

Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej

**PRZESTRZENNE UWARUNKOWANIA
LOKALIZACJI PYZDR**

mgr inż. arch. Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk

Rozprawa doktorska

Promotor: dr hab. inż. arch. Teresa Bardzińska-Bonenberg
prof. Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego
im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy

Poznań 2021

Spis treści

I. WPROWADZENIE – GENEZA PRACY.....	6
II. ZAŁOŻENIA PRACY	7
II.1. Cele badań.....	7
II.2. Teza pracy	8
II.3. Zakres pracy	8
II.4. Stan dotychczasowych badań	12
II.4.1. Historyczne uwarunkowania ogólne kształtowania się osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Pyzdr	12
II.4.2. Hipotezy lokalizacji i lokacji Pyzdr	13
II.4.3. Autorskie badania historyczno-urbanistyczne Pyzdr	15
II.5. Metody badawcze	16
II.5.1. Ogólne kryteria doboru i zakres wykorzystania materiałów wyjściowych.....	16
II.5.2. Wykorzystanie map źródłowych w badaniach zmian środowiska w czasie	17
II.6. Struktura prowadzenia badań.....	20
II.7. Stosowana terminologia.....	23
III. OBECNA SYTUACJA PYZDR JAKO EFEKT ZMIAN ŚRODOWISKA... 26	
III.1. Środowisko geograficzne	26
III.2. Środowisko antropogeniczne.....	37
III.3. Podsumowanie.....	43
IV. ANALIZA – HISTORIA PRZEKSZTAŁCEŃ PYZDR I REGIONU W ŚWIETLE ZACHOWANYCH ŹRÓDEŁ	45
IV.1. Kryteria wyboru materiałów źródłowych.....	45
IV.2. Badania historii osadnictwa na przełomie XII/XIII wieku	47
IV.2.1. Organizacja opolna	47
IV.2.2. Kasztelanie a organizacja grodowa	48
IV.2.3. Ośrodki wczesno miejskie i ich baza gospodarcza.....	52
IV.2.4. Pierwsze lokacje miejskie w Polsce i Wielkopolsce	57
IV.2.5. Podsumowanie.....	60
IV.3. Analiza opracowań archeologicznych.....	62
IV.3.1. Badania archeologiczne a wnioski dla osadnictwa.....	62
IV.3.2. Archeologia rejonu Pyzdr	63

IV.3.3. Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy ich gospodarczego zaplecza	65
IV.3.4. Podsumowanie.....	71
V. KALENDARIUM ROZWOJU PYZDR DO KOŃCA XIV WIEKU.....	73
VI. ANALIZA MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	85
VI.1. Ogólne kryteria wyboru map źródłowych.....	85
VI.2. Analiza dawnych map Polski i Wielkopolski.....	87
VI.3. Analiza map topograficznych Polski i Wielkopolski od połowy XVII do połowy XVIII wieku.....	91
VI.4. Analiza pruskich map topograficznych tzw. zdjęć fryderycjańskich (do 1803 r.)	97
VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.....	107
VI.6. Analiza map topograficznych wsi z XIX wieku	113
VI.7. Analiza map historycznych	115
VI.8. Analiza współczesnych map tematycznych	119
VI.9. Podsumowanie analizowanych materiałów kartograficznych dla miasta i regionu	120
VII. BADANIA ETYMOLOGII I CHRONOLOGII STOSOWANIA NAZWY MIEJSCOWEJ PYZDRY	123
VIII. BADANIA PROCESU LOKALIZOWANIA I KOLEJNYCH LOKACJI PYZDR	127
VIII.1. Badania przemian regionu pyzdrskiego dla okresu poprzedzającego wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr do połowy XIII wieku	127
VIII.1.1. Środowisko geograficzne.....	127
VIII.1.2. Organizacja opolna a region pyzdrski.....	130
VIII.1.3. Rola organizacji grodowej w kształtowaniu się Pyzdr jako stolicy <i>Terra Pisdrensis</i>	133
VIII.1.4. Podsumowanie przemian regionu pyzdrskiego dla okresu poprzedzającego wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr	137
VIII.2. Badania lokalizacji i lokacji Pyzdr jako miasta książęcego w latach od 1253 do 1257 roku	141
VIII.2.1. Sytuacja polityczna i gospodarcza a rezydencje wiejskie książąt wielkopolskich.....	141
VIII.2.2. Uściślenie daty i miejsca lokacji Pyzdr na prawie średzkim	142

VIII.2.3. Podsumowanie badań dotyczących wyboru miejsca i czasu pierwszej lokacji miejskiej Pызdr.....	145
VIII.3. Pызdry pierwszej lokacji w latach 1257 do 1331 roku (do czasu spalenia miasta przez Krzyżaków)	147
VIII.3.1. Kształtowanie norm prawno-ustrojowych Pызdr jako miasta książęcego, a później królewskiego	147
VIII.3.2. Pызdry a dwór wiejski panującego w Dłusku oraz najbliższe zaplecze osadniczo-gospodarcze	154
VIII.3.3. Charakter przestrzenny Pызdr na prawie średzkim.....	158
VIII.3.4. Miasto jako stolica <i>Terra Pызdrensis</i>	166
VIII.3.5. Podsumowanie badań nad pierwszą lokacją Pызdr.....	167
VIII.4. Królewskie Pызdry w latach od 1331 do 1403 roku.....	171
VIII.4.1. Miasto z zamkiem jako elementy w systemie obronnym państwa piastowskiego	171
VIII.4.2. Królewskie Pызdry z zapleczem gospodarczym.....	184
VIII.4.3. Kształtowanie się granic powiatu pызdrskiego w średniowieczu. 186	
VIII.4.4. Podsumowanie badań nad ponowną lokacją przestrzenną Królewskich Pызdr	188
IX. SYNTETYCZNE ZESTAWIENIE WYNIKÓW BADAŃ	193
X. WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH.....	207
XI. KIERUNKI PROWADZENIA DALSZYCH BADAŃ.....	210
XII. WNIOSEK KOŃCOWY	212
XIII. BIBLIOGRAFIA	213
XIII.1. Źródła publikowane	213
XIII.2. Literatura.....	213
XIII.3. Literatura dotycząca kartograficznych i geodezyjnych metod badania zmian środowiska	220
XIV. ANEKSY	222
XIV.1. Zabytki nieruchome.....	222
XIV.1.1. Wykaz zespołów i obiektów zabytkowych w Pызdrach wpisanych do gminnej ewidencji	222
XIV.1.2. Wykaz stanowisk archeologicznych w mieście i gminie Pызdry .	226
XIV.2. Kalendarium rozwoju Pызdr od początku XV do końca XX wieku ...	230
XIV.3. Źródła – mapy.....	237

XIV.3.1. Mapy ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pracownia Kartograficzna	237
XIV.3.2. Archiwum Państwowe w Poznaniu	238
XIV.3.3. Mapy ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswil	238
XIV.3.4. Zbiory własne	241
XIV.3.5. Mapy historyczne.....	241
XIV.3.6. Mapy kartometryczne od połowy XIX i do końca XX wieku.....	241
XIV.3.7. Współczesne mapy tematyczne	243
XV. WYKAZY RYCIN I TABEL	244
XV.1. Wykaz rycin	244
XV.2. Wykaz tabel.....	249
XVI. STRESZCZENIE	251
XVII. SUMMARY	253

I. WPROWADZENIE – GENEZA PRACY

Z moich obserwacji zawodowych wynika, że we współcześnie realizowanych opracowaniach z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego, szczególnie takich jak studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miast i gmin często są marginalizowane zagadnienia środowiska. Dotyczy to środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu, jak również pogłębionej genezy kształtowania się sieci osadniczej, w tym ośrodków wczesnomiejskich.

Praktyka przygotowania niepełnej dokumentacji tych zagadnień może skutkować powierzchownym badaniem stanu uwarunkowań przestrzennych, skrótowymi analizami środowiska, a w konsekwencji niewłaściwymi rozstrzygnięciami przestrzennymi. Sytuacja taka może prowadzić w szczególności do nieposzanowania historycznej struktury osadniczej, która była tak ważna dla lokalizacji ośrodków miejskich, zachowania ich tożsamości oraz różnorodności kształtowania historycznych krajobrazów miejskich. Kompleksowe, retrospektywne studia historyczno-urbanistyczne – na podstawie map dawnych i historycznych, tematycznych źródeł kartograficznych, ikonografii oraz dokumentacji archeologicznych – sporządzane przez urbanistów są sporadycznie. Takie studia winny być poszerzane, w związku z sukcesywnym otwieraniem archiwów po naszym wejściu w struktury Unii Europejskiej i udostępnianiem nowych interesujących materiałów badawczych oraz postępem w cyfrowych technikach dokumentowania, analizowania i obrazowania na mapach. Ujawnianie nowych materiałów badawczych np. dawnych i historycznych map, postęp nauki w dziedzinie archeologii (w tym nieinwazyjne badania archeologiczne np. zdjęcia lotnicze, satelitarne), rozwój współczesnej kartografii tematycznej (np. mapa hydrograficzna, mapa sozologiczna) sprawia, że kolejne pokolenie planistów przestrzennych może poprzez badania, przyczynić się do uzupełnienia stanu wiedzy. Wiele współczesnych lokalizacji, uważanych za oczywiste istniejące *"od początku"* może okazać się wtórnymi.

Niniejsza rozprawa uzasadnia potrzebę podejmowania tego rodzaju prac badawczych. Zawiera metody postępowania planisty przestrzennego przy analizie wczesnośredniowiecznych struktur osadniczych, tak ważnych w przeszłości dla tworzenia ośrodków wymiany towarowej, a w dalszym etapie do wyboru miejsc pod lokalizowanie miast.

Do przeprowadzenia prac badawczych wybrano Królewskie Pyzdry, jedno z 10 największych miast Polski w okresie piastowskim. Nagłe i wielokrotne pojawienie się Pyzdr w dokumentach z 2. połowy XIII wieku i funkcjonowanie wiejskiego dworu książąt wielkopolskich w pobliskim Dłusku nie mogło być przypadkowe. Prawdopodobieństwo funkcjonowania innych pośrednich, przedlokacyjnych *"założeń"* jest tu bardzo duże. Istniały w przeszłości uwarunkowania specyficzne i wyjątkowe dla lokalizacji miasta oraz jego rozwoju jako miasta królewskiego. Ta swoista, historyczna tożsamość Pyzdr, wynikająca ze specyfiki uwarunkowań ich lokalizowania, omówiona została w pracy.

II. ZAŁOŻENIA PRACY

II.1. Cele badań

Podstawowym problemem badawczym jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o charakterze poznawczym: jakie uwarunkowania przestrzenne były determinantami lokacji miejskiej Pyzdr jako miasta książęcego i czy miasto zlokalizowane zostało na tzw. *"surowym korzeniu"*? Gwałtowny rozwój Pyzdr jako miasta królewskiego w 2. połowie XIV wieku był potwierdzeniem trafności wyboru miejsca.

Celem głównym badań jest wyjaśnienie i zdefiniowanie uwarunkowań przestrzennych, stanowiących kanwę dla lokalizowania wczesnośredniowiecznych Pyzdr jako miasta książęcego, a później królewskiego.

Celami szczegółowymi badań jest wypełnienie luki poznawczej, dotyczącej okresu bezpośrednio poprzedzającego kolejne lokacje Pyzdr na prawie średzkim, a potem magdeburskim:

- zasięgu południowo-wschodniego czoła opolnego kasztelanii gieckiej jako zaczątków osadnictwa pyzdrskiego,
- ewentualnej lokalizacji wczesnomiejskiej osady targowej w Pyzdrach,
- ustalenia relacji przestrzennych i funkcjonalnych między dworem wiejskim książąt wielkopolskich w Dłusku a grodem pyzdrskim i miastem książęcym, lokowanym na prawie średzkim w Pyzdrach w połowie XIII wieku,
- określenia uwarunkowań przestrzennych, stanowiących podstawę dla potwierdzenia lokacji Pyzdr na prawie magdeburskim w roku 1403.

Cele badań: ogólny i szczegółowe w zakresie uwarunkowań przestrzennych lokalizowania wczesnośredniowiecznych Pyzdr mogą być osiągnięte poprzez zastosowanie metody scalania uwarunkowań różnego typu. Dzięki temu możliwe jest osiągnięcie pozytywnego lub negatywnego rezultatu badawczego w dziedzinie historii lokalizowania miasta.

Badania uwarunkowań przestrzennych w przypadku Pyzdr, lokalizowanych w zasięgu oddziaływania kasztelanii gieckiej, na zachód od kasztelanii łądzkiej, na międzynarodowych szlakach handlowych: wodnych i drogowych, stanowią przyczynek do:

1. odtworzenia uwarunkowań rozwoju przestrzennego średniowiecznej struktury osadniczej na podstawie wybranych źródeł pisanych, badań archeologicznych oraz map (dawnych i historycznych, map topograficznych i współczesnych map tematycznych);
2. praktycznego wykorzystania rozproszonych materiałów źródłowych i literatury przedmiotu dla sporządzenia pierwszego kalendarium rozwoju przestrzennego Pyzdr wczesnośredniowiecznych, jako kanwy do wyciągania wniosków, popartych faktami i artefaktami;
3. przedstawienia i zastosowania metody scalania badań z wielu dziedzin nauki m.in.: historii, archeologii, kartografii, geografii, geodezji, urbanistyki, architektury, ochrony zabytków, a związanych z problematyką pyzdrskiego

osadnictwa tj. uwarunkowaniami przestrzennymi lokalizowania i lokacji miasta.

II.2. Teza pracy

Przestrzenne uwarunkowania lokalizowania Pyzdr w średniowieczu wymagają udowodnienia następujących hipotez:

Hipoteza 1 – Wczesne osadnictwo pyzdryckie stanowiło czoło opolne, ośrodek grodowy kasztelanii gieckiej (gród w Pyzdrach).

Hipoteza 2 – Pierwsza lokacja Pyzdr na prawie średzkim w 1257 roku związana była z przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z linii Piastów z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku.

Hipoteza 3 – Ponowna lokacja Pyzdr, po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, nastąpiła z wykorzystaniem uwarunkowań przestrzennych pierwszej lokacji.

II.3. Zakres pracy

Zasięg terytorialny

Zakres studiów wielko przestrzennych obejmuje tereny środkowej Wielkopolski. Jest to obszar położony na południowy wschód od Giecza, stanowiący pogranicze wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej (później wydzielonej z niej biechowskiej); od wschodu granicę badań stanowiła kasztelania łądzka, a na południe od rzeki Warty rozległe tereny bagniste, związane z ujściem rzeki Proсны do Warty, aż po lasy (w kierunku południowym) tzw. Puszczy Pyzdryckiej, które stanowiły tereny oddzielenia od kasztelanii: ostrowskiej, wilkowyjskiej i kaliskiej.

Tereny te, zasiedlone jeszcze w okresie przedpaństwowym, posiadały optymalne warunki dla bytowania ludzi w okresie piastowskim, jako położone centralnie na terenie ich domeny. Sukcesywny rozwój osadnictwa spowodował, że obszar ten stanowi cenny materiał dla badań np. różnych form osadniczych i organizacyjnych, począwszy od organizacji opolnej, poprzez targ, osadę wczesnomiejską, dwór wiejski panującego w Dłusku, Pyzdry – miasto książęce, a potem królewskie.

Zasięg studiów i badań dotyczy więc szeroko pojętego obszaru oddziaływania wczesnośredniowiecznego miasta („stolicy” *Terra Pisdrensis* – późniejszy dystrykt, powiat pyzdrycki), zarówno politycznego jak i gospodarczego, poprzez analizę sieci osadniczej, powiązań gospodarczych i komunikacyjnych: drogowych oraz wodnych, itp. z innymi znaczącymi ośrodkami państwa piastowskiego. W związku z tym zasięg terytorialny w okresie bezpośrednio poprzedzającym lokację Pyzdr obejmuje część środkowo-wschodnią i południowo-zachodnią trzynastowiecznego księstwa wielkopolskiego¹. Granice

¹ na zachód od rzeki Obry granica Wielkopolski z księstwami śląskimi przebiegała w kierunku południowo-wschodnim i wschodnim, równoległe do rzeki Baryczy, pozostawiając po stronie wielkopolskiej Przemęt, Gostyń, Zduny i Koźmin, a po stronie śląskiej Górę i Wschowę; w kierunku południowo-wschodnim najdalej wysunięta była ziemia rudzka (później wieluńska), obejmująca terytoria po obu stronach górnej Warty, wraz z Kępem, Ostrzeszowem

te w znacznym stopniu pokrywają się z dzisiejszym pojmowaniem zasięgu terytorialnego tej części Wielkopolski, gdyż we wczesnym średniowiecznym powiat pyzdry, rozciągał się wzdłuż historycznej drogi, prowadzącej z Torunia przez Pyzdry do Wrocławia, w kierunku południowo-zachodnim aż do Krotoszyna.

Dla obszaru, w tak zarysowanych granicach, zgromadzono mapy wielko- i średnioskalowe w celu wykorzystania ich jako źródła informacji o zmianach uwarunkowań przestrzennych w czasie. Dotyczyło to zagadnień: środowiska przyrodniczego (m.in. zmian sieci wodnej, zasięgu lasów), sieci osadniczej, dróg: wodnych i lądowych, krajobrazu kulturowego, nazewnictwa, itp.

Przeprowadzone studia stały się podstawą dla dalszych szczegółowych badań w celu określenia uwarunkowań pierwszej i powtórnej lokacji miejskiej Pyzdr, odpowiednio w granicach: miasta z *castrum* i rejonu podmiejskiego Pyzdr – obszaru nadań ziemskich dla miasta książęcego, a później królewskiego (m.in. wsie gminy miejskiej, nadania gruntów na rzecz gminy miejskiej).

Zakres czasowy

Zakres pracy obejmuje okres wczesnopaństwowy o ustroju przedfeudalnym, kiedy to naczelnym organem władzy był wiec ogółu wolnych mieszkańców, w którym główną rolę odgrywała arystokracja typu patriarchalnego, a czoło opolne, względnie osada targowa, zaczynały wyodrębniać się ze swego wiejskiego zaplecza.

Ramy czasowe stosowane dla wczesnego średniowiecza przez historyków w Polsce nie pokrywają się z ujęciami archeologów, gdyż historycy ograniczają czas trwania wczesnego średniowiecza do końca X wieku (konkretnie do roku 1000 – data stosowana głównie przez naukowców zachodnioeuropejskich), zaś w archeologii to pierwsza połowa wieku XIII pojmowana jest jako schyłek wczesnego średniowiecza, w związku z postępującym upadkiem modelu grodowego².

W pracy przyjęto podział średniowiecza stosowany przez archeologów, ze względu na udokumentowane stanowiska archeologiczne, a niewielką ilość źródeł pisanych, możliwych do wykorzystania w badaniach historyków.

Początki wczesnego średniowiecza charakteryzuje wyodrębnianie się skupisk osadniczych i odbudowa powiązań kulturowych, osłabionych po okresie wędrówki ludów. Od połowy IX do połowy X wieku zaczynają powstawać niewielkie ufortyfikowane grody.

Proces formowania się wczesnych skupisk osadniczych miał miejsce w rejonie środkowej Warty. W okresie późniejszym powstawały grody, m.in. w rejonie

i Bolesławcem, Rudą i Wieluniem (których zasięg terytorialny pracy nie obejmuje); wschodnia granica Wielkopolski, oddzielająca ją od ziemi sieradzkiej i Kujaw, przebiegała na wschód od Kalisza i Stawiszyna, wysunięta była na wschód w rejonie Konina i Koła (tzw. ziemia lądzka), a następnie cofała się w kierunku północno-zachodnim. Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu. Poznań 2002, s.6-7.

² Brzostowicz M., Mizerska H., Przybył M., Ziemia nadwarciańska. Przeszłość i współczesność. Słupca – Poznań 2007, s.98.

warowni w Łądzie i Samarzewie, w Spławiu-Wodzisku i Raszewach. Funkcjonująca lokalna wspólnota terytorialna (małe plemię?) utrzymywała silne związki ze Śląskiem oraz południowo-zachodnią Wielkopolską. W centrum tego obszaru zlokalizowano Pyzdry, gdyż zmiana sytuacji politycznej w okresie walk dzielnicowych oraz upadek kasztelanii łądzkiej, zadecydowały o zmianie przebiegu międzynarodowych szlaków handlowych. Pyzdry (gród) wyodrębniły się ze swego wiejskiego zaplecza.

W połowie XIII wieku Przemysław I przeniósł dwór wiejski z Pobiedzisk do Dłuska (obecnie przedmieście Pyzdr). Dla funkcjonowania dworu wykorzystał wczesnofeudalne monopole i ciężary prawa książęcego (*iura ducalia, regalia*). Okoliczności te mogły mieć niebagatelny wpływ na kształtowanie się osadnictwa w rejonie i w samych Pyzdrach, kiedy to Pyzdry wraz z przyległymi wsiami stanowiły własność panującego. Sytuacja ta stworzyła korzystne warunki lokacji miejskiej Pyzdr na prawie średzkim przez księcia Bolesława Pobożnego. Rozwój miasta został przerwany, gdy Pyzdry zostały spalone przez Krzyżaków w roku 1331.

Końcowa cezura czasowa rozprawy to uwarunkowania dla skryształowania się w Pyzdrach ośrodka miejskiego, jako miasta królewskiego w drugiej połowie wieku XIV. Za podstawowe kryteria funkcjonowania miasta uznano (poparte wiarygodnymi źródłami) funkcjonowanie niezależnego od króla samorządu miejskiego (burmistrz, radni, ławnicy). W czasach Kazimierza Wielkiego dokonano powtórnej lokacji przestrzennej, wyznaczono obszar Pyzdr murowanymi fortyfikacjami miejskimi, przylegającymi do murowanego zamku. Ostatecznie prawa miejskie odnowił król Władysław Jagiełło w dniu 27 maja 1403 roku poprzez nadanie miastu prawa magdeburskiego³. To data końcowa cezury czasowej rozprawy.

Reasumując, wiek XIII i XIV stanowią okres, dla którego uwarunkowania przestrzenne lokalizowania Pyzdr zdefiniowano możliwie szczegółowo.

Zakres merytoryczny

Zakres merytoryczny obejmuje analizy i studia źródeł interdyscyplinarnych.

Dobór cech służących identyfikacji uwarunkowań funkcjonowania czoła opolnego, lokalizacji: targu, osady wczesnomiejskiej, przyszłego ośrodka miejskiego rozpatrywano na dwóch poziomach: regionalnym (*Terra Pisdrensis*, później dystrykt, powiat pyzdski) i lokalnym, przede wszystkim w rejonie obecnego usytuowania Pyzdr (miasto lokacyjne z Wójtostwem i przedmieściami, Dłusk – siedziba dworu wiejskiego książąt wielkopolskich, dawne wsie służebne, osadnictwo na wydmach w dolinie Warty).

W szerokim zakresie wykorzystano literaturę mediewistów, dotyczącą okresu wczesnego średniowiecza, a także badania archeologiczne dotyczące obszaru opracowania. Z badań tych wynika, że ziemia pyzdrska stała się miejscem predestynowanym do usytuowania dworu wiejskiego książąt wielkopolskich

³ KDW VII 468.

z linii Piastów w Dłusku oraz do lokacji miejskiej Pyzdr na prawie średzkim w okresie rozbicia dzielnicowego w połowie XIII wieku.

W okresie tym, na przemian jedynowładztwa i podziałów patrymonialnych w Wielkopolsce, wojna o Łąd w latach 1246-1261⁴ spowodowała zmianę szlaków handlowych i gwałtowny rozwój miejski Pyzdr, które stały się głównym ośrodkiem gospodarczym i komunikacyjnym państwa Piastów między księstwami: gnieźnieńskim na północny-wschód, kaliskim na południe i poznańskim na północny-zachód.

Dla analizy zagadnień i graficznej ilustracji przedstawianych uwarunkowań lokalizowania Pyzdr wykorzystano mapy dawne, historyczne (tematyczne) oraz kartometryczne: mało- i średnioskalowe.

Zastosowano techniki: analizy graficznej i opisowej map dawnych i historycznych oraz komputerową map kartometrycznych (nakładanie map z różnych okresów, przy uwzględnieniu tematyki, odwzorowań itp.). W efekcie sformułowano wnioski, dotyczące zmian środowiska, w tym zmiany form użytkowania gruntów, ewolucji układu hydrograficznego środkowej Warty w rejonie ujścia Proсны oraz lokacji przestrzennej średniowiecznych Pyzdr. Przeprowadzono badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry.

Dla oceny stanu zachowania historycznego układu urbanistycznego Pyzdr, jako podstawy dla odtworzenia przestrzennych uwarunkowań lokalizacji i hipotetycznego rozplanowania miasta lokacyjnego (wraz z przedmieściami), wykorzystano najstarszą znaną mapę kartometryczną miasta (w skali 1:5 000), obrazującą stan po pożarze Pyzdr w 1789 roku, a mianowicie sporządzony przez mierniczego Józefa Gaszyńskiego „*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*” z roku 1829.

Całość omówionych badań stanowiła podstawę do sformułowania uwarunkowań dla kolejnych etapów lokalizacji miasta. Efektem końcowym pracy jest próba rekonstrukcji układu przestrzennego Pyzdr lokacyjnych wraz z ich funkcjonalnym zapleczem (wsie służebne, nadania królewskie) z okresu do końca XIV wieku. Do analizy (rozważań) włączono mury murowane fortyfikacje miejskie Pyzdr od początku ich realizacji po spalenię przez Krzyżaków w 1331 roku, uwzględniając wzajemny stosunek obwarowań miasta i zamku.

Nawiązano do lokacji Kalisza na prawie średzkim około połowy XIII wieku przez tego samego księcia – Bolesława Pobożnego. W epoce kazimierzowskiej Pyzdry i Kalisz były królewskimi fortyfikowanymi miastami, z przylegającymi do nich murowanymi zamkami, i jako takie stanowiły znaczące elementy w systemie obronnym państwa Piastów.

Nie prowadzono szerszych badań bezpośrednich w zakresie źródeł pisanych takich jak: kroniki, nadania, księgi uposażeń itp. w celu przeprowadzenia studiów nad organizacją społeczną i przestrzenno-administracyjną gospodarki. Dla przełomu XII-XIII wieku materiały te są dosyć jednostronne, dotyczą bowiem

⁴ wojna z Kazimierzem księciem kujawskim kolejnych książąt wielkopolskich o Łąd, położony nad Wartą (około 20 km na wschód od Pyzdr).

głównie posiadłości kościelnych i klasztornych. W przypadku Pyzdr tylko późniejsze nieliczne źródła z XIII wieku, dotyczą również własności książęcej i królewskiej. Oparto się na badaniach historyków, z odwołaniem w publikacjach do najstarszych źródeł oraz na wynikach badań archeologicznych.

Przeprowadzoną kwerendę źródeł publikowanych i literatury zawarto w rozdziale XIII. Bibliografia., z wyszczególnieniem literatury dotyczącej kartograficznych i geodezyjnych metod badania zmian środowiska (podrozdział XIII.3). Na podstawie analizy tych materiałów, opracowane zostało kalendarium rozwoju Pyzdr, oparte na wzmiankach ze źródeł pierwotnych (rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku; rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.2 Kalendarium rozwoju Pyzdr od początku XV do końca XX wieku).

II.4. Stan dotychczasowych badań

II.4.1. Historyczne uwarunkowania ogólne kształtowania się osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Pyzdr

Podstawę ogólną prowadzenia obecnych badań stanowi koncepcja rozwoju społeczności plemiennej w krajach słowiańskich, tak różna od społeczności Europy zachodniej V-X wieku, autorstwa profesora Karola Buczka, który rozszerzył zakres badań historycznych, koncentrując się na badaniach w dziedzinie kartografii w swych pracach: doktorskiej i habilitacyjnej.

Nową interpretację historycznego rodowodu barbarzyńskiej Europy zaproponował prof. Karol Modzelewski⁵, odchodząc od ogólnie przyjętych ustaleń historiografii. Europa wyrasta z dziedzictwa nie tylko starożytnych Greków, Rzymian i chrześcijańskiego Kościoła. Badacz przedstawia jako istotny składnik naszej kultury pogańskich barbarzyńców: Germanów i Słowian, których łączy podobna sytuacja antropologiczna, a instytucje kultu pogańskiego były nierozłącznie związane z politycznymi instytucjami wspólnoty plemiennej. Działo się tak do czasu kiedy chrzest stał się początkiem powolnego końca świata barbarzyńców. Profesor Karol Modzelewski, badając okres początku kształtowania się naszej państwowości polemizuje naukowo z wcześniejszymi poglądami na ten temat, co otwiera drogę do nowych interdyscyplinarnych badań, w tym roli organizacji opolnej w kształtowaniu terytorialnej sieci osadniczej.

Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej przed 25-oma laty zapoczątkował badania naukowe terenów państwa piastowskiego⁶. Jedną z ostatnich prac pod redakcją Aleksandra Grygorowicza, Krystyny Mileckiej i Kazimierza Tobolskiego to *„Architektoniczne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Giecz”* z 2007 roku (w ramach programu badawczego Komitetu Badań Naukowych). Zawarto tam studia nad procesami rozwoju i stopniowej degradacji kasztelanii gieckiej, które są ważnym przykładem metody scalania uwarunkowań różnego typu

⁵ Modzelewski K., *Barbarzyńska Europa*. Wydawnictwo ISKRY, Warszawa 2004.

⁶ Praca zbiorowa pod redakcją Grygorowicza A., i Tobolskiego K., *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjalno-obronnego i sakralnego na Ostrowie Lednickim*. Bydgoszcz 1998.

dla osiągnięcia pozytywnego rezultatu badawczego⁷. W sąsiedztwie wpływu kasztelanii gieckiej kształtowała się lokalizacja wczesnośredniowiecznych Pyzdr. Na mapie przedstawionej przez zespół naukowców, obrazującej zasięg kasztelanii gieckiej, można zauważyć, że południowo-wschodnia granica zasięgu przekracza Wartę w rejonie Pyzdr. Pызdry jako hipotetyczna część kasztelanii gieckiej są przedmiotem dalszego zainteresowania prof. Aleksandra Grygorowicza, który pisze między innymi, że „(...) Pызdry nie musiały pełnić funkcji czoła opolnego, którym mogły być równie dobrze Wilkowyja lub Lisewo”⁸.

II.4.2. Hipotezy lokalizacji i lokacji Pызdr

W dziedzinie przybliżenia niejasnych zdarzeń społeczno-ustrojowych rozwoju form osadnictwa z czasów pierwszych Piastów posiłkowano się pracami innych naukowców, dotyczącymi Wielkopolski i mikroregionu pyzdrskiego.

O historii Pызdr średniowiecznych (do roku 1400) pisał niemiecki historyk E. Meyer, a publikacja ukazała się w 1934 roku⁹. Korzystał z tego opracowania m.in. profesor Andrzej Wędzki, którego prace są szczególnie istotne dla średniowiecznych Pызdr. Opracowania Andrzeja Wędzkiego dotyczą również szerokiego zakresu badań m.in.: wczesnej słowiańszczyzny, średniowiecznej ziemi słupeckiej i ziemi łądzkiej oraz średniowiecznego Kalisza¹⁰. Wśród badaczy Pызdr należy wymienić obok Andrzeja Wędzkiego przede wszystkim: profesora Ignacego Felicjana Tłoczka i profesora Hankę Zaniewską, pracowników Muzeum Regionalnego Ziemi Pызdrskiej w Pызdrach: mgr. Michała Czerniaka i mgr. Ilonę Jagielską, z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu: dr. Michała Brzostowicza i dr. Macieja Przybyła oraz znawcę źródeł archiwalnych Wielkopolski mgr. Jerzego Łojko.

Niektórzy badacze zarysowali hipotezy genezy Pызdr, które przedstawiono poniżej w kolejności chronologicznej ich publikacji.

Hipoteza o lokacji Pызdr jako osady starej, najprawdopodobniej targowej, rozwijającej się pod osłoną grodu w Dłusku, przy przeprawie przez Wartę, sformułowana została w pracy Henryka Müncha, dotyczącej genezy rozplanowania miast Wielkopolski¹¹.

W szczególności początków rozwoju Pызdr dotyczyła praca studialna profesora Andrzeja Wędzkiego¹². Autor podkreślał pochodzenie nazwy miasta od „wydm”.

⁷ Profesorowie: Milecka K., Tobolski K., z zespołami przyczynili się do rozwoju badań paleontologicznych, które zawierają wiele wartościowych obserwacji, wypełniających luki we współczesnej wiedzy na temat potrzeb bytowych ludności w czasach neolitu. Niestety dla rejonu Pызdr badania takie nie były dotychczas prowadzone.

⁸ Grygorowicz A., Pызdry jako hipotetyczna część kasztelanii gieckiej. Terra Pisidrensis dawniej i dziś. Poznań – Pызdry 2014. Tom 1, s.7-8.

⁹ Meyer E., Peisern in Mittelalter (bis 1400). Ein Beitrag zur Geschichte des Städtewesens in Grosspolen (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen), zes.34. Poznań 1938, s.127-174.

¹⁰ powołane w rozdziale XIII. Bibliografia., w podrozdziale XIII.2. Literatura.

¹¹ Münch H., Geneza rozplanowania miast Wielkopolskich XIII i XIV wieku. Kraków 1946, s.205.

¹² Wędzki A., Pызdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Rocznik Koniński. Konin 1982. Tom 10, s. 9-47. rys.

Na pierwsze załączki Pызdr wskazywał tereny osadnictwa na wydmach w dolinie Warty.

Wiele wnosząca do problematyki badawczej rozwoju przestrzennego miasta jest praca zbiorowa, wykonana pod kierunkiem profesor dr hab. inż. arch. Hanki Zaniewskiej w Instytucie Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej w Warszawie w 1987 roku pt. „*Pyzdry przemiany przestrzenne i funkcjonalne*”¹³, poświęcona m.in. dokonaniom naukowym profesora Ignacego Felicjana Tłoczka – architekta, urbanisty, który zapoczątkował prace nad monografią swego rodzinnego miasta¹⁴ (wykorzystująca opracowanie Ignacego Felicjana Tłoczka niepublikowane).

Do problematyki późnośredniowiecznych Pызdr powraca Andrzej Wędzki¹⁵.

O murach obronnych w Pызdrach, zarówno miasta jak i zespolonego z nim zamku, pisze Jarosław Widawski w publikacji, dotyczącej obwarowań murowanych w Polsce, w granicach państwa polskiego z czasów Kazimierza Wielkiego¹⁶.

Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce były tematem badań Zbyszka Górczaka, który Pызdry wymienia jako miasto lokowane przy grodzie niekasztańskim¹⁷. W tej publikacji są obszernie wzmianki o Pызdrach, odniesione do innych miast wielkopolskich z okresu przed 1314 rokiem (włączenie Wielkopolski w obręb zjednoczonego Królestwa Polskiego).

Na temat miasta lokacyjnego wypowiedzieli się również w świetle wyników badań archeologicznych Robert Michał Czerniak i Ilona Jagielska¹⁸.

W monografii Pызdr Jerzego Łojko, wydanej z okazji 750-lecia lokacji Pызdr w roku 2007, a sporządzonej w wyniku wieloletniej kwerendy archiwalnej, zawarte są niezwykle istotne informacje źródłowe m.in. z ksiąg grodzkich, które zachowały się dopiero po 1461 roku. Autor stwierdza we wstępie, że *"Dzieje Pызdr, stanowią jedną z tzw. białych plam przeszłości Wielkopolski"*¹⁹. W przedmowie do tego wydania hipotezę o dwutorowym kształtowaniu się Pызdr przedstawił krótko Robert Michał Czerniak, cyt.: *"W jednym z dokumentów z XIX wieku wspomina się, że tą dawną wieś Tuleję zastąpiła wieś Dłusk. Przyjęcie takiej hipotezy w relacji gród Dłusk w miejscu późniejszego zamku w Pызdrach i usytuowana w pobliżu niego osada służebna Rybitwy jest jak najbardziej*

¹³ Praca zbiorowa pod kierunkiem Hanki Zaniewskiej. Pызdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej. Warszawa 1987.

¹⁴ Tłoczek I.F., Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Instytut Urbanistyki i Architektury. Budownictwo i Architektura. Warszawa 1955, s.49, 61, 66, 70, 79-80, 97, 103, 105-107, 115, 126, 156-164.

¹⁵ Wędzki A., Pызdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński nr 12. Konin 1998, s.32-74.

¹⁶ Widawski J., Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Warszawa 1984, s.377-382.

¹⁷ Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu. Poznań 2002.

¹⁸ Czerniak R.M., Jagielska I., Miasto lokacyjne w Pызdrach w świetle badań archeologicznych. Archeologia powiatu wrzesińskiego. Biblioteka Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych. Poznań – Wrzesnia 2003, t. III, s.199-213.

¹⁹ Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pызdrach. Pызdry 2007, s.6.

prawdopodobna w analizie zmierzającej wyjaśnić genezę powstania miasta"²⁰. Natomiast Jerzy Łojko zajmuje się szerszymi zagadnieniami: lokacji miasta, rozplanowania przestrzennego miasta, zaludnienia miasta etc. oraz dawnego powiatu pyzdrskiego do roku 1793 w formie opisowej. Autor zastrzega, że *"Pełny obraz przeszłości uzyskamy dopiero po zakończeniu studiów nad księgami grodzkimi pyzdrskimi, tabelami podatkowymi, inwentarzami i lustracjami starostwa"*²¹.

II.4.3. Autorskie badania historyczno-urbanistyczne Pyzdr

Badania w tym zakresie zapoczątkowane zostały opracowaniem pt. *„Skrócone studium historyczno-urbanistyczne dla miasta Pyzdry”*²², wykonanym na zlecenie i dla potrzeb Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Opracowanie to miało na celu przedstawienie historii rozwoju urbanistycznego miasta i zaproponowanie na mapie zasadniczej w skali 1:2 000 nowej strefy ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego miasta. Posiłkując się współczesną mapą ewidencyjną w skali 1:5 000, wykonałam m.in. studia historyczno-urbanistyczne, delimitację jednostek historyczno-morfologicznych układu przestrzennego miasta, rozmieszczenie zachowanych obiektów wpisanych do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków oraz analizy: dawnych panoram, historycznego układu drogowego itp. oraz wyznaczyłam strefę ochrony konserwatorskiej. Historyczny układ urbanistyczny Pyzdr został wpisany przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego decyzją nr rejestru 795/Wlkp/A z dnia 28 maja 2010 roku.

Niebagatelne znaczenie miały także związki Pyzdr z moim rodzinnym miastem – Kaliszem, który dwa lata wcześniej niż Pyzdry był przedmiotem *„Skróconego studium historyczno-urbanistycznego miasta Kalisza”*²³. Nieodległe czasowo analogie, dotyczące: np. lokacji obu miast przez Bolesława Pobożnego (Kalisz – około 1256 r., Pyzdry – 1257 r.), sprowadzenia franciszkanów (Kalisz – 1257 r., Pyzdry – 1277 r.) oraz powiązanie miast historycznym szlakiem wodnym i drogowym, pogłębiły zainteresowanie dla dalszych poszukiwań źródeł historycznych i kartograficznych na potwierdzenie tych związków na przestrzeni dziejów. Biorąc pod uwagę odległość około 60 km i relacje miast, uzasadnione są porównania ich rozwoju w wiekach XIII i XIV. Później w okresie zaborów były to miasta pograniczne, położone w zaborze rosyjskim.

Wykorzystanie dawnych map w planowaniu przestrzennym w przypadku Pyzdr stanowiło podstawę do pokonferencyjnej publikacji w Bibliotece Polskiego Przeglądu Kartograficznego pt. *„Pyzdry – dawne mapy w planowaniu*

²⁰ Ibidem, Czerniak R. M., Przedmowa, s.3; brak powołania źródła i treści XIX-wiecznego dokumentu.

²¹ Ibidem, s.241.

²² Krzyżanowska-Walaszczyk E. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Pyzdry. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu (archiwum). Poznań 2009.

²³ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Kalisza. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu (archiwum). Poznań 2008.

przestrzennym”²⁴. Stały kontakt z Muzeum Regionalnym Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach był przyczynkiem do kontynuowania zainteresowań tym rejonem Wielkopolski. Efektem była inicjatywa i współorganizowanie od roku 2011 corocznych konferencji w Pyzdrach pt. „*Królewskie miasto Pyzdry na dawnych mapach*”. Pokłosem III Konferencji było wydawnictwo „*Terra Pisdrensis dawniej i dziś*”²⁵, pod kierownictwem naukowym prof. Hanki Zaniewskiej. Na kolejnych konferencjach w Pyzdrach w latach 2014²⁶, 2015²⁷ i 2016²⁸ wygłosiłam referaty (dotychczas niepublikowane), dotyczące problematyki historycznych Pyzdr jako autorka lub współautorka.

II.5. Metody badawcze

II.5.1. Ogólne kryteria doboru i zakres wykorzystania materiałów wyjściowych

Podjęte badania wymagały pogłębienia kwerendy, związanej zwłaszcza z pracami badawczymi „Szkoły lwowskiej mediewistów”, w tym profesora Franciszka Bujaka i jego następców: profesorów Karola Buczka, Konstantego Jana Hładysłowicza i Stefana Weymanna, później – Karola Modzelewskiego oraz środowiska poznańskich naukowców tj. profesorów: Andrzeja Wędzkiego, Hanki Zaniewskiej, Aleksandra Grygorowicza, Krystyny Mileckiej, Kazimierza Tobolskiego.

Dla podjętej problematyki kluczową rolę mają wyniki prac i nadzorów archeologicznych, które sukcesywnie dostarczają licznych materiałów do studiów nad początkami i wczesnym okresem dziejów miasta oraz jego okolic. Materiały archeologiczne, odnoszące się do osad otwartych, cmentarzysk, grodzisk umożliwią chronologiczne rozmieszczenie najstarszych terenów osadniczych na mapie. Analiza taka będzie przyczynkiem do udzielenia odpowiedzi na pytanie czy początki osadnictwa w rejonie Pyzdr stanowiły „*czolo opolne*” kasztelanii gieckiej i czy to właśnie osadnictwo było decydującym uwarunkowaniem dla wyboru miejsca pod lokację Pyzdr. Kwestią otwartą jest czy dotychczasowe znaleziska archeologiczne stanowią już reprezentatywną część całości śladów

²⁴ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Pyzdry – dawne mapy w planowaniu przestrzennym. Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego. Warszawa 2012, s.120-136.

²⁵ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Dawne mapy jako źródło informacji o historycznym krajobrazie doliny Warty w rejonie Pyzdr. *Terra Pisdrensis dawniej i dziś*. Poznań – Pyzdry 2014. Tom 1, s.9-21.

²⁶ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Zagadnienia szlaków komunikacyjnych dawnego powiatu pyzdrskiego na wybranych mapach. III Konferencja w Pyzdrach w 2014 r. (referat niepublikowany).

²⁷ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Znaczenie gospodarcze dla Pyzdr źródeł solnych i młyna łodnego na przełomie XIII/XIV wieku. IV Konferencja w Pyzdrach w 2015 r. (referat niepublikowany).

²⁸ Czerniak M., Krzyżanowska-Walaszczyk E., Sztukiewicz W., Koncepcja badań interdyscyplinarnych „*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*” mierzonego i kopiowanego przez Gaszyńskiego mierniczego rządowego w Królestwie Polskim z 1829 r. V Konferencja w Pyzdrach w 2016 r. (referat niepublikowany); Florkowska A., Krzyżanowska-Walaszczyk E., Zachowanie, ochrona i kształtowanie tożsamości Pyzdr w świetle wzmocnienia prawnych narzędzi ochrony krajobrazu w Polsce. V Konferencja w Pyzdrach w 2016 r. (referat niepublikowany).

ludzkich zachowanych w ziemi. Czy są wystarczające dla określenia głównych linii rozwojowych zasiedlenia wczesnośredniowiecznego, wytyczenia przyszłych kierunków badań? Na terenie miasta kompleksowe badania archeologiczne nie były dotychczas prowadzone. Jedynie teren zamku objęty był w latach 2007-2010 badaniami prowadzonymi przez archeologów z Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. Leszka Kajzera. Badania te generalnie potwierdziły pochodzenie zamku z okresu panowania Kazimierza Wielkiego, z odkryciem śladów bytowania z okresu dawnego grodu²⁹.

Zdaniem profesora Andrzeja Buko *"W archeologii polskiego wczesnego średniowiecza obecne są dokonania różnej wagi. (...) Chodzi o odkrycia niekiedy głośne, a niekiedy zapomniane, które podzieliły oraz nadal dzielą środowisko naukowe"*³⁰. Pogląd ten podziela również prof. Przemysław Urbańczyk, który pisze: *„Obraz przeszłości, jaki produkujemy i oferujemy, jest nierozzerwalnie związany z naszym widzeniem i rozumieniem teraźniejszości”*³¹.

II.5.2. Wykorzystanie map źródłowych w badaniach zmian środowiska w czasie

Wejście Polski w struktury Unii Europejskiej otworzyło nowe możliwości badawcze, a mianowicie ułatwiło dostęp do archiwów zachodnich. Zostały udostępnione w Internecie bogate zbiory kartograficzne, dotyczące Polski i Wielkopolski m.in. Muzeum Polskiego w Rapperswil w Szwajcarii³².

Mapy stanowią cenne materiały źródłowe dla badaczy wielu specjalności m.in.: historyków, kartografów, geodetów i planistów przestrzennych. W Polsce wiele map jest niepublikowanych, a inne zalegają w powiatowych archiwach, ciągle nieudostępniowane i niewykorzystane badawczo jako mapy źródłowe. Wymagają one odpowiedniej oceny w zakresie ich wartości informacyjnej, gdyż jako dawne i historyczne: ogólnogeograficzne i topograficzne, przedstawiają zmiany tematyczne zjawisk przestrzennych w czasie.

W niniejszej rozprawie mapy wykorzystano jako szczególny nośnik wieloaspektowych informacji w procesie badania zmian środowiska. Przyjęte kryteria ich wyboru polegały na wstępnej systematyce chronologicznej i charakterystyce map, w celu dokonania oceny ich przydatności dla prowadzonych badań. Między innymi pod uwagę zostały brane następujące dane: okres powstania mapy (**rzeczywistość twórcy mapy**³³), stopień kartometryczności³⁴, skala opracowania. Następnie przeprowadzono

²⁹ Kajzer L., Olszacki T., Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. *Fontes Archeologici Posnanienses*. Nr 46, Poznań 2010.

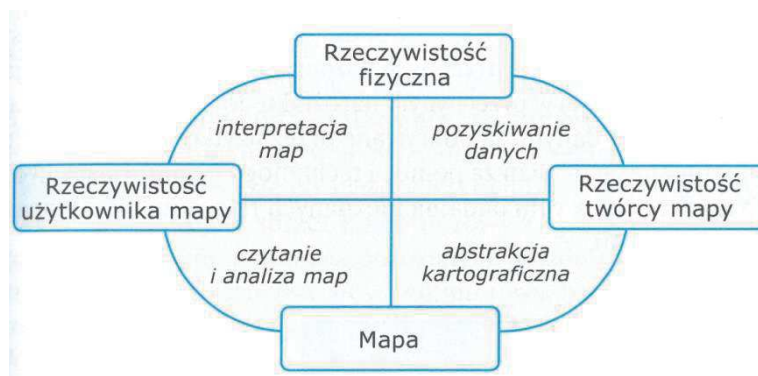
³⁰ Buko A., *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Okrycia – hipotezy – interpretacje*. Wydawnictwo TRIO. Warszawa 2011, s.12.

³¹ Urbańczyk P.,... myśli o średniowieczu. *Templum Wydawnictwo*. Wodzisław Śląski 2013, s.2.
³² <https://polenmuseum.ch/pl>.

³³ **pogrubieniem** zaznaczono odniesienie do zamieszczonej poniżej ryciny – ryc.II.1.

³⁴ *"Kartometria jest mierzaniem na mapie dokładności położenia obiektów, przenoszeniem geometrycznych wielkości na mapę oraz pomiarem kątów poziomych i pionowych, odległości, powierzchni, ponadto wysokości względnych i bezwzględnych, a także obliczaniem współrzędnych"* – Medyńska-Gulij B., *Kartografia i geowizualizacja*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2011, s.11.

wieloaspektową analizę treści map w zakresie tematycznym, wiarygodności i spójności danych oraz zmienności danych, dotyczących osadnictwa, nazewnictwa, układu hydrograficznego, układu drogowego itp. w celu dalszego ich wykorzystania jako źródła informacji o zmianach przestrzennych, zachodzących w czasie (**rzeczywistość użytkownika mapy**³⁵).



Ryc.II.1. Użytkowanie map w procesie komunikacji kartograficznej (według P.C. Muehrcke i in. 2001)³⁶

Analizy szczegółowe dotyczyły wybranych map w zakresie m.in. środowiska, osadnictwa, dróg. Umożliwiło to uwzględnienie szerszego obszaru uwarunkowań dla lokalizowania miasta, również w aspekcie jego oddziaływania, jako „stolicy” *Terra Pisdrensis*, a później powiatu pyzdrowskiego. Analiza map w zakresie zmian układu hydrograficznego prowadzona była w odniesieniu do okresu sprzed regulacji rzek i uwzględniała zmiany antropogeniczne. Są to pierwsze tego rodzaju badania dla miasta i regionu pyzdrowskiego.

Użyte w pracy metody badawcze

W rozprawie mapy wykorzystano dla celów badawczych po ich szczegółowej analizie, odrębnej dla map rękopiśmiennych, historycznych i dla map kartometrycznych (w tym topograficznych), również przy zastosowaniu technik komputerowych.

Analizy cyfrowe map prowadzone były w kierunku badania zmian środowiska, w tym zmian form użytkowania gruntów w granicach współczesnego miasta Pyzdry, jak i na terenie mikroregionu pyzdrowskiego. W związku ze zmianami hydrograficznymi, jakie następowały na przestrzeni wieków w Dolinie Środkowej Warty – w rejonie ujścia Proсны do Warty, gdzie miała miejsce lokalizacja Pyzdry – badania te były szczególnie istotne.

Zasadnicze znaczenie miało powiązanie informacji przestrzennej na mapie (datowanie pomiarów) z informacją opisową, zawartą w innych źródłach.

W szerokim zakresie wykorzystane zostały metody badania zmian środowiska różnymi metodami, wynikającymi z rodzaju analizowanej mapy (skala) i czasu

³⁵ **pogrubieniem** zaznaczono odniesienie do zamieszczonej poniżej ryciny – ryc.II.1.

³⁶ za Medyńską-Gulij B., Kartografia i geowizualizacja. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2011, s.13.

jej powstania. Środowisko kartografów i geodetów³⁷ wyróżnia w zależności od sytuacji m.in.:

- metodę analizy dawnych map (rękopiśmiennych),
- metodę analizy map historycznych,
- metodę retrospektywnych badań środowiska przy wykorzystaniu map dawnych, historycznych i współczesnych,
- metody badania zmian środowiska metodą kartograficzną, polegające na badaniu przez geodetów błędu odwzorowania punktu z terenu na mapie.

Ważna była analiza „nazw miejscowych”, gdyż to właśnie „nazwy własne przedmiotów o trwałym położeniu na powierzchni Ziemi”³⁸ są cennym źródłem informacji przestrzennej w czasie. Nazwy te mają duże znaczenie na terenach przekształconych antropogenicznie np. zasiedlonych, zabudowanych, gdyż nawiązują do form użytkowania terenów, typów dawnych osad, w tym osad służebnych, folwarków itp., występujących w rejonie Pyzdr. Przykładem może być nazwa Wójtostwo, związana z lokacją miejską, zachowana w Pyzdrach do dziś na określenie północno-zachodniej części miasta.

Badanie środowiska przy wykorzystaniu dawnych map (rękopiśmiennych) miało charakter poszukiwawczo-informacyjny, ukierunkowujący dalsze szczegółowe badania na analizy map: historycznych, w tym tematycznych oraz kartometrycznych.

W celu określenia zmian na obszarze samego miasta, w przypadku map kartometrycznych, zastosowano badania porównawcze poprzez nałożenie dwóch zdigitalizowanych map miasta Pyzdry, pochodzących z różnych okresów czasu (z początków XIX i XXI wieku). W celu oceny stopnia zachowania historycznej parcelacji miasta spalonego w 1768 roku wykorzystano mapę z roku 1829 w skali 1:5 000 spalonych Pyzdr autorstwa Józefa Gaszyńskiego – mierniczego rządowego w Królestwie Polskim. W pracy podjęto próbę interpretacji wyników nałożenia na tę mapę współczesnej mapy ewidencyjnej miasta. Założono, że pozwoli to na formułowanie szczegółowych wniosków, dotyczących historycznych uwarunkowań lokalizowania miasta, na podstawie stanu zachowania układu urbanistycznego miasta lokacyjnego z zamkiem w obrysie murów obronnych m.in. poprzez odtworzenie:

- lokalizacji obiektów pierwszej lokacji miasta na prawie średzkim, które przetrwały pożar w 1331 roku,
- zasięgu powtórnej lokacji przestrzennej Królewskich Pyzdr w obrysie średniowiecznych murów obronnych miasta i zespolonego z nim zamku z czasów Kazimierza Wielkiego³⁹.

Metoda prezentacji badań

Prezentacji badań dokonano w formie opisowej (w tym tabelarycznej) oraz graficznej (ryciny: mapy, zdjęcia, rysunki). Przyjęto zasadę chronologii

³⁷ Jankowska M., Lisiewicz S., Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska. Poznań 1998.

³⁸ Ibidem, s.57.

³⁹ w latach 20-tych XIX wieku fortyfikacje te zostały prawie całkowicie rozebrane.

dla przedstawienia interdyscyplinarnej problematyki lokalizowania Pyzdr na tle osadnictwa, od opolnego do średniowiecznego. Przedstawiono rozwój rozproszonej wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej, warunkowany szeregiem przesłanek: geograficznych, społeczno-gospodarczych i politycznych, będących podstawowymi czynnikami trafności wyboru miejsca lokalizowania miasta, jego zasobności (osady służebne) oraz dalszego przestrzennego rozwoju Pyzdr.

Sporządzono w tabelach kalendarium rozwoju mikroregionu pyzdrskiego i Pyzdr, które oparto na powołaniach z pierwotnych źródeł⁴⁰, akcentując najważniejsze wydarzenia historyczne, dokumentujące i determinujące bezpośrednio lub pośrednio stan przestrzenny zagospodarowania, rangę miasta itp.

Analizy przestrzenne polegały na zestawieniu map z różnych okresów ich powstania dla zobrazowania stanu środowiska, w celu określenia uwarunkowań lokalizacji Pyzdr. W oparciu o analizę oznaczeń graficznych, stosowanych na mapach udokumentowano dodatkowo ewolucję m.in.: zarysu przestrzennego miasta i nazewnictwa. Uzupełnieniem badań było uwzględnienie przekazów zachowanej ikonografii, zawierającej informacje o rozwoju przestrzennym oraz pomocnej przy rekonstrukcji historycznego krajobrazu.

Generalnie unikano dodatkowych hipotez, ale w przypadku ich formułowania w formie wątków pobocznych, akcentowano potrzebę prowadzenia dalszych badań naukowych oraz dyskusji z zakresu różnych dziedzin nauki w celu pełniejszej rekonstrukcji środowiska bytowania człowieka we wczesnym średniowieczu w mikroregionie pyzdrskim. Uwagi i wnioski w tym zakresie zredagowano w końcowym rozdziale rozprawy.

Na tle nikłego rozpoznania tematu, związanego generalnie z lokacją Pyzdr, zarysowała się potrzeba określenia w ramach czasowych i terytorialnych chronologii zmian uwarunkowań przestrzennych budowy ośrodka miejskiego. Dla osiągnięcia tego celu konieczne było oparcie się na wielu źródłach, których konfrontacja stworzyła możliwie pełny obraz wiarygodnej wiedzy na ten temat, a następnie posłużono się jednolitym systemem syntetycznego zestawienia wyników dla poszczególnych okresów kształtowania się miasta i regionu pyzdrskiego w średniowieczu.

Dla okresu lokalizowania miasta i jego początków funkcjonowania źródła pisane, stanowiące rozstrzygające dowody, są bardzo fragmentaryczne i na ogół skąpe. W pracy wykorzystano również przekazy pochodzące z późniejszych okresów, jako przydatne do badań nad tematem jako podstawa retrospekcji.

II.6. Struktura prowadzenia badań

Określenie podstawowych kryteriów badawczych uwarunkowań lokalizowania Pyzdr nastąpiło na podstawie badań własnych prowadzonych dla średniowiecznych miast piastowskich w celu wyznaczenia stref ochrony konserwatorskiej zabytkowych układów urbanistycznych. Miasta te lokowane na prawie średzkim lub magdeburskim położone były w środkowej Wielkopolsce,

⁴⁰ Rozdział XIII. Bibliografia., podrozdział XIII.1. Źródła publikowane.

a część z nich na jej południowym pograniczu z piastowskim wówczas Śląskiem⁴¹.

Efektom tych doświadczeń badawczych było przyjęcie założenia, że przy prowadzeniu analiz i badań w celu lokalizowania wczesnośredniowiecznych Pyzdr pierwszej i powtórnej lokacji przestrzennej za podstawowe należy uznać – stosowane przez współczesnych historyków i urbanistów – poniższe uwarunkowania przestrzenne, z uwzględnieniem chronologii tych zmian⁴²:

- [1] warunki przyrodnicze,
- [2] warunki gospodarcze (w tym osadnictwo),
- [3] obronność miejsca,
- [4] łatwość komunikacji (lądowej, wodnej),
- [5] sytuacja polityczna,
- [6] sytuacja prawno-obyczajowa (w tym stare podziały terytorialne),

które to uwarunkowania zdeterminowały zagospodarowanie przestrzenne, w tym zlokalizowanie (rozplanowanie) miasta zespolonego z obronnym *castrum* (grodem, a później zamkiem) oraz jego bezpośrednie sąsiedztwo (rejon podmiejski Pyzdr – wsie gminy miejskiej, nadania gruntów na rzecz gminy miejskiej), a także obszar oddziaływania Pyzdr (*Terra Pisdrensis*, późniejszy dystrykt, powiat pyzdrski).

W końcowej części pracy podsumowano wyniki badań w rozdziale IX, w formie syntetycznego zestawienia wyników badań. Rozdział ten zawiera tabele i rysunki, odnoszące się do zdefiniowanych uwarunkowań przestrzennych, w odpowiednich przedziałach czasowych lokalizowania miasta. W kolejnych rozdziałach przedstawiono: w rozdziale X – weryfikację hipotez badawczych i w rozdziale XI – kierunki prowadzenia dalszych badań.

Koncepcję zastosowanej metody rozwiązania problemu badawczego zdefiniowania uwarunkowań przestrzennych lokalizowania Pyzdr zobrazowano na poniżej zamieszczonym schemacie (tab.II.1. Schemat pracy badawczej).

⁴¹ Krzyżanowska-Walaszczyk E., prace z ostatnich 10 lat dla m.in.: Wielkopolska – Pyzdry, Kalisz, Kłeczek, Książ Wielkopolski, Bralin, Rychtal, Święciechowa, Skoki, Stare Bojanowo; Śląsk – Dobrodzień (Rozdział XIII. Bibliografia., podrozdział XIII.2. Literatura., poz. 60-65).

⁴² Tołwiński T., Urbanistyka. Ministerstwo Odbudowy. Warszawa 1947., wymienia 6 elementów miastotwórczych: warunki przyrodnicze, warunki gospodarcze, obronność miejsca, łatwość komunikacji, stosunki prawno-obyczajowe, kompozycja urbanistyczna (komentarz: u Tadeusza Tołwińskiego brak kontekstu sytuacji politycznej).

Tabela II.1. Schemat pracy badawczej

Rozdział III OBECNA SYTUACJA PYZDR JAKO EFEKT ZMIAN ŚRODOWISKA						
Rozdział IV ANALIZA – HISTORIA PRZEKSZTAŁCEŃ PYZDR I REGIONU W ŚWIETLE ZACHOWANYCH ŹRÓDEŁ						
Rozdział V KALENDARIUM ROZWOJU PYZDR DO KOŃCA XIV WIEKU						
Rozdział VI ANALIZA MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH						
Rozdział VII BADANIA ETYMOLOGII I CHRONOLOGII STOSOWANIA NAZWY MIEJSCOWEJ PYZDRY						
Rozdział VIII BADANIE PROCESU LOKALIZOWANIA I KOLEJNYCH LOKACJI PYZDR Badania przemian regionu pyzdrskiego dla okresu poprzedzającego wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr do połowy XIII wieku Badania uwarunkowań przestrzennych pierwszej lokacji miejskiej Pyzdr na prawie średzkim jako miasta książęcego w latach od 1257 do 1331 (do czasu spalenia miasta przez Krzyżaków) Badania uwarunkowań przestrzennych ponownej lokacji przestrzennej Królewskich Pyzdr w latach od 1331 do 1403 roku (do czasu potwierdzenia i rozszerzenia dokumentu lokacyjnego na prawie magdeburskim przez króla Władysława Jagiełłę)						
Rozdział IX SYNTETYCZNE ZESTAWIENIE WYNIKÓW BADAŃ						
UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE LOKALIZACJI PYZR						
Rodzaj uwarunkowań przestrzennych – tabele IX.1-IX.6*						Lokalizacja – ryciny IX.1-IX.6*
warunki przyrodnicze	warunki gospodarcze (osadnicze)	obronność miejsca	łatwość komunikacji	sytuacja polityczna	sytuacja prawno- obyczajowa	zagospodarowanie przestrzenne (rozplanowanie)
*	*	*	*	*	*	PYZDRY Z CASTRUM*
*	*	*	*	*	*	PYZDRY NA TLE REJONU PYZDRSKIEGO*
* określenie uwarunkowań przestrzennych lokalizacji miasta z odniesieniem do trzech okresów lokalizowania Pyzdr (patrz: rozdział VIII)						
Rozdział X WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH						
Rozdział XI KIERUNKI PROWADZENIA DALSZYCH BADAŃ						
Rozdział XII WNIOSEK KOŃCOWY						

II.7. Stosowana terminologia

Wokół zdefiniowanego tytułu pracy i współcześnie stosowanej terminologii

Zgodnie ze współczesnym Słownikiem języka polskiego przytoczono definicje⁴³:

- uwarunkować – *"uzależnić od określonych warunków (...)"*⁴⁴;
- przestrzenny – *"związany z przestrzenią; położony, odbywający się w pewnej (trójwymiarowej) przestrzeń; mający trzy wymiary"*⁴⁵;
- lokalizacja – *"umiejscowienie, rozmieszczenie; ustalenie miejsca budowy jakichś obiektów; (...); ograniczenie skutków jakiegoś zjawiska do pewnego miejsca, obszaru; zlokalizowanie"*⁴⁶;
- miasto – *"duży obszar intensywnie i planowo zabudowany, podlegający odrębnej administracji, będący skupiskiem ludności wykonującej zawody nierolnicze; hist. Miasto królewskie, książęce, biskupie, prywatne itp. << miasto założone przez króla, księcia, biskupa, możnowładcę itp. na ich własnych terytoriach>>. Miasto na prawie niemieckim, magdeburskim <<w średniowieczu: miasto mające przywileje gospodarcze wzorowane na przywilejach miast niemieckich>>"*⁴⁷.

Treścią pracy jest więc zdefiniowanie, poprzez uzależnienie od określonych warunków w trójwymiarowej przestrzeni, umiejscowienia obszaru planowo zabudowanego (rozmieszczenia, ustalenia miejsca budowli), podlegającego odrębnej administracji i będącego skupiskiem ludności wykonującej zawody nierolnicze – w przypadku Pyzdr miasta książęcego, a później królewskiego.

*"W definicji miasta mieścić się musi obecnie forma przestrzenna skupiska ludności, zabudowa oraz różnorakie formy życia kolektywnego; mieścić się musi stwierdzenie o funkcjach gospodarczych, odrębnych od tych, które określają charakter osad rolniczych, musi się znajdować odrębność ustrojowa porządkująca wszystkie odrębności faktyczne"*⁴⁸.

W pracy użyte są określenia, które zgodnie z cytowanym słownikiem należy rozumieć:

- lokacja – *"hist.<<w dawnej Polsce (od XIII w.) zakładanie wsi lub miast, zwykle na prawie niemieckim; wieś lub miasto założone w ten sposób; dokument, przywilej, na którego podstawie zakładano miasto lub wieś>>"*⁴⁹;
- opole – *"hist. <<w średniowieczu: związek terytorialno-sąsiedzki u Słowian zachodnich, obejmujący kilka lub kilkanaście osad>>"*⁵⁰.

⁴³ Słownik języka polskiego. Redaktor Naczelny Włodzimierz Kryszewski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1979.

⁴⁴ Ibidem, t.III., s.636.

⁴⁵ Ibidem, t.II., s.1009.

⁴⁶ Ibidem, t.II., s.50.

⁴⁷ Ibidem, t.II., s.152.

⁴⁸ Samsonowicz H., Życie miasta średniowiecznego. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017, s.18.

⁴⁹ Słownik języka polskiego. Redaktor Naczelny Włodzimierz Kryszewski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1979, t.II, s.51.

⁵⁰ Ibidem, t.II., s.530.

Uniwersalna definicja osadnictwa a osadnictwo wczesnośredniowieczne

W pracy przyjęto uniwersalną definicję osadnictwa, rozumianego jako przestrzenna forma, nie administracyjna, organizacji wszelkich dziedzin życia społecznego, z gospodarką na czele. Taka forma przestrzenna ulega zmianom w zależności od warunków miejsca i czasu. W okresie piastowskim oprócz osiedli, pojedynczych dworzyszczy, stanowiących osadniczą formę organizacji gospodarki rolniczo-hodowlanej oraz handlu i rzemiosła, istniały osiedla o charakterze specjalnym np.: kultowym (świątynie, klasztory), militarnym (grody, obozy i bazy wojskowe) i rezydencjonalnym (zamki, dwory wiejskie panującego), które mogły stać się załącznikiem przyszłych miast.

Historycy w odniesieniu do XIII-wiecznej akcji lokacyjnej na ziemiach polskich wyróżniają dwa rodzaje lokacji: lokację miejską i lokację wiejską. Forma i treść dokumentów lokacyjnych były zbliżone. Dla miasta istotne było użycie terminu *civitas* w dokumencie lokacyjnym.

Stosowane w pracy określenia obszaru badań należy rozumieć następująco:

- region pyzdrowski – do około 15-30 km od Pyzdr,
 - rejon podmiejski Pyzdr – do ok. 12-15 km od miasta,
- odległości te w średniowieczu determinowane były zasięgiem jednodniowym jazdy konnej lub dojścia pieszego na jarmarki i targi w Pyzdrach;
- *Terra Pisdrensis* (Ziemia Pyzdrowska), wymieniona w dokumencie z 1234 roku, której zasięg obszarowy zbliżony był do zarysu powiatu pyzdrowskiego na przełomie XIV/XV wieku.

Terminologia zagadnień ochrony zabytków oraz planowania i zagospodarowania przestrzennego

Terminologia ta wynika z obowiązującego prawa w tym zakresie, to jest przede wszystkim z ustaw (stan prawny na 30 grudnia 2020 r.):

1) ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz.282, 782, 1378) – m.in. definicje:

- zabytek – *"nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową"* – art 3. pkt 1 cyt. ustawy;
- zabytek nieruchomy – *"nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt.1;"* – art.3 pkt 2 cyt. ustawy;
- zabytek archeologiczny – *"zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów lub śladów (...);"* – art.3 pkt 4 cyt. ustawy;
- badania konserwatorskie – *"działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenia użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenia stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac"*

konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;" – art.3 pkt 9;

- *badania architektoniczne – "działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;" – art.3 pkt 10;*
- *badania archeologiczne – "działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;" – art. 3 pkt 11;*
- *historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – "przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;" – art.3 pkt 12;*
- *historyczny zespół budowlany – "powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;" – art. 3 pkt 13.*

2) ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 293, 471, 782, 1086, 1378) – m.in. definicje:

- *krajobraz – "należy przez to rozumieć postrzeganą przez ludzi przestrzeń, zawierającą elementy przyrodnicze, wytwory cywilizacji, ukształtowana w wyniku czynników naturalnych i działalności człowieka;" – art.2 pkt 16e) cyt. ustawy;*
- *krajobraz priorytetowy – "należy przez to rozumieć krajobraz szczególnie cenny dla społeczeństwa ze względu na swoje wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne, architektoniczne, urbanistyczne, ruralistyczne lub estetyczno-widokowe, i jako taki wymagający zachowania lub określenia zasad i warunków jego kształtowania;" – art.2 pkt 16f) cyt. ustawy.*

Terminologia dotycząca digitalizacji map

"Digitalizacja map kreskowych – polega na przetworzeniu mapy z postaci papierowej do postaci numerycznej z użyciem digitizera lub skanera. Zeskanowany obraz jest następnie rektyfikowany oraz wektoryzowany na ekranie komputera. (...) W przeciwieństwie do mapy analogowej mapa cyfrowa prezentowana jest w zmiennej skali."⁵¹.

⁵¹ Przewłocki S., Geomatyka. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2008, s.53-58.

III. OBECNA SYTUACJA PYZDR JAKO EFEKT ZMIAN ŚRODOWISKA

III.1. Środowisko geograficzne

Położenie

Administracyjnie teren opracowania znajduje się w obrębie województwa wielkopolskiego i obejmuje przede wszystkim miasto i gminę Pyzdry, położone w powiecie wrzesińskim. Teren miasta wyznaczają współrzędne: 17°30'-17°45' długości geograficznej wschodniej oraz 52°10'-52°20' szerokości geograficznej północnej; wysokość położenia wynosi 89 m n.p.m.

Informacje o genezie rzeźby Niziny Wielkopolskiej zawierają m.in. prace Galona (1963), Krygowskiego (1961, 1972) i Kondrackiego (1994)⁵².



Ryc.III.1. Miasto i gmina Pzdrz – zdjęcie satelitarne z wysokości 10 km.

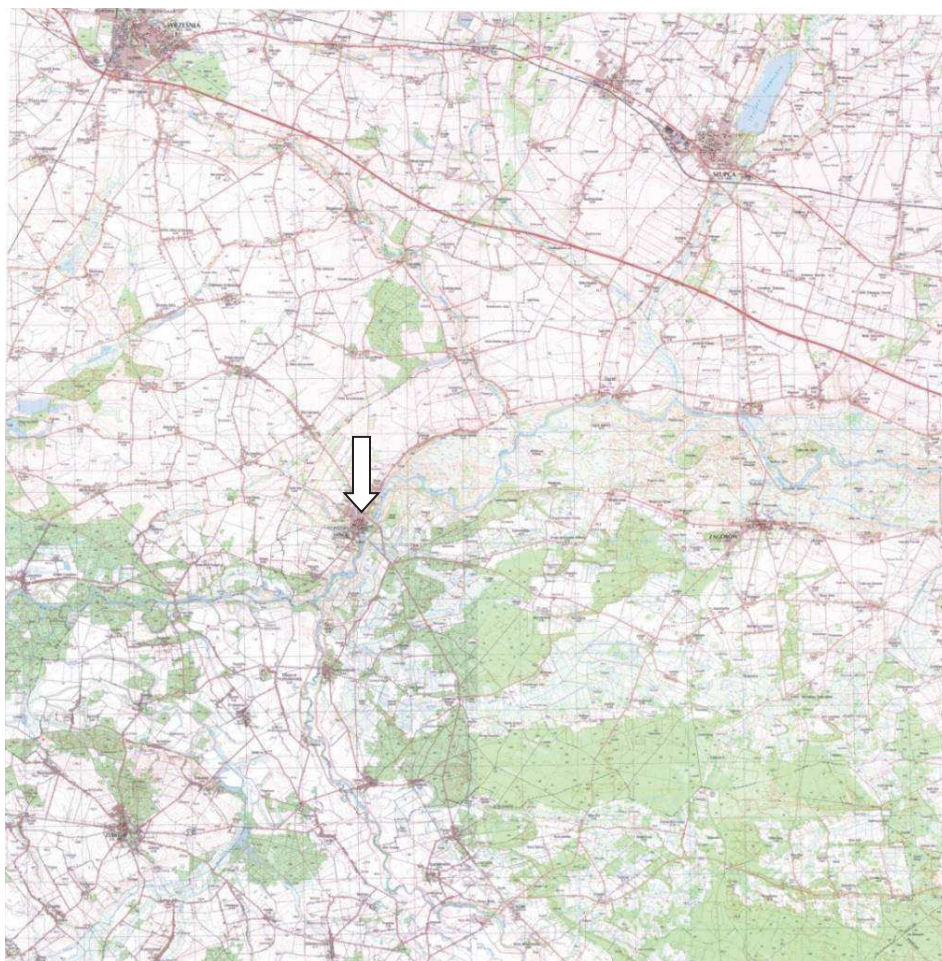
Źródło: "Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pzdrz", uchwalone w dniu 29.03.2006 r.

Podział fizycznogeograficzny Polski według Kondrackiego (mapa 1994) wskazuje, że rejon Pzdrz leży na pograniczu odrębnych stref geograficznych. Gmina Pzdrz położona jest w obrębie 3 mezoregionów: 315.56 Równina Wrzesińska, 318.13 Dolina Konińska i 318.16 Równina Rychwalska. Północna

⁵² Faleński P., Objasnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000. Arkusz Września (510) (z 1 tab. i 2 tabl.). Państwowy Instytut Geologiczny. Warszawa 2001.

część gminy znajduje się w obrębie Równiny Wrzesińskiej, która jest wysoczyzną dennomorenową płaską, bezjeziorną o deniwelacjach rzędu 2 metrów. Środkowa część gminy Pызdry położona jest w obrębie Doliny Konińskiej, wzdłuż równoleżnikowego odcinka doliny Warty pomiędzy Koninem a Pызdami.

Pызdry zlokalizowane na prawym brzegu Warty, na wysoczyźnie, stanowiącej południowy skraj Równiny Wrzesińskiej. Od południa przylega Dolina Konińska z rzeką Wartą, rozciągnięta równoleżnikowo, która od zachodu obejmuje ujście Prosny do Warty. Od południa Dolina Konińska graniczy z Równiną Rychwalską, przez którą w zachodniej części płynie Prosna w kierunku północno-zachodnim. Dolina Konińska od zachodu przechodzi w Kotlinę Śremską, graniczącą od południa z Wałem Żerkowskim, który z kolei na południu graniczy z rozległą Wysoczyzną Kaliską i na niewielkim odcinku od wschodu z Równiną Rychwalską.



Ryc.III.2. Mapa topograficzna 1:25 000.

Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni

Rejon lokalizowania Pызdr to pogranicze różnych stref geograficznych, wynikających z przebiegu granicy lądolodu, a więc i odmiennych warunków osadniczych. Zachowane do dzisiaj miasto powstało na prawym brzegu Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, stanowiącym południową granicę Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, a właściwie jej południowej części zwanej Równiną Wrzesińską. Od południa rozciąga się Pradolina Warszawsko-Berlińska z rzeką Wartą.

W rejonie miasta krawędź Pradoliny jest stroma, niemal do 20 metrów wysokości w stosunku do dna doliny Warty i zbudowana z margla. Około 2 km na zachód Pradolina poszerza się, tworząc tzw. Kotlinę Pyzdorską, dochodzącą do 15 km szerokości, w rejonie ujścia Prosny do Warty. Od południa granicę Pradoliny stanowi Wysoczyzna Kaliska, którą odcinek ujściowy rzeki Prosny oddziela od Wyniesień Żerkowskich na zachodzie.

Ukształtowanie powierzchni terenu

W podziale geomorfologicznym Niziny Wielkopolski B. Krygowski wskazuje, że badany obszar leży w Kotlinie Pyzdorskiej, wyróżnionej w obrębie Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej (71-73 m n.p.m.) oraz w części północnej na obszarze Równiny Wrzesińskiej, należącej do Wysoczyzny Poznańskiej⁵³.

Okolice miasta, na wysokim brzegu Warty (91 m n.p.m.), około 20 metrów powyżej dna doliny, to głównie tereny płaskie. W okolicach miasta Pradolina jest równiną, z rozległą terasą zalewową rzeki Warty, z pagórkami wydmowymi.

Na zachód od Pyzdr, w odległości około 2 km Pradolina poszerza się znacznie do szerokości dochodzącej do 15 km. To rejon ujścia Prosny do Warty. Południowo-wschodni brzeg Pradoliny posiada płaskie niskie i łagodne brzegi, zbudowane głównie z piasków polodowcowych. Natomiast brzeg południowo-zachodni, na zachód od Prosny stanowią Wyniesienia Żerkowskie (160,8 m n.p.m.). Brzeg północno-wschodni Wysoczyzny Kaliskiej posiada niskie i łagodne brzegi, zbudowane głównie z piasków lodowcowych.

Na południe od miasta Pradolina jest płaska, zajęta wyłącznie przez meandrującą Wartę, która rozlewała się szeroko, płynąc kilkoma, zmieniającymi się w ciągu wieków korytami. Śladem tego są widoczne w terenie liczne starorzecza. Dno Kotliny Pyzdorskiej to podmokła terasa zalewowa – rejon ujścia Prosny do Warty. Krajobraz doliny urozmaicony jest przez liczne wydmy, dochodzące niekiedy do wysokości względnej 18 metrów. Pasma lotnych piasków stanowią najmłodszą formę aluwialną: na Waldze, w lasach miejskich oraz Rudzie Komorskiej i Modlicy. Dolina Warty, w średniowieczu bagnista, z upływem czasu na skutek obniżenia lustra wody przekształciła się miejscami w torfowiska (Żminda), a zarastające starorzecza w jeziorka.

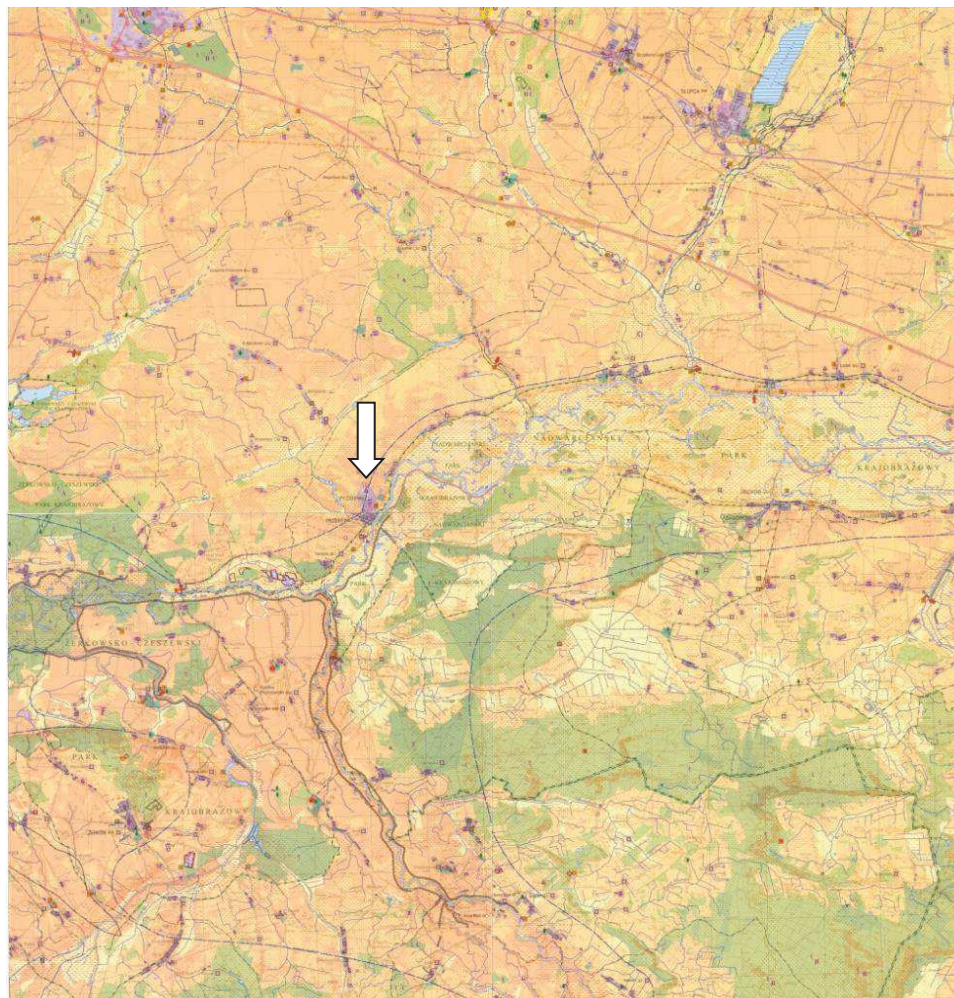
W rejonie miasta wał moreny czołowej ma poprzeczną szeroką wyrwę, ciągnącą się przez przedmieście Rybitwy i dalej na północ wzdłuż strugi, zwanej Flisą, jej odgałęzieniem zwanym Żyłką, a następnie poprzez dwa stawy: na Wójtostwie i Szybie. Analogicznie, prostopadłe do doliny Warty są dwa parowy: na Karkoszce oraz parów pomiędzy Winnicą a Dłuskiem.

Przekształcenia rzeźby terenu

Pierwotny charakter rzeźby terenu w Pyzdrach na przestrzeni wieków uległ znacznym zmianom, spowodowanym działalnością człowieka. Zmiany te następowały spontanicznie (np. nadsypywanie terenów zalewowych, zmniejszanie deniwelacji traktów), ale również w sposób zorganizowany bardziej

⁵³ Krygowski B., Geografia fizyczna Niziny Wielkopolski. Część 1. Geomorfologia. PWN. Warszawa 1994.

lub mniej planowy (np. sypanie wałów obronnych, kopanie fos, czy też świadome wytyczanie miasta lokacyjnego i wznoszenie murów miejskich), a także jako reakcja na skutki klęsk żywiołowych (np. powtarzające się klęski pożarów drewnianej zabudowy miejskiej, rozbiórka budynków, niwelowanie terenu w celu wprowadzenia układu ortogonalnego ulic), czy związane z budową mostów przez Wartę (most w przebiegu drogi wojewódzkiej nr W 442 Kalisz – Pызdry – Września) oraz infrastruktury technicznej (np. budowa podziemnego uzbrojenia terenu, kanalizowanie cieków).



Ryc.III.3. Mapa sozologiczna.

Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni

Obecnie na terenie gminy przekształcenia te następują punktowo, na przykład:

- eksploatowana była sucha część złoża kruszywa naturalnego we Wrąbczynkowskich Holendrach do poziomu wody gruntowej (tj. do ok. 1,9 m), która została zaniechana,
- na eksponowanym zboczu doliny rzeki Warty w Pызdrach (w rejonie wiatraka "Holendra", na zachód od przedmieścia Rybitwy) prowadzone było w ostatnim czasie wydobywanie kruszywa, co spowodowało postępującą degradację zbocza od strony rzeki Warty, a wyrobisko wymaga rekultywacji.

Wody powierzchniowe

Na odcinku między Koninem a Pyzdrami rzeka Warta płynie dnem Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, która ma w tym miejscu przebieg równoleżnikowy. Dno doliny jest głęboko wcięte w wysoczyznę morenową, a różnica wysokości dochodzi do 30 metrów. Szerokość pradoliny wynosi do 5 km. Na odcinku między Koninem a Pyzdrami przyrost długości rzeki wynosi 51,9 km, a dorzecze wzrasta o 2 338 km². Na powierzchnię tę składają się dorzecza takich dopływów jak: Powa, Czarna Struga, Mieszna i Wrześnica. Na tym odcinku Warta przyjmuje również wody od licznych mniejszych cieków (głównie prostopadle zorientowane do Warty subglacjalne rynny jej dopływów) oraz ze źródeł, znajdujących się na zboczach doliny.

Taka sytuacja hydrograficzna nie powoduje jednak wyraźnego wzrostu wartości przepływu na Warcie w profilach Konin – Pyzdry⁵⁴. W rzeczywistości przyrost przepływu w Pyzdrach jest niewspółmiernie niski, a niekiedy niższy niż przepływ w Koninie. Ilość "uciekającej" wody dochodzi do 25 % przepływu w profilu Konin. Budowa geologiczna wskazuje, że w najbliższym sąsiedztwie Konina powierzchnia kredowa zalega zaledwie 5 metrów poniżej dna doliny i przykryta jest serią piasków rzecznych. W kierunku zachodnim powierzchnia kredowa dna doliny opada stopniowo w kierunku Pyzdr, a pod Pyzdrami zalega już poniżej poziomu morza. W pradolinie brak jest osadów czwarto- i trzeciorzędowych, a tym samym osadów nieprzepuszczalnych, które zatrzymywałyby wody infiltrujące z koryta rzeki Warty. Dopiero w pobliżu Pyzdr w podłożu pradoliny występuje seria nieprzepuszczalnych ilów plioceńskich. Ten układ stratygraficzny i litologiczny wyjaśnia, że utworem wodonośnym przejmującym najprawdopodobniej infiltrację wody z dna koryta rzeki Warty są piaski miocenne.

Na terenie gminy znajdują się 4 stawy rybne o powierzchni 19,31 ha, które zlokalizowane są wzdłuż cieku Flisa, w północno-zachodniej części miasta Pyzdry. Stawy objęte są pozwoleniem wodno-prawnym na pobór wód z cieku Flisa i ich zrzut oraz eksploatację urządzeń piętrzących tj. młochów żelbetowych. Na terenie miasta wszystkie drobne cieki są w zasadzie sztucznie pogłębione i stanowią część systemu melioracyjnego.

Zagrożenia powodziowe

Obszar gminy Pyzdry położony jest w środkowym biegu rzeki Warty i ujściowym rzeki Proсны, które to rzeki mają wpływ na występowanie zagrożenia powodziowego. Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Poznaniu określił granice bezpośredniego zagrożenia powodzią na terenie gminy Pyzdry:

- dla rzeki Warty zwierciadło wody 1% wynosi 74,77 m n.p.m. w 347+380 km biegu rzeki, a 76,41 m n.p.m. w 380 km+400 km biegu rzeki,

⁵⁴ Kozacki L., Ucieczka wody z rzeki Warty na odcinku między Koninem a Pyzdrami. Instytut Geograficzny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Badania fizjograficzne nad Polską Zachodnią, Tom XVII. Poznań 1966, s.159 -163.

- dla rzeki Proсны zwierciadło wody 1% wynosi 73,34 m n.p.m. w miejscu ujścia do Warty.

Obszary zagrożone występowaniem powodzi zabezpieczone są wałami o łącznej długości 18,38 km, głównie w dolnym odcinku Proсны. Wały zabezpieczają przed powodzią miejscowości: Białobrzeg, Zamość, Ruda Komorska, Lisewo, Górne Grądy, Kruszyna, Zapowiednia oraz Modlica.

Wody powodziowe Proсны ograniczają się do międzywała. Natomiast dolina Warty w okresie powodzi stanowi od Sławaska do Nowej Wsi naturalny zbiornik retencyjny o pojemności zbliżonej do zbiornika w Jeziorsku na Warcie (Polder Golina). Okresowo podtapiane są nadwarciańskie łąki, a starorzecza i zagłębienia erozyjne pełnią funkcję lokalnych zbiorników retencyjnych.

Na omawianym obszarze można obserwować postępujące zmiany środowiska przyrodniczego, związane z działalnością człowieka. Na początku drugiego tysiąclecia w dolinie środkowej Warty, w rejonie ujścia Proсны i Lutyni osadnictwo lokalizowane było na terenach zabagnionych dolin rzecznych, ze względów na szeroko pojęte warunki bezpieczeństwa. Piaszczyste wydmy, wyniesione ponad zabagnione doliny rzeczne i starorzecza, nawet na wysokość kilkunastu metrów w przypadku doliny środkowej Warty, stanowiły (m.in. na wypadek powodzi) bezpieczne miejsca dla lokalizacji osadnictwa. W okresie przedpaństwowym i wczesnopiastowskim było to osadnictwo o charakterze skrajnie rozproszonym, w formie samowystarczalnych, pojedynczych jednodworczych gospodarstw rodzinnych. Osadnictwo eksploatowało tereny dolinne (łąki, pastwiska, saliny). Wykorzystano specyficzny układ hydrograficzny, a mianowicie infiltrację wód powierzchniowych do podziemnych (na odcinku od Konina do ujścia Proсны), gdzie osadnictwo utrzymywało się (i ma miejsce do dzisiaj) na piaszczystych, wyniosłych wydmach terenów zalewowych doliny Warty.

Klimat

Według podziału Polski R. Gumińskiego, obszar gminy Pyzdry znajduje się w cieplejszej części Dzielnicy Środkowej (VIII), która charakteryzuje się mniejszymi niż przeciętne w Polsce amplitudami temperatur; występuje tu ponad 50 dni słonecznych oraz najmniejsza w kraju liczba dni pochmurnych (poniżej 130). Liczba dni mroźnych waha się od 30 do 50, a z przymrozkami około 110. Przeciętny czas trwania pokrywy śnieżnej wynosi od 50 do 60 dni. Średnia temperatura roczna powietrza wynosi 8 st. C, a czas trwania okresu wegetacyjnego waha się od 210 do 220 dni⁵⁵.

Klimat Niziny Wielkopolskiej charakteryzuje się najmniejszą w skali kraju roczną sumą opadów, co skutkuje znacznymi niedoborami wody na niektórych obszarach w sezonie wegetacyjnym. W rejonie Pyzdr opady wynoszą około 500 mm i poniżej. Różnice wieloletnie w poziomie opadów to 20 % sumy opadów, a średnie temperatury roczne 8 st. C (styczeń – 2,5 st. C, lipiec – 17,8 st. C) (WOS

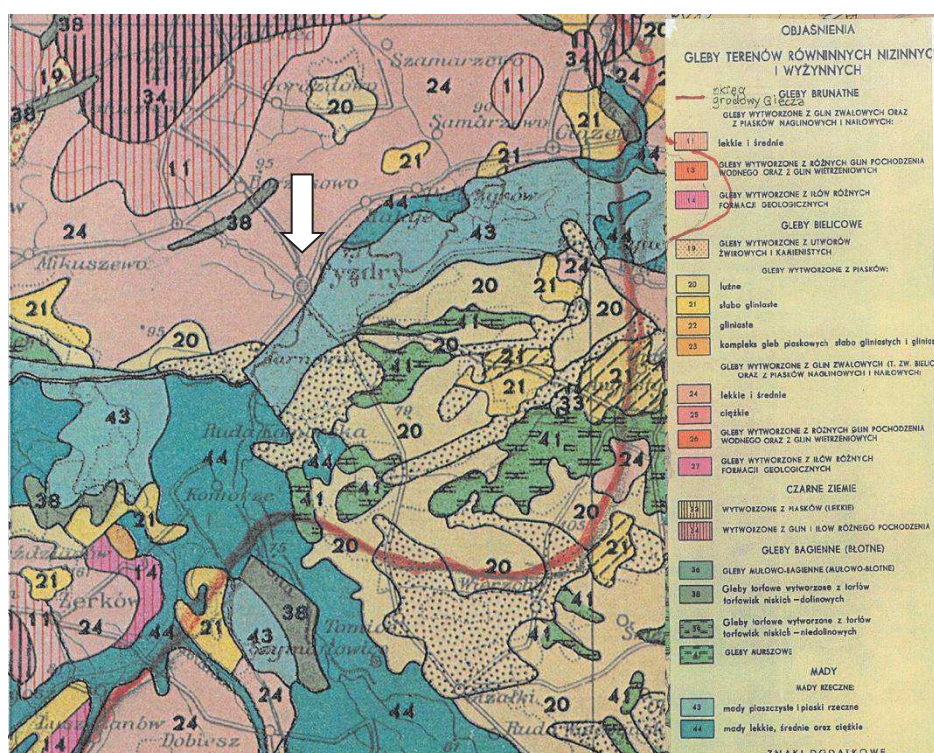
⁵⁵ Dane ze „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry”, uchwalonego w dniu 29.03.2006 r., s.12.

1994). Niedobór wody, który liczony jest jako różnica wielkości parowania z wolnej powierzchni a ilość opadów, wynosi około 300 mm rocznie⁵⁶.

W okresie wczesnego średniowiecza na obszarze Polski panował klimat stosunkowo ciepły i umiarkowany, a średnie temperatury roczne powietrza były wyższe o 1,0 do 1,5 stopnia od współczesnych. Według szacunkowych obliczeń lasy i bagna w wieku X zajmowały 70 do 80% powierzchni ziem polskich. W XI wieku rozpoczęło się stopniowe podnoszenie poziomu wód gruntowych w dolinach, spowodowane ochłodzeniem i wzrostem opadów, jak i lokalnie większymi karczunkami. Tendencja ta wyraźnie zaznaczyła się w wiekach XII i XIII, w związku z czym większość osad została przeniesiona na wyżej położone tereny⁵⁷.

Gleby i pokrycie terenu

Gmina Pyzdry posiada jednak gleby o niskich klasach bonitacyjnych. Grunty orne zajmują 40% powierzchni ogólnej gminy, z tego gleby chronione klasy III stanowią jedynie tylko 2,2% gruntów ornych.



Ryc.III.4. Mapa geologiczna 1:300 000 A. Musierowicz.
Źródło: Składnica Map Instytut Upraw i Nawożenia w Puławach

Na wysokim brzegu Warty w okolicach miasta występują tereny głównie równinne o glebach gliniastych, korzystne dla rozwoju rolnictwa. Rolnictwo w gminie oparte jest na gospodarce indywidualnej. Funkcje usługowe i przemysłowe stanowią uzupełnienie dla rolnictwa⁵⁸.

⁵⁶ Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Część I. Przemiany rzeźby i sieci wodnej. Poznań 1993.

⁵⁷ Ibidem, s.31.

⁵⁸ Dane ze „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pzdrze”, uchwalonego w dniu 29.03.2006 r., s.10.

Lasy zajmują 30,8% powierzchni gminy Pyzdry (ok. 4170 ha), a łąki i pastwiska stanowią 21% jej powierzchni. Ponad 80% powierzchni lasów stanowią lasy państwowe, należące administracyjnie do Nadleśnictwa Grodziec. Najczęściej występującym typem siedliskowym są bory świeże, bory mieszane świeże oraz bory mieszane wilgotne. W dolinie rzeki Warty występują również bory wilgotne, lasy mieszane wilgotne, lasy mieszane świeże oraz bory mieszane wilgotne. Drzewostany mają zróżnicowany wiek od młodników do drzewostanów powyżej 110 lat (przeciętny wiek drzewostanów to 55 lat)⁵⁹.

Szata roślinna gminy Pyzdry jest urozmaicona; według J. M. Matuszkiewicza Dolina Środkowej Warty położona jest w strefie naturalnych łągów wierzbowo-topolowych (obszar Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego). Na terenach bardziej wyniesionych występują lasy grądowe i dąbrowy, a na wydmach lasy sosnowe.



Ryc.III.5. Widok na środkową dolinę Warty w okolicach Pyzdr.
Źródło: Echo Pyzdr 2015 rok

W sąsiedztwie koryta rzeki Warty i starorzeczy występują łągi wierzbowe i zarośla wiklinowe, a na obszarach najbardziej wilgotnych – zbiorowiska bagienne np. lasy bagienne olsowe oraz towarzyszące im zarośla wierzby szarej (łozowiska). Synantropijna roślinność ruderalna występuje na siedliskach antropogenicznie przeobrażonych np. na terenach osadniczych.

⁵⁹ Ibidem, s.18.



Ryc.III.6. Widok na środkową dolinę Warty w okolicach Pyzdr.
Źródło: Echo Pyzdr 2015 rok

Strukturę rolniczego krajobrazu gminy wzbogacają zadrzewienia śródpolne. Występują wzdłuż dróg i granic działek, w bezpośrednim otoczeniu wyrobisk, oczek wodnych, wzdłuż cieków, rowów i starorzeczy. W dolinie Warty występuje na niewielkich terenach roślinność słonolubna, wskazująca na istnienie słonych źródełek⁶⁰. Świat zwierzęcy jest urozmaicony, szczególnie na terenie Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego.⁶¹ Największą wartością przyrodniczą są ptaki, głównie wodne, a ich bogactwo dotyczy liczby gatunków, ilości par lęgowych oraz wielkości stad w okresie przelotów. Ptaki wodne bytują na terenach licznie występujących starorzeczy, bagnisk i nad rozlewiskami rzeki Warty, porastającymi szuwarami oraz w rejonie wilgotnych łąk⁶². Zwierzyna drobna to: lisy, zające, wydry, bobry, kuny, wiewiórki. W wodach płynących, zwłaszcza w rzece Warcie i jej starorzeczach zaobserwowano występowanie między innymi: sielawy, siei, szczupaka, lina, okoni, leszczy.

Bogactwa mineralne

Gmina Pyzdry nie jest zasobna w surowce mineralne. Do udokumentowanych złóż należy złoża kruszywa mineralnego „Wrąbczynkowskie Holendry”, wykorzystywane dla potrzeb budownictwa i drogownictwa (karta rejestracyjna D-VI/189 z 1984 r.); nie utworzono tutaj obszaru górniczego, eksploatacja została zaniechana⁶³. Istnieje także udokumentowane złoża torfu o zasobach bilansowych 32 tys. ton o charakterze lokalnym, nieeksploatowane. Na terenie gminy Pyzdry

⁶⁰ miejsca pozyskiwania soli w średniowieczu (rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr).

⁶¹ Ranga ornitologiczna Doliny Środkowej Warty jest europejska (E36).

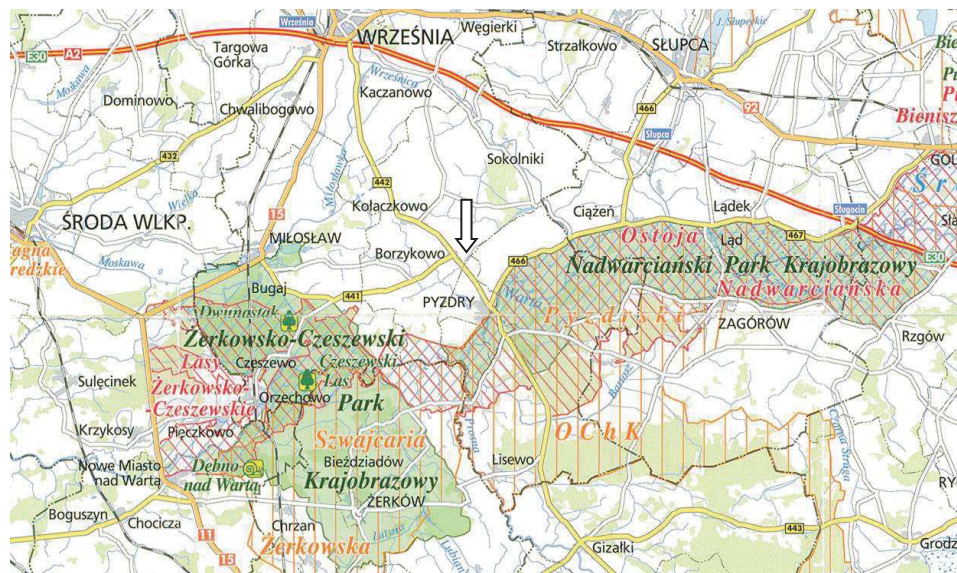
⁶² Winiecki A. (kier. tematu), Brzeg A., Dokumentacja przyrodnicza projektowanego Pyzdrowskiego Parku Krajobrazowego w dolinie środkowej Warty (woj. konińskie). Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków. Poznań-Gdańsk 1995, s.1-90, zdjęcia (niepublikowane – archiwum Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego).

⁶³ Dane ze „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry”, uchwalonego w dnia 29.03.2006 r., s.12.

występują również wody mineralno-termalne o temp. 37 st. C. Są to wody chlorkowo-sodowe, siarczkowo-bromowo-jodowe o mineralizacji około 0,15%. We wsi Kruszyny znajduje się otwór tych wód „Grądy Górne IG-1” (nieczynny). Ruda darniowa występuje na południowy-wschód od Pyzdr w okolicach Wrąbczyna. Na jej występowanie wskazują nazwy własne miejscowości: Ruda (Ruda Komorska), Huta Łukomska, Huta Komorowska, Nowa Huta. Od średniowiecza do dzisiaj wykorzystuje się rudę jako materiał budowlany tzw. "domy z żelaza" na terenach, położonych na południe od Pyzdr, aż po Rychwał na zachodzie.

Obiekty i tereny przyrodnicze obecnie chronione na podstawie przepisów szczególnych Nadwarciański Park Krajobrazowy

Park został utworzony na mocy rozporządzenia Wojewody Konińskiego z dnia 19 października 1995 roku o powierzchni 13 428 ha, z tego na terenie gminy Pyzdry znajduje się 5 051 ha, a więc 37,6% powierzchni parku. Celem ochrony jest krajobraz polodowcowy szerokiej Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej oraz liczne miejsca lęgowe ptaków wodno-błotnych. Na terenie parku występuje 233 gatunków ptaków, z czego 153 gatunki ma tu miejsce swego gniazdowania, co stanowi 67% wszystkich gatunków lęgowych w Polsce. Najcenniejsze są ptaki wodne i błotne: perkozy, bączek i bardzo rzadki w Polsce ślepowron. Na terenie parku występuje ponad 1000 gatunków roślin naczyniowych, z których około sto znajduje się na tzw. „czerwonych listach” Polski i Wielkopolski⁶⁴.



Ryc.III.7. Obszary przyrodnicze prawnie chronione w rejonie Pyzdr.

Źródło: Wielkopolska. Mapa ochrony przyrody (fragment). Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego. 2010

⁶⁴ Ibidem, s.19-20.

Pyzdrowski Obszar Chronionego Krajobrazu

Obszar powołany został na podstawie Uchwały nr 53 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Koninie z dnia 29 sierpnia 1986 roku i obejmuje powierzchnię 3 000 ha. Na terenie gminy Pyzdry obszar chronionego krajobrazu sięga od krawędzi Pradoliny do południowej granicy gminy.

Obszar Natura 2000 – obszar specjalnej ochrony ptaków „Dolina Środkowej Warty” (PLB300002)

Obszar Natura 2000 powołany został na mocy rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 roku w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków na powierzchni 60 133,9 ha, w tym na terenie gminy Pyzdry 6 069,5 ha (ok. 10%). Cały obszar rozciąga się od wsi Babin (gm. Uniejów) do Dębna nad Wartą (gm. Nowe Miasto nad Wartą). Na odcinku Doliny Konińsko-Pyzdrskiej dolina zachowała bardziej naturalny charakter (mozaika ekstensywnie użytkowanych łąk i pastwisk, zadrzewienia łąkowe oraz zarastające szuwarami starorzeczca). Obszar zawiera ostoję ptasią o randze europejskiej E36 – Dolina Środkowej Warty. Występują tu co najmniej 42 gatunki ptaków z Załącznika Dyrektywy Ptasiej i 18 gatunków z Polskiej Czerwonej Księgi⁶⁵.

Obszar Natura 2000 – obszar specjalnej ochrony siedlisk „Ostoja Nadwarciańska” (PLH30009).

Obszar obejmuje fragment doliny Środkowej Warty, o powierzchni 26 971,2 ha. Ochronie podlega teren położony pomiędzy miastem Koninem poprzez dolinę pyzdrowską aż do ujścia Proсны (granica Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego). Obszar obejmuje 24 rodzaje wyjątkowo zróżnicowanych siedlisk, wymienionych w załączniku I Dyrektywy Siedliskowej. Są to siedliska bagienne i torfowiskowe oraz suche i wydmowe. Na terenie gminy Pyzdry, pomiędzy miejscowościami Tłoczyzna i Trzcianki, występują siedliska priorytetowe – łąki halofilne z bogatymi populacjami ginących gatunków słonorośli⁶⁶.

Nadwarciański Park Krajobrazowy, powołany w 1986 roku i obejmujący 3000 ha, pomimo utworzenia przed ponad 30 laty, nie ma uchwalonego planu ochrony. Brak jest więc podstawowego narzędzia prawnej ochrony krajobrazu, a także m.in. inwentaryzacji przyrodniczej doliny sprzed realizacji zbiornika retencyjnego Jeziorsko na Warcie (o powierzchni około 10 000 ha poniżej Sieradza), który to zbiornik od końca lat 90-tych ubiegłego wieku ma znaczący wpływ na zmiany środowiska w dolinie środkowej Warty. Według opinii licznych przyrodników teren ten jest cenniejszy od niektórych obecnie istniejących Parków Narodowych (np. Wielkopolski, Kampinoski) – *“(…) dolina Warty Środkowej zasługuje ze wszech miar na ochronę w ramach PARKU NARODOWEGO”*⁶⁷.

⁶⁵ Dane ze „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry”, uchwalonego w dniu 29.03.2006 r., s.20.

⁶⁶ Ibidem, s.20.

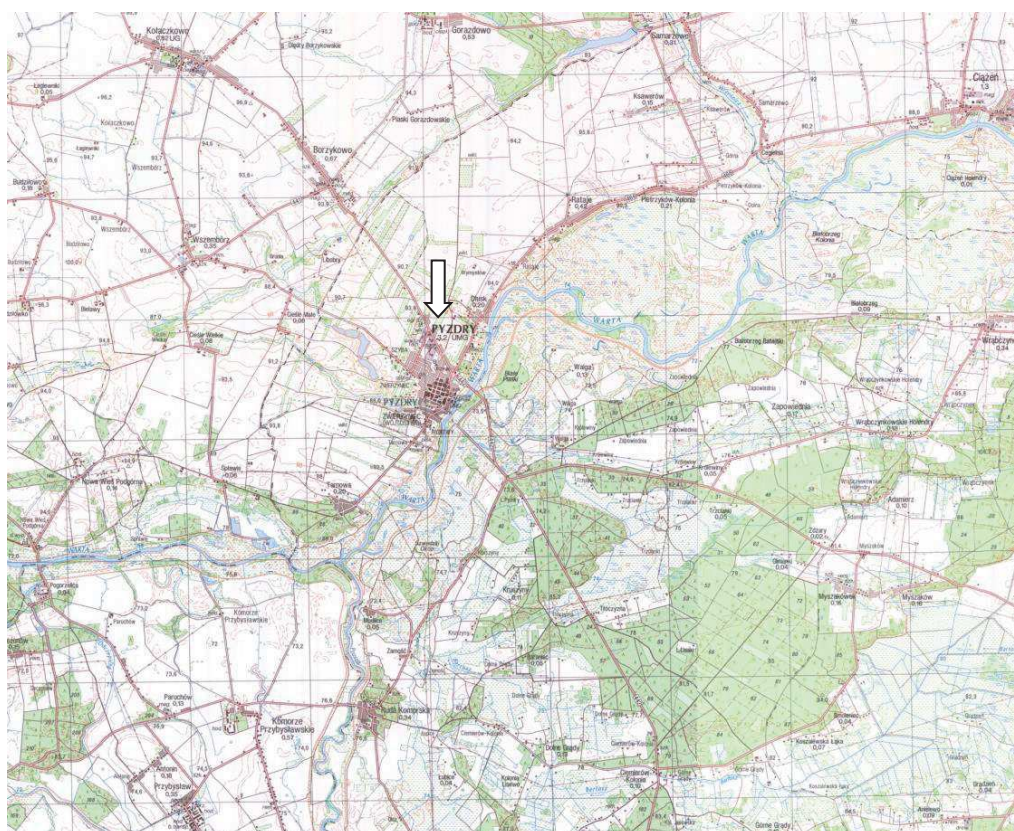
⁶⁷ Winiecki A. (kier. tematu), Brzeg A., Dokumentacja przyrodnicza projektowanego Pyzdrowskiego Parku Krajobrazowego w dolinie środkowej Warty (woj. konińskie). Ogólnopolskie

III.2. Środowisko antropogeniczne

Sieć osadnicza

Pyzdry to gmina miejsko-wiejska w województwie wielkopolskim, położona w powiecie wrzesińskim, w odległości ok. 40 km od Konina i około 60 km od Kalisza (miast o znaczeniu regionalnym), a także około 70 km od Poznania – stolicy województwa. Gmina Pyzdry graniczy z gminami: Łądek i Zagórów (powiat słupecki), Gizałki (powiat pleszewski), Żerków (powiat jarociński) oraz gminą Kołaczkowo (powiat wrzesiński).

Gmina Pyzdry obejmuje powierzchnię 138 km² (w tym miasto 12 km²) i należy do gmin słabo zaludnionych (54 osoby/km²).⁶⁸ Najwięcej osób mieszka w mieście Pyzdry oraz w następujących wsiach: Lisewo, Rataje, Ruda Komorska oraz Wrąbczynek.



Ryc.III.8. Mapa topograficzna Pyzdr 1:25 000.

Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni

Sieć drogowa

Na terenie gminy Pyzdry nie ma dróg krajowych oraz sieci kolejowej. Sieć dróg kształtuje się w sposób następujący⁶⁹:

1. drogi wojewódzkie:

Towarzystwo Ochrony Ptaków., (niepublikowane – archiwum Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego). Poznań-Gdańsk 1995, s.59.

⁶⁸ Dane ze „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry” z dnia 29.03.2006 r., s.10.

⁶⁹ Ibidem, s.55.

- droga Września – Pyzdry – Gizałki – Kalisz (połączenie miasta i gminy Pyzdry z ośrodkami wyższego rzędu: Września i Kalisz oraz z węzłem autostradowym „Września” na autostradzie A-2 (nr W 442);
- **droga Słupca – Ciężen – Pyzdry**⁷⁰ stanowi połączenie miasta i gminy Pyzdry z sąsiednim powiatem słupeckim i miastem Słupca oraz z węzłem „Słupca” na autostradzie A-2 (nr W 466);

2. drogi powiatowe:

- Pyzdry – granica powiatu – Sporne (P 2900);
- **Zapowiednia – Wrąbczynkowskie Holendry – Wrąbczynek – granica powiatu – Zagórow** (P 2901);
- **Ruda Komorska – Lisewo** (P 2902);
- Janowskie Holendry – Anielewo (P 2903);
- **Pyzdry – Tarnowa – Splawie** – Nowa Wieś Podgórna (P 2904);
- **Gorazdowo – Bieganowo – Sokolniki – granica powiatu – Samarzewo** (P 2922);
- Gizałki – granica powiatu – Łukom (P 3090);

3. drogi gminne:

- **Pyzdry – granica miasta – granica gminy (Gorazdowo)** (G 1630001);
- **Ciemierów Kolonia – Ruda Komorska** (G 1630002);
- Pietrzyków – Ksawerów – granica gminy (Borkowo) (G 1630003);
- **Wrąbczynek – Białobrzeg – Królewiny** (G 1630004);
- Wrąbczynkowskie Holendry – **Białobrzeg** (G 1630005);
- Wrąbczynkowskie Holendry – Zdżary (G 1630006);
- Dolne Grady – Górne Grady – granica gminy (Koszelewska Łąka) (G 1630007);
- Ciemierów Kolonia – **Lisewo** (G 1630008);
- **Zapowiednia – Trzcianki** (G 1630009);
- **Pyzdry – Walga – Królewiny** (G 1630010);
- Ciemierów Kolonia – Górne Grady (G 1630011);
- Ciemierów Kolonia – Janowska Kolonia – granica gminy (Wierzchy) (G 1630012);
- **Tłoczyzna** – Baraniec – droga W 442 (G 1630013);
- Lisewska Kolonia – Ciemierów (G 1630014);
- Olsza – War (G 1630015);
- Dolne Grady – Lisewska Kolonia (G 1630016).

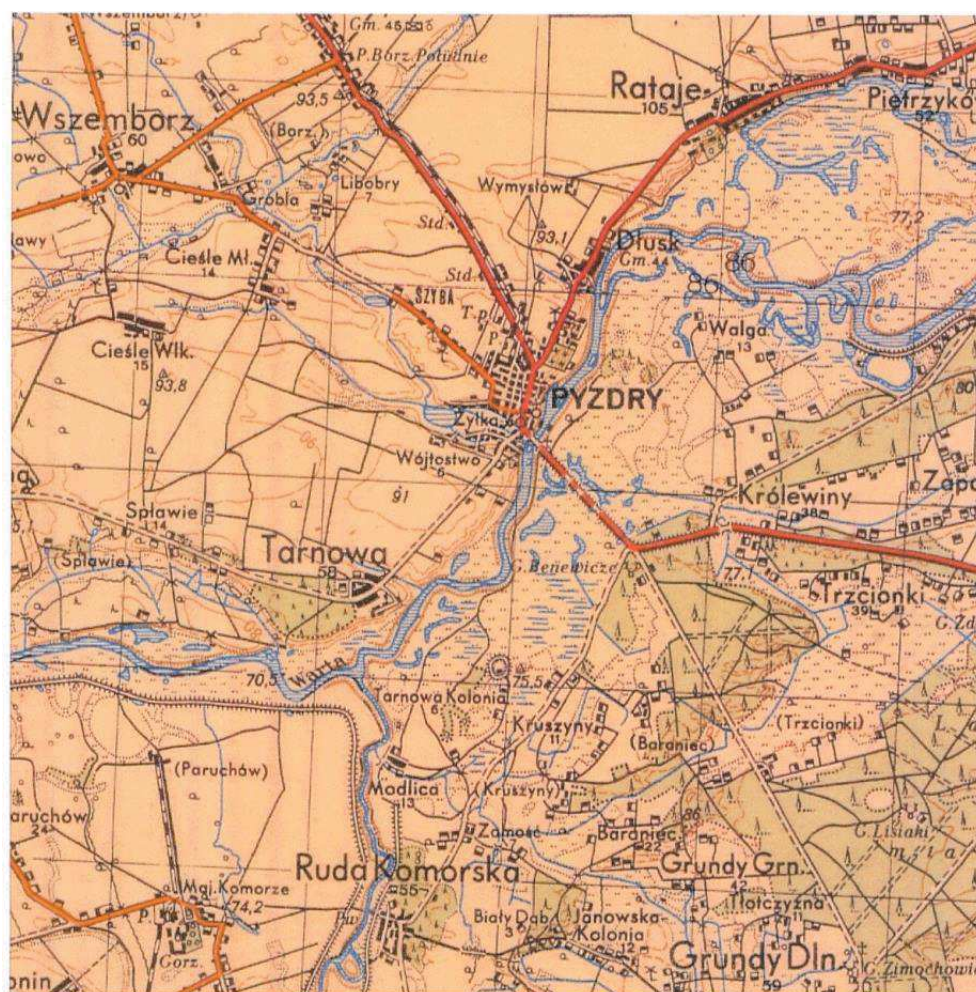
W obowiązującym „*Studium Uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry*” postulowana jest budowa obejścia zwartej zabudowy miasta Pyzdry na ciągu drogi powiatowej nr P 2904 (**Pyzdry – Tarnowa – Splawie** – Nowa Wieś Podgórna).

Budowa planowanej drogi wymaga pogłębionych studiów historyczno-urbanistycznych oraz badań archeologicznych, ponieważ planowana jest

⁷⁰ **pogrubieniem** autorka wyróżniła najstarsze drogi prowadzące przez Pyzdry, których przebieg zdeterminowany został w znacznej mierze przez średniowieczne trakty i związany był z funkcjonowaniem Pyzdr pierwszej i kolejnej lokacji oraz okolicznych wsi o średniowiecznej genezie (rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr).

przez tereny wczesnośredniowiecznego osadnictwa⁷¹.

Historyczny układ drogowy w zakresie przebiegu drogi z Kalisza do Wrześni przez Wartę uległ radykalnej zmianie, w związku z budową nowego mostu w latach 70-tych ubiegłego wieku. Most o betonowej konstrukcji wybudowany został na wschód od starego drewnianego mostu, zachowanego z czasów drugiej wojny światowej, a zlokalizowanego od czasów średniowiecza na osi fary. Budowa drogi od żelbetowego mostu w kierunku Wrześni była przyczyną rozbiórki szyn kolejki wąskotorowej, prowadzącej z Pyzdr do Wrześni po wschodniej stronie drogi. Stan ten obrazuje zamieszczona poniżej mapa.



Ryc.III.9. Układ drożny z lat 60-tych XX wieku.
Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni

Ulice w granicach miasta Pyzdry

Część ulic miasta jest administrowana i utrzymywana jako ulice gminne przez gminę. Natomiast ulice w przebiegu dróg powiatowych administrowane są przez Powiatowy Zarząd Dróg we Wrześni. Są to ulice miejskie⁷²: Dworcowa,

⁷¹ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł.

⁷² Dane ze „*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry*”, uchwalonego w dniu 29.03.2006 r., s.56.

Kaliska⁷³, Kilińskiego, Kościuszki, 3-go Maja, Niepodległości, **Poznańska**, Sienkiewicza, Plac Sikorskiego, Spółdzielców, Szkolna, **Szybska**, 11-go Listopada, Taczanowskiego, **Rynek**, **Wrocławska**, **Zamkowa**, Polna.

Przebieg większości tych ulic jest chroniony w ramach strefy ochrony zabytkowego układu urbanistycznego miasta.

Zabytkowy układ urbanistyczny i wartości kulturowe miasta

Historyczny układ urbanistyczny Pyzdr został wpisany przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego decyzją nr rejestru 795/Wlkp/A z dnia 28 maja 2010 roku.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego⁷⁴:

- **kościół par. pw. Narodzenia NMP., ul. Farna, poł. XIV, XV, 1865-70, nr rej.: kl.IV-73/34/58 z 3.10.1958**⁷⁵
- **zespół klasztorny franciszkanów, ul. Kaliska, poł. XIV-XVIII, nr rej.: kl.IV-73/35/58 z 3.10.1958**
- **kościół pw. Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela**
- **klasztor**
- **pozostałości zamku i muru miejskiego, I poł. XIV, nr rej.: 120 z 1.06.1968**
- **pozostałości murów miejskich, w domu ul. Kaliska 36, 1339, nr rej.: 1595 z 10.09.1974**
- dom, ul. Kaliska 29, 1 poł. XIX, nr rej.: 412/154 z 9.01.1989
- dom, ul. Kaliska 37, 1 poł. XIX, nr rej.: 504/245 z 4.05.1994
- dom, Rynek (pl. Wolności) 17, drewn., 1768, nr rej.: kl.IV-73/89/56 z 30.07.1956
- dom, Rynek 19, szach., pocz. XIX, nr rej.: 960/A z 4.03.1970
- dom, ul. Zwierzyniec 6, 1 poł. XIX, nr rej.: 449/190 z 19.09.1990
- wiatrak holender, 1903, nr rej.: 450 z 1.02.1969.

W strefie ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego miasta znajdują się wymienione wyżej zabytki, z wyłączeniem ostatniego z nich (wiatrak holender).

Obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków przytoczono na podstawie Zarządzenia nr 24/2013 Burmistrza Pyzdr z dnia 9 grudnia 2013 roku w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków dla gminy i miasta Pызdry⁷⁶.

Tereny zabudowy miejskiej współczesnych Pызdr oparte są na układzie ortogonalnym, po odbudowie miasta według projektu architekta Wilhelma

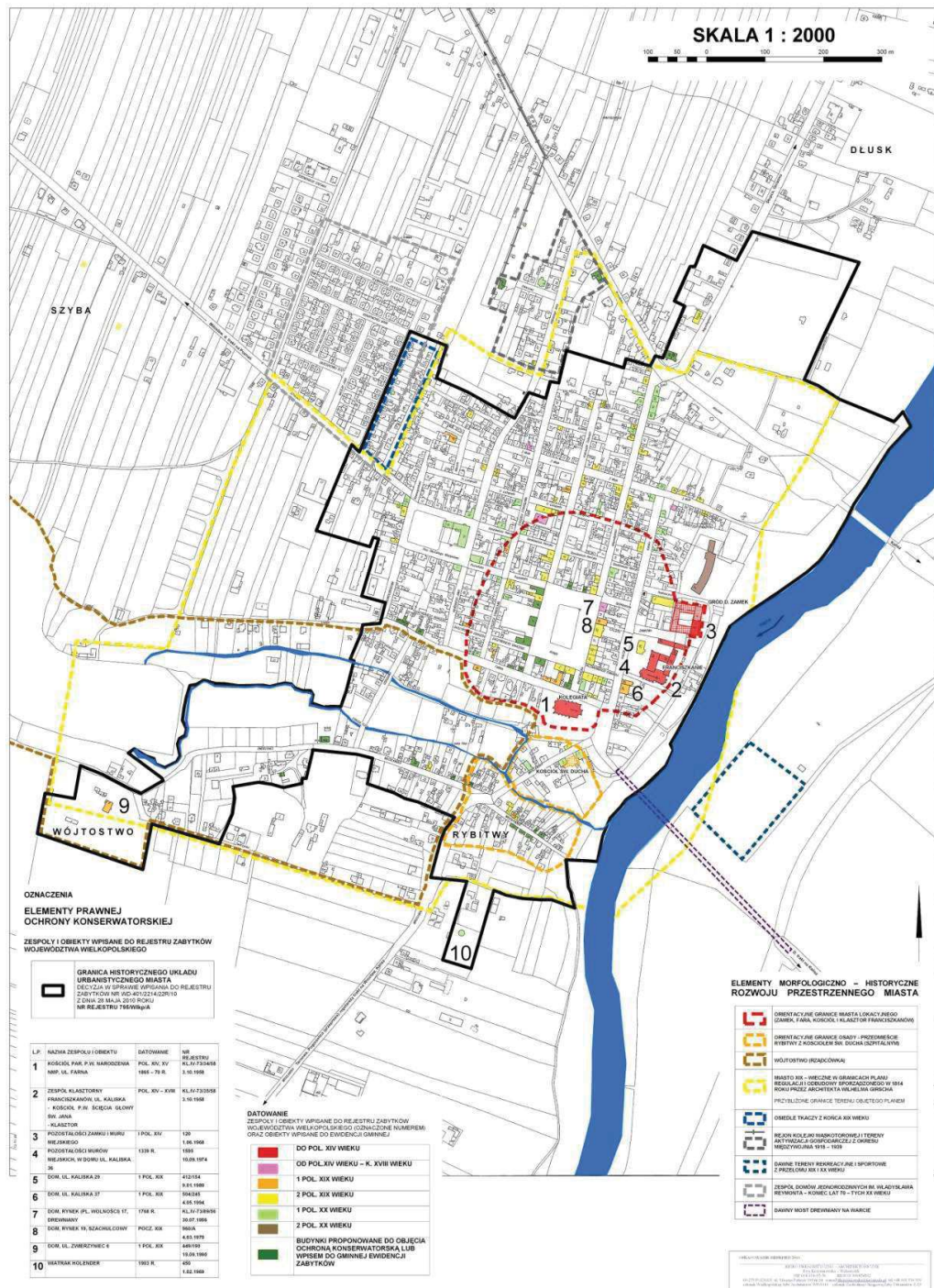
⁷³ **pogrubieniem** autorka zaznaczyła ulice, których nazwy nawiązują rodowodem do tradycji średniowiecznych Pызdr np. Rynek, wieś podmiejska Szyba, kierunki powiązań średniowiecznym traktem z innymi ważnymi miastami piastowskimi: Kalisz, Wrocław.

⁷⁴ wykaz sporządzono na podstawie strony BIP Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu www.wwkz.pl.

⁷⁵ **pogrubieniem** oznaczono obiekty, których rodowód sięga bezpośrednio okresu wczesnego średniowiecza, objętego zakresem czasowym niniejszej rozprawy.

⁷⁶ Rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.1. Zabytki nieruchome., punkt XIV.1.1. Wykaz zespołów i obiektów zabytkowych w Pызdrach wpisanych do gminnej ewidencji.

Gierscha, przedstawionego na "Planie Siedzib Miasta Pzdr" Józefa Gaszyńskiego⁷⁷.

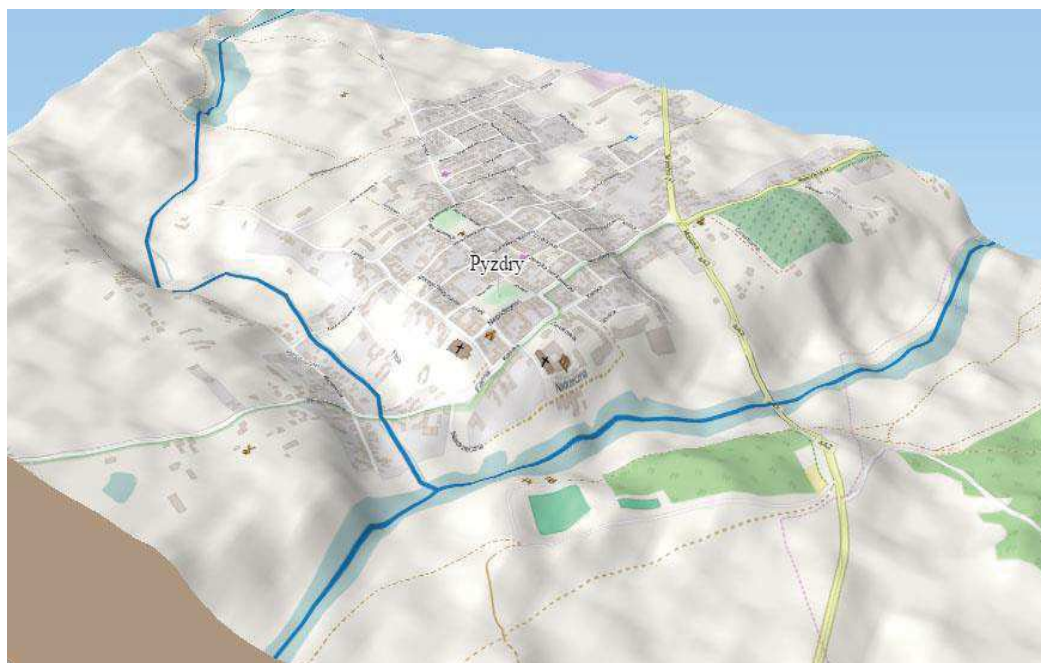


Ryc.III.10. Pzdr. Obszary i budynki podlegające ochronie konserwatorskiej.
Źródło: Opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk, 2010 r.⁷⁸

⁷⁷ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pzdr z 1829 roku.

⁷⁸ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Pzdr (niepublikowane). Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Poznań 2010.

Sytuację aktualnego zagospodarowania miasta w oparciu o układ ortogonalny ulic przedstawia niżej zamieszczona rycina.



Ryc.III.11. Ukształtowanie terenu współczesnych Pyzdr.⁷⁹
 Źródło: <http://kartografia.uam.edu.pl/halik/pyzdry/pyzdry.html> (dostęp 21.05.2016)

Obecny charakter krajobrazu miejskiego Pyzdr, w widoku od strony nowego mostu na Warcie, przedstawia zamieszczona poniżej panorama.



kościół i klasztor franciszkanów	przedgródek	budynki na reliktach dawnego zamku	współczesna szkoła z salą gimnastyczną
----------------------------------	-------------	------------------------------------	--

Ryc.III.12. Panorama współczesnych Pyzdr do strony rzeki Warty (w rejonie mostu) – maj 2018 r.
 Źródło: zdjęcie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk

⁷⁹ dr Łukasz Halik z Wydziału Geografii UAM w Poznaniu opracował w maju 2016 roku na prośbę autorki.

III.3. Podsumowanie

1. Wyjątkowa budowa hydrogeologiczna doliny Warty na odcinku od Konina do Pyzdr umożliwiła od zarania dziejów rozwój osadnictwa w dolinie na piaszczystych wydmach, które stanowiły wyspy w okresie wielkich powodzi.
2. Pyzdry położone są na granicy trzech typów środowiska geograficznego, które nadal determinuje rozwój miasta (na wysoczyźnie rozwój sadownictwa i rolnictwa, w dolinie – gospodarka łąkowa, na południe – gospodarka leśna). Położenie to gwarantowało również wszechstronny rozwój gospodarczy w średniowieczu:
 - w dolinie Warty – wody termalne (saliny), ruda darniowa (kowalstwo, domy z żelaza), obfitość ryb, ptactwa wodnego i drobnej zwierzyny;
 - na północnym płaskowyżu – w okolicach miasta gleby gliniaste (uprawy zbóż, sady);
 - na południe od doliny Warty – tereny Puszczy Pyzdrskiej, obfitujące w owoce runa leśnego i zwierzynę łowną (futra, mięso).
3. Zachowana bioróżnorodność środowiska i objęcie zróżnicowanymi formami ochrony przyrodniczej Doliny Środkowej Warty (od Konina poprzez dolinę pyzdrską, rejon ujścia Proсны i Lutyni, dalej na zachód do ujścia Moskawy) świadczy o wyjątkowych walorach w skali Wielkopolski i kraju. Ochrona przyrodnicza na odcinku pyzdrskim doliny Warty gwarantuje zachowanie trudno dostępnych terenów bagiennych i torfowiskowych, wypiętrzonych wydm (ślady dawnego osadnictwa) i roślinności słonolubnej (w rejonie wczesno-średniowiecznych salin). Prawna ochrona przyrody jest dodatkowym argumentem dla wieloaspektowej ochrony krajobrazu kulturowego – historycznych wsi, położonych na nadwarciańskiej skarpie i w dolinie rzeki oraz Królewskich Pyzdr.
4. Zagrożenie dla postępujących zmian środowiska w dolinie rzeki Warty stanowi gospodarka wodą na zbiorniku retencyjnym Jeziorsko (woj. łódzkie), niekoordynowana z władzami województwa wielkopolskiego w aspekcie ochrony przyrodniczej (szczególnie w okresie wiosennych lęgów ptaków na wydmach w dolinie Warty na terenie Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego).
5. Rzeką Warta odgrywa nadal rolę miastotwórczą, m. in. w wyniku rozwoju turystyki wodnej w ramach tzw. Pętli Warciańskiej. Warta stanowiła już w średniowieczu ważny szlak komunikacyjny.
6. Układ obecnego rozplanowania i zagospodarowania przestrzennego Pyzdr to układ ortogonalny. Jest on wynikiem przekształceń przestrzennych dokonanych w sposób planowy w 1. połowie XIX wieku.

7. Część miasta została wpisana jako strefa ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego do rejestru wielkopolskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Na jej obszarze zachowały się budowle i relikty budowli, których rodowód sięga średniowiecza. Usytuowane są one na wysokiej nadwarciańskiej skarpie (relikty dawnego zamku, zespół klasztorny franciszkanów z kościołem) oraz na skarpie rzeki Flisy (fara). Panorama Pyzdr od strony tych rzek wymaga szczególnej ochrony krajobrazowej.

IV. ANALIZA – HISTORIA PRZEKSZTAŁCENŃ PYZDR I REGIONU W ŚWIETLE ZACHOWANYCH ŹRÓDEŁ

IV.1. Kryteria wyboru materiałów źródłowych

Dla architekta-urbanisty istotne jest znalezienie w pracy odpowiedzi na pytanie: „*Jak powiązać problematykę przestrzenną historyczno-osadniczą z całokształtem procesu dziejowego?*”. Pytanie to zadał wcześniej Karol Buczek i jego zdaniem „*Teoretycznie (...) biorąc, można pokusić się o kartograficzną rekonstrukcję dawnego krajobrazu bez przeprowadzania szczegółowych badań historyczno-osadniczych, praktycznie natomiast jest to dopuszczalne tylko w odniesieniu do przekroju wczesnośredniowiecznego (to znaczy najstarszego historycznego), tutaj bowiem rekonstrukcja musi tak czy owak mieć charakter całkowicie hipotetyczny. Jeśli chodzi natomiast o przekroje późniejsze (na przykład z przełomu wieku XIV na XV, XV na XVI, lub XVI na XVII), to ich opracowanie opierać się musi z natury rzeczy na materiale dostarczonym przez szczegółowe i wszechstronne studia nad osadnictwem (...)*”⁸⁰. Stwierdzenie to zachowało aktualność. W przypadku Pyzdr studia uwarunkowań lokalizowania miasta w odniesieniu do przekroju wczesnohistorycznego (to znaczy najstarszego historycznego) mogą mieć charakter hipotetyczny, ale kartograficzna rekonstrukcja dawnego krajobrazu, uzupełniona wynikami badań historyczno-osadniczych i archeologicznych może bardzo uprawdopodobnić te hipotezy. Studia takie nie mogą być odizolowane od współczesnego środowiska geograficznego. Należy podkreślić fakt fragmentaryczności danych z pierwotnych źródeł pisanych dla Wielkopolski aż po schyłek XIV wieku; pierwsze nieliczne pochodzą z 1. połowy XII wieku. Sytuacja ta dotyczy również Pyzdr. Dla miasta najstarsze księgi grodzkie zachowały się dopiero od 1461 roku, a więc po upływie ponad 200 lat od lokacji Pyzdr w 1257 roku.

Historia przedlokacyjnych Pyzdr jest mało znana. W jednym z zachowanych dokumentów wymieniona była „*Terra Pisdrensis*” (Ziemia Pyzdrska). Jak kształtowało się wówczas osadnictwo pyzdrskie, czy Pyzdry były wówczas osadą targową, czy były siedzibą kasztelanii to pytania w zakresie których szersze studia podjął około 1957 roku prof. Andrzej Wędzki. Jego badania to publikowane w 1982 roku studia nad najdawniejszymi dziejami Pyzdr do 1331 roku⁸¹. Jedną z ostatnich publikacji autora z 2008 roku dotyczyła wczesnej słowiańszczyzny.

Kolejnym opracowaniem była monografia historyczna wykonana pod kierunkiem prof. Hanki Zaniewskiej w Instytucie Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej w Warszawie w roku 1987 pt. *Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne, poświęcona pamięci profesora Ignacego Felicjana Tłoczka, architekta i urbanisty. (...) monografia historyczna jest niepublikowanym tekstem autorskim I.F. Tłoczka, uzupełnionym komentarzem poszerzającym zawarte w niej informacje*

⁸⁰ Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat*. PWN. Kraków 1967.

⁸¹ Wędzki A., *Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.)*. Rocznik Koniński. Tom 10. Konin 1982, s. 9-47, rys.

o badania W. Kalinowskiego i A. Wędzkiego⁸² oraz fotografiami i ilustracjami głównie z Jego zbiorów"⁸³. Ignacy Felicjan Tłoczek prowadził w latach 50-tych XX wieku badania nad historycznym osadnictwem w Wielkopolsce w Zakładzie Budownictwa Wiejskiego Politechniki Warszawskiej, które dotyczyły m. in. Pyzdr⁸⁴.

Na przełomie lat 2005/2006 Muzeum Ziemi Pyzdrskiej zainicjowało serię publikacji o wspólnym tytule CIVITAS PYZDRY poprzez wydanie tomu "Pyzdry w archiwaliach XIV-XX wieku"⁸⁵. Z okazji obchodów 750-lecia lokacji miasta w roku 2007 ukazała się publikacja, zawierająca materiały z sesji popularno-naukowej⁸⁶ oraz nowe opracowanie przez Jerzego Łojko dziejów miasta do 1793 roku⁸⁷. Autor we wstępie do opracowania podkreśla słabe rozpoznanie materiałów rękopiśmiennych, dotyczących dziejów miasta⁸⁸. Jako znawca źródeł archiwalnych, w wyniku żmudnej i dociekliwej kwerendy, przytacza nowe informacje, a przede wszystkim dokumenty źródłowe z dziejów miasta na prawie magdeburskim po 1461 roku, aż do okresu rozbiorów.

Na tle nikłego rozpoznania tematu, związanego generalnie z lokacją Pyzdr, zarysował się cel pracy, którym jest (w przyjętych ramach czasowych i terytorialnych) ustalenie chronologii uwarunkowań, mających wpływ na lokalizowania ośrodka miejskiego. Dla osiągnięcia tego celu konieczne było oparcie się na wielu źródłach, których konfrontacja stworzyła możliwie pełny obraz wiarygodnej wiedzy na ten temat. Następnie posłużono się jednolitym systemem syntetycznego zestawienia wyników analiz i badań dla poszczególnych okresów kształtowania się miasta kolejnych lokacji. Dla okresu lokalizowania miasta i początków jego funkcjonowania źródła pisane, stanowiące rozstrzygające dowody, są bardzo fragmentaryczne i na ogół skąpe. W pracy wykorzystano również przekazy pochodzące z późniejszych okresów, jako przydatne do badań nad tematem jako podstawa retrospekcji.

Literatura, dotycząca nowotworzonego ustroju wczesnego państwa Piastów, wzbogaciła się w ostatnich trzech dekadach o publikacje Karola Modzelewskiego, który proces dziejowy przedstawia jako stopniową likwidację lokalnych separatyzmów plemiennych oraz przeobrażanie się struktury przestrzennej i osadniczej poprzez ewolucję systemu opolnego. Jego badania dotyczą prawa i ustroju Europy wczesnośredniowiecznej, w tym również organizacji państwa

⁸² Ibidem; Kalinowski W., Pyzdry, powiat Września, woj. poznańskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania miasta. 1962 r. maszynopis.

⁸³ Praca zbiorowa pod kierunkiem Hanki Zaniewskiej. Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej. Warszawa 1987, s.8.

⁸⁴ Tłoczek I.F., Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Warszawa 1955, s.157-165.

⁸⁵ Civitas Pyzdry. Pyzdry w archiwaliach XIII-XX wieku. Red. Czerniak R. M. i Łojko J., Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2005.

⁸⁶ Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Civitas Pyzdry. 750 lat lokacji miasta. Materiały z sesji popularno-naukowej poświęconej 750-leciu lokacji miasta Pyzdry. Pyzdry 2007.

⁸⁷ Łojko J., Civitas Pyzdry. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007.

⁸⁸ Ibidem, s.6; rozdział II. Założenia pracy., podrozdział. II.4. Stan dotychczasowych badań., punkt II.4.2. Hipotezy lokalizacji i lokacji Pyzdr.

piastowskiego w X-XIII wieku⁸⁹. Problem genezy miast średniowiecznych i ich rozwoju na ziemiach polskich, na tle miast w krajach europejskich, przedstawiany jest przez Henryka Samsonowicza w szkicach naukowych, w których "(...) *dzieje miasta są pretekstem do ukazania środowiska kształtującego w przeszłości określoną zbiorowość społeczną i kulturową*"⁹⁰. Autor zastrzega, że "*Nie można przeprowadzać ogólnej periodyzacji dziejów miast, różnie się bowiem one rozwijały w poszczególnych państwach i krajach.*"⁹¹, a pewne etapy rozwoju, związane były z rozwojem społecznym i gospodarczym lokalnych społeczności, z których wyrastały ośrodki miejskie.

Wprowadzenie nowych metod badawczych w archeologii np. badań dendrochronologicznych rozszerzyło tradycyjne metody datowania relikwów wczesno średniowiecznych. Środowisko archeologów było i jest nadal podzielone co do datowania. Przemysław Urbańczyk – archeolog – w prowadzonych pracach naukowych podkreśla, że „(...) *wielu archeologom trudno było pogodzić się z radykalnym odmłodzeniem polskich grodów, których, jak dzisiaj wiemy, nie budowano w VII ani nawet VIII w., lecz dopiero od połowy IX w.*”, gdyż „(...) *ustalenie wieku centralnych drewniano-ziemnych inwestycji wielkopolskich rozjaśniło proces budowy zcentralizowanej organizacji terytorialnej, która dała początek państwu polskiemu*”⁹².

IV.2. Badania historii osadnictwa na przełomie XII/XIII wieku

IV.2.1. Organizacja opolna

W piastowskiej Polsce najniższe ogniwo organizacji terytorialnej to opole. Etymologia tego wyrazu wskazuje na strukturę krajobrazowo-osadniczą, co w ówczesnej polszczyźnie oznaczało nie tyle pole (grunt uprawny), ale wszelką otwartą przestrzeń wśród lasów. Synonim łaciński "opola" to "vicina", a ta oznaczała dosłownie „sąsiedztwo” lub „ogół sąsiadów”⁹³.

Informacje na temat organizacji opolnej pochodzą głównie z dokumentów z XIII wieku. Dokumenty te związane są z wytyczeniem lub okazywaniem granic posiadłości ziemskich przez członków opola w terenie, w związku z wykonywaniem prawa książęcego, nadaniami dla kościoła lub publicznym sądownictwem. Zdaniem K. Modzelewskiego trzynastowieczna dokumentacja pozwala niekiedy określić główne miejscowości sąsiadujących ze sobą opoli; a odległości między nimi należy przyjmować od 5 do 22 km. Założenia takie dają podstawę do określenia powierzchni terytoriów opolnych, wraz ze znajdującymi się na ich terenie lasami i bagnami, szacowanej

⁸⁹ Modzelewski K., *Studia wybrane z dziejów społeczeństwa, prawa i ustroju Europy wczesnośredniowiecznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa 2018.

⁹⁰ Samsonowicz H., *Zycie miasta średniowiecznego*. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017, s.18.

⁹¹ Ibidem, s.19.

⁹² Urbańczyk P., "... myśli o średniowieczu". Templum Wydawnictwo. Wodzisław Śląski 2013, s.60, 169 i 170.

⁹³ Modzelewski K., *Barbarzyńska Europa*. Warszawa 2004, s.334.

na 100 do 250 km² ⁹⁴. O funkcjach związku opolnego najczęściej dowiadujemy się, gdy zachowały się dokumenty kościelne, z których wynika ubieganie się o zwolnienia dóbr od powinności opolnych wobec państwa, lub gdy potrzebowano asysty i pomocy wspólnoty opolnej w ustaleniu przebiegu granic władztwa gruntowego.

W tej niepiśmiennej społeczności opolnej zbiorowa pamięć była najpewniejszą formą przekazywania informacji niezbędnym księżęcym sądom oraz administracji do rozstrzygania sporów, dotyczących własności i użytkowania gruntów, również dla potrzeb poboru danin. Warto podkreślić, że opola nie prowadziły poboru danin, ale komornicy książęcy. Nikt nie stał na czele organizacji opolnej, gdyż opola nie były organami książęcej administracji. Stąd K. Modzelewski wywodzi, że wspólnota ta była znacznie starsza od polskiej państwowości i od ustroju prawa książęcego. Poszanowanie dziedzicznych praw do ziemi oraz statusu społeczno-prawnego obowiązków różnych grup chłopów stało się fundamentalną zasadą nowego systemu, zwanego w polskiej historiografii ustrojem prawa książęcego. Państwo wykorzystało organizację sąsiedzka, która ukształtowała sąsiedzka terytorialną wspólnotę użytkowania gruntów, rozgraniczonych na tereny eksploatacji: użytków rolnych, lasów, pastwisk i wód. K. Modzelewski podkreśla, że tradycyjnym kulturom obce było zróżnicowanie "*sacrum*" i "*profanum*". Śmierć bogów – wprowadzenie chrześcijaństwa – oznaczało dla pogan koniec ich świata. Zniszczeniu uległy tylko instytucje kultowe, zrosnięte z naczelnymi organami plemiennej wspólnoty. Na znaczeniu straciły mało- i wieloplemienne wiece oraz autorytet wyroczni. Jednocześnie rosła rola i znaczenie księcia (króla). Książę został uwolniony od jedności ze strony wiecu, wspierany od początku przez Kościół dążył do tego, aby z przywódcy swojego plemienia stać się władcą ponadplemiennego państwa. W miejsce tradycyjnej starszyny plemiennej pojawiła się grupa rządzących, skupiona wokół panującego. Dawna struktura opolna, związana z określonymi świadczeniami przekształcała się w Polsce piastowskiej w okręgi grodowe, zwane później kasztelaniami, co zapewniało ciągłość pobieranych świadczeń na rzecz księcia i administracji kasztelańskiej. Polskie rozbitcie dzielnicowe, jak podkreśla K. Buczek, nie miało nic wspólnego z tzw. „rozdrobnieniem feudalnym”.

IV.2.2. Kasztelanie a organizacja grodowa

Zalety Wielkopolski jako obszaru predestynowanego do rozwoju funkcji osadniczych przedstawia prof. Przemysław Urbańczyk⁹⁵. W polskiej historiografii ustrój prawa książęcego wynikał z fundamentalnego poszanowania dziedzicznych praw do ziemi, wywodzących się z organizacji opolnej, a w konsekwencji ze statusu społeczno-prawnego, związanego z obowiązkami różnych grup

⁹⁴ Buczek K., Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej. Studia historyczne. Tom XIII, s.232-236.

⁹⁵ Urbańczyk P., Mieszko Pierwszy Tajemniczy. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Toruń 2012, s.153.

chłopów wobec monarchii. Monarchia piastowska zmonopolizowała sądownictwo, ale bez pomocniczej roli opoli nie mogłaby funkcjonować. Przekształcanie opolnych struktur osadniczych prowadziło do tworzenia organizacji okręgów grodowych. Grody budowano na wyspach, które powstały w wyniku rozwidlenia rzek lub też w powiązaniu z jej dopływami, na terenach bagiennych przy ujściu pomniejszych rzek, np.:

- Poznań – gród na Śródcie (tereny bagienne przy rzece Warcie),
- gród na Jeziorze Lednickim (2 mosty, jeden o długości około 200 m.),
- gród kruszewicki na Jeziorze Gopło,
- gród kaliski w dolinie Proсны (Stare Miasto),
- gród w Gieczu w dolinie Moskawy,

lecz gród gnieźnieński na wzgórzu "Góra Lecha" w otoczeniu jezior⁹⁶.

Podgrodzia pełniły różne funkcje o charakterze:

- wojskowym (wokół wał, a na środku studnia i plac do ćwiczeń),
- rzemieślniczym (ciasno zabudowane chatami z warsztatami),
- kultowym (kościelna osada z kościołem)

i przyjmowały pierwsze uderzenie najeźdźcy, mając wpływ na podniesienie właściwości obronnych grodu⁹⁷.

Upadek systemu grodowego postępował sukcesywnie w okresie rozbitcia dzielnicowego i spowodowany był:

- rozwojem sił wytwórczych (silne skupiska rzemieślniczo-handlowe zainteresowane posiadaniem własnego samorządu i szukające obrony przed narastającymi wpływami klasy feudalnej),
- przesuwaniami się granic państwa Piastów,
- powstawaniem pierwszych miast warownych, opartych na samorządzie jego mieszkańców⁹⁸.

W środkowej Wielkopolsce, w rejonie Pызdr, fragmentarycznie zachowane informacje źródłowe pozwoliły potwierdzić istnienie w kasztelaniach czoł opolnych:

- łądzkiej⁹⁹ – czterech (Łądek, Sławsk, Biała i Zbar),
- śremskiej¹⁰⁰ – czterech (Śrem, Drzonek, Krzywín i Miedzeszyn),
- gieckiej¹⁰¹ – trzech (Giecz, Chocicze i Drzechcza)¹⁰².

Problematykę rekonstrukcji podziału na opola kasztelanii gieckiej rozwija praca pod redakcją Aleksandra Grygorowicza, Krystyny Mileckiej i Kazimierza Tobolskiego¹⁰³. Przestrzenny układ wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej

⁹⁶ Miśkiewicz B., *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*. Poznań 1964, s.61 i 63.

⁹⁷ Ibidem, s.97 i 98.

⁹⁸ Miśkiewicz B., *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*. Poznań 1964, s.104.

⁹⁹ Łąd nad Wartą około 20 km od Pызdr.

¹⁰⁰ Śrem około 55 km od Pызdr.

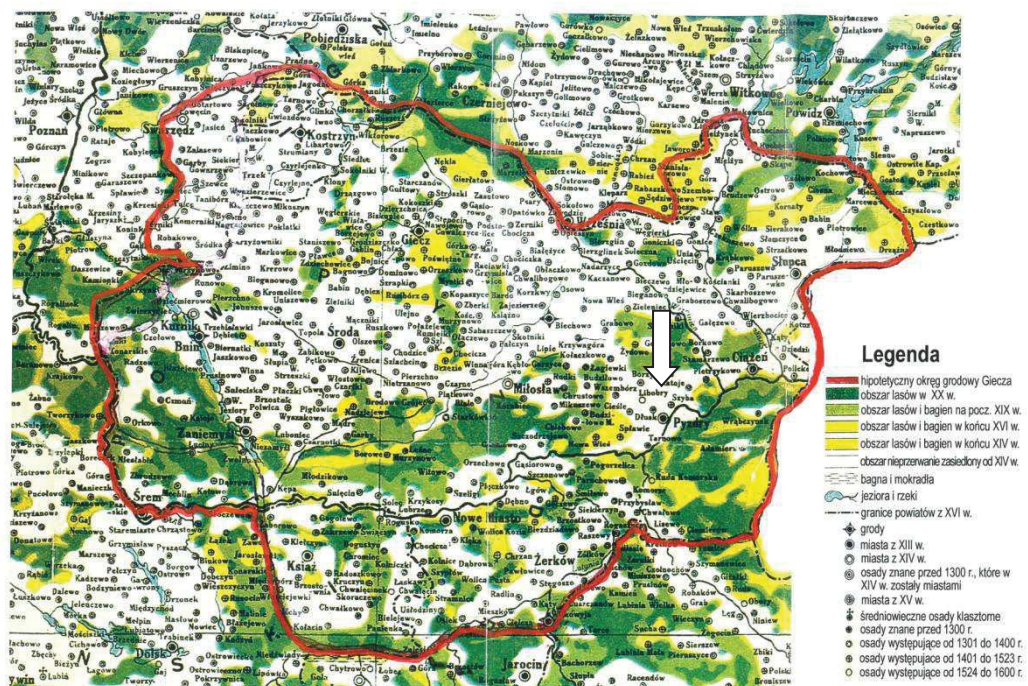
¹⁰¹ Giecz około 30 km od Pызdr.

¹⁰² Buczek K., *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*. Studia historyczne. Tom XIII. 1970, s.232, 234, 236.

¹⁰³ Grygorowicz A., Milecka M., Tobolski K., *Architektoniczno-przestrzenne podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Gieczy*. Wydawca: Instytut

nakreślony przez prof. Aleksandra Grygorowicza jest również próbą ustalenia struktury przestrzennej według opolnego podziału terytorialnego. Wśród opoli, wchodzących w jej skład jest „Opole-Spławie”, w bezpośrednim rejonie dzisiejszych Pyzdr (około 12 km). Powierzchnia kasztelanii gieckiej, zdaniem Karola Buczka, była przypuszczalnie największa w państwie pierwszych Piastów (ok. 2000 km² przed jej podziałem).

Giecz zaliczony był już przez Galla Anonima do grupy kilku grodów państwowych, a zarazem ośrodków gospodarczo-administracyjnych w czasach Bolesława Chrobrego. Najnowsze badania wskazują na to, że gród w Gieczu wzniesiono wcześniej niż gród gnieźnieński.



Ryc. 3a Obszar grodowy (kasztelanii) Gieczy dla wieku XIV, wg. A. Grygorowicza (na podkładzie mapy K. Hładyłowicza, 1932)

Ryc.IV.1. Obszar grodowy (kasztelanii) Gieczy dla wieku XIV, wg. A. Grygorowicza 2007 r.
Źródło: na podkładzie mapy K. J. Hładyłowicza, 1932¹⁰⁴

Gród w pobliskim Biechowie¹⁰⁵ pochodzi zapewne z drugiej połowy XI lub z przełomu XI/XII wieku i był siedzibą kasztelanii, jednym z najważniejszych ośrodków ówczesnej Wielkopolski¹⁰⁶. Kasztelanía biechowska obejmowała swym terytorium południowo-wschodnią część kasztelanii gieckiej i istniała już w 1232 roku¹⁰⁷. Zdaniem Andrzeja Wędzkiego¹⁰⁸ na przykładzie kasztelanii gieckiej można obserwować proces upadku znaczenia funkcji

Architektury i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej. Poznań 2007.

¹⁰⁴ Ibidem, s.209.

¹⁰⁵ Biechowo 15 km na północny-zachód od Pyzdr.

¹⁰⁶ Brzostowicz M., Machajewski H., Nowacki M., Problematyka osady przedlokacyjnej we Wrześni. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Tom IV/2010. Poznań 2010, s.204.

¹⁰⁷ KDW I 137. Wędzki A., Rozwój i upadek grodu gieckiego. Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. 1958 IV (2), s.31.

¹⁰⁸ Ibidem, s.32.

opolnych, poprzez utworzenie na jej terytorium nowych okręgów kasztelańskich, a w konsekwencji ograniczenie i powolny zanik dawnych funkcji, przejmowanych przez kasztelanów w zakresie spraw: gospodarczych, wojskowych i sądowych. Funkcje sądowe i administracyjne Giecza przejęły Pызdry.

Pierwsza wzmianka o grodzie pызdrskim pochodzi z **1232** roku¹⁰⁹. Prawa miejskie Pызdry uzyskały jeszcze przed rokiem **1257**¹¹⁰, a w ciągu XIV wieku stały się siedzibą starostwa. Nazwa powiatu „pызdrski” pojawia się w **1364** roku¹¹¹.

Warto nadmienić, że autor ten zajmował się również badaniem osadnictwa i granic kasztelanii łądzkiej, leżącej na wschodnich krańcach Wielkopolski, podkreślając fakt fragmentaryczności danych ze źródeł pisanych, pochodzących z okresu od 1. połowy XII wieku aż po schyłek XIV wieku. Andrzej Wędzki konkluduje, że „(...) na przykładzie kasztelanii łądzkiej widać wyraźny związek z późniejszym powiatem konińskim, to już w odniesieniu do powiatu pызdrskiego związek ten nie ma zupełnie zastosowania”¹¹².

Jak kształtowało się otoczenie Pызdr od południowego zachodu?

Od południowego zachodu rozciągała się dolina Warty, do której uchodziła Proсна, a nieco dalej na zachód Lutynia, na południe rozciągały się Wzgórza Żerkowskie. Na północny wschód od Żerkowa była kasztelania ostrowska¹¹³. Kasztelania w Wilkowyi zlokalizowana była jeszcze dalej, na południowy zachód od Żerkowa, w sąsiedztwie rzeki Lutyni.

Stosunek grodów do nowo powstających miast w okresie około połowy i 2. połowy XIII wieku – kiedy część kasztelanii i związanych z nimi grodów traci swoje dotychczasowe znaczenie na rzecz budowanych warowni – przedstawiany jest w literaturze¹¹⁴, w zakresie uwarunkowań wyboru miejsca lokalizacji miasta, wielowariantowo:

- miasta na miejscu dawnych grodów i podgrodzi,
- nowa osada miejska w pewnej odległości od grodu, wykorzystująca gród jako zaplecze obronne, a jednocześnie ośrodek życia politycznego; gród na terenie trudnodostępnym: wyspa, bagna, wzgórze;
- miasta wznoszono bez związku z grodami i podgrodziami na terenie nieobronnym, w miejscu położonym korzystnie pod względem gospodarczym i komunikacyjnym dla rozwoju nowej osady rzemieślniczo-handlowej.

Gród najczęściej posiada związek z rozwojem warownych siedzib o charakterze sakralnym¹¹⁵. Benon Miśkiewicz zwraca uwagę na różne jego formy¹¹⁶:

¹⁰⁹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie. PTPN. Poznań 2007, s.61.

¹¹⁰ KDW I 363.

¹¹¹ KDW III 1522.

¹¹² Wędzki A., Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku. Slavia Antiqua, Tom 13, 1966, s.100.

¹¹³ Łukasiewicz M. W., Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej. Czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego. Poznań 1891.

¹¹⁴ Miśkiewicz B., Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku. Poznań 1964, s.107.

¹¹⁵ Ibidem, s.106.

- warowna feudalna siedziba prywatna (wieża obronna),
- dwór królewski lub książęcy,
- zamek królewski o charakterze militarno-strażniczym, położony nad granicami lub w ważnych punktach strategicznych wewnątrz terytorium państwowego,
- warowna budowla sakralna¹¹⁷.

Podgradzia w większości przypadków były załączkami miast; w wielu przypadkach kościoły budowano na terenie grodu-kasztelu¹¹⁸.

IV.2.3. Ośrodki wczesno miejskie i ich baza gospodarcza

Powstanie ośrodków wczesno miejskich spowodowane było postępującym rozwojem bazy gospodarczej dla obsługi władcy. Pojawienie się ich na ziemiach polskich odnosi się do okresu od 2. połowy X do początku XII wieku. Proces ich tworzenia dobiegał końca w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XI wieku – w czasach Bolesława Śmiałego. Od XII wieku osady wczesnomiejskie, głównie na skutek nadawania ich Kościołowi, przestają być posiadłościami władcy.

Andrzej Buko podaje, że w pobliżu głównych ośrodków państwa piastowskiego przetrwała znaczna liczba, bo ponad 400 toponimów odnoszących się do osad służebnych. Niektóre z nich powstawały rejonach istniejącego wcześniej osadnictwa plemiennego¹¹⁹. Przyjmuje się, że rozpad organizacji służebnych następuje w 2. połowie XIII wieku, a ostateczny ich zanik na przełomie wieków XIII i XIV¹²⁰.

Analiza nazw miejscowych wskazuje, że w rejonie Pyzdr i Dłuska istniały osady, których zachowane do dzisiaj nazwy wskazują na ich służebny rodowód: Rybitwy, Rataje, Cieśle, Łagiewniki, Skotniki, Sokolniki, Winnica.

W połowie XIII wieku Przemysław II przeniósł dwór wiejski z Pobiedzisk do Dłuska (obecnie przedmieście Pyzdr). Dla funkcjonowania dworu wykorzystał wczesnofeudalne monopole i ciężary prawa książęcego (*iura ducalia, regalia*), a przede wszystkim regale handlowe (targi, tawerny, kramy oraz jatki, sprzedaż soli), do tego regale: ziemne, mennicze, grodowe, celne, instytucje miru i przymusu drogowego, liczne usługi komunikacyjne, wojskowe, łowieckie itd. Majątki księcia wymagały rozbudowanego zarządu. W XIII wieku poszczególnymi majątkami zarządzali włodarze, a na Śląsku klucznicy. Do takich majątków należy zaliczyć rezydencjonalne dwory wiejskie, gdzie władcy dzielnicowi spędzali kilka tygodni w ciągu roku na łowach i wypoczynku.

¹¹⁶ Ibidem, s.107.

¹¹⁷ "(...) etymologia słowa kościół i kasztel, wywodzą się łacińskiego *castellum*, oznaczającego silny budynek kamienny na wzór rzymskiego czy bizantyńskiego warownego kasztelu (...)". Ibidem, s.207.

¹¹⁸ przykładem może być kościół warowny z cmentarzem w Kleczkowie w pow. ostrołęckim z XV wieku (przed obwarowaniem fosa i drewniana palisada – schronienie dla ludności wiejskiej na wypadek najazdu). Ibidem, s.207.

¹¹⁹ Buko A., *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Wydawnictwo TRIO. Warszawa 2011, s.333.

¹²⁰ Ibidem, s.331.

W Wielkopolsce rezydencje takie mieściły się w: Modrzu, Pobiedziskach, a później w Dłusku, na Śląsku w: Rokitnicy, Leśnicy, Brzegu, a później Jelczu, w Małopolsce w: Korczyni i Osieku¹²¹.

Włodarz dworu w Dłusku, zdaniem K. Modzelewskiego, urzędował w siedzibie dworu dzielnicowego (Gniezno, Poznań i Kalisz w Wielkopolsce). Zdaniem tego samego autora budowa grodu w Pyzdrach wyprzedziła czas zorganizowania wiejskiej rezydencji książęcej w Dłusku¹²². Genezy Pyzdr nie można wiązać z Dłuskim, tym bardziej że najstarsza niekwestionowana wzmianka o Pyzdrach pochodzi z 1234 roku. Powołuje się na nią A. Wędzki, odnosząc do walk wielkopolsko-śląskich, odnotowanych w Kronice Wielkopolski¹²³, w związku z wyprawą Henryka Brodatego. A. Wędzki powołuje zapis Kroniki, odnoszący się do wkroczenia Henryka Brodatego w głąb Wielkopolski "(...) na ziemię poznańską, kaliską, *pyzdrską*, średzką i do grodu Biechowa, a grody Bnin i Śrem odbudował (...)".

Zwiększenie zasiedlenia tej części Wielkopolski nastąpiło w czasach funkcjonowania państwa wczesnopiastowskiego. Następował proces tworzenia sieci parafialnej, która z natury rzeczy towarzyszyła miejscom koncentracji osadnictwa, a więc lokalizacji dawnych czoł opolnych. Sobór Laterański IV w 1215 roku zdefiniował istotę parafii jako fundamentalne ogniwo wspólnoty chrześcijańskiej, pod rygorem przyjmowania wszystkich sakramentów w parafiach ("*przymus parafialny*"); dotyczyło to przyjmowania wszystkich sakramentów poczynawszy od chrztu, aż do wiecznego spoczynku na przykościelnym cmentarzu¹²⁴. Liczba erygowanych parafii i fundowanych kościołów spowodowała pod koniec XIII wieku podział diecezji poznańskiej na 4 archidiakonaty. Pyzdry znajdowały się w diecezji poznańskiej. W roku **1265** nastąpiła w Pyzdrach konsekracja Falenty na biskupa poznańskiego¹²⁵. Było to wydarzenie znacznej rangi i miało miejsce najprawdopodobniej jeszcze w kościele romańskim (protogotyckim) w miejscu fary.

Drogi i ich wpływ na osadnictwo

Zagadnienie dróg i ceł w Polsce Piastowskiej było przedmiotem wieloletnich badań Stefana Weymanna od 1938 roku. Zagadnienia połączeń komunikacyjnych badacz analizował łącznie z zagadnieniami genezy miast oraz rozwojem systemu celnego. Weymann zwraca uwagę na powszechny fakt oparcia komór celnych o rzeki, „*jako z natury rzeczy trudniejsze do ominięcia niż komory celne*

¹²¹ Modzelewski K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Ossolineum., Wrocław 1987, s.237.

¹²² Ibidem, s.47 i nast.

¹²³ Wędzki A., Pyzdry Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Rocznik Koniński. Tom 10. Konin 1982, s.12; powołanie MPH. Tom 3. Lwów 1872, s.639.

¹²⁴ Jurek T., Horyzont kościelnej wieży. Lokalne wspólnoty w średniowiecznej Polsce. w: Wioski i parafie w średniowieczu. Poznań – Łąd 2013, s.25.

¹²⁵ MPH. Tom 3. Lwów 1872, s.590.

w *bezzecznej okolicy*¹²⁶. Wśród rodzajów ceł wymienia: opłaty mytnicze, cła specyfikacyjne, rzeczne opłaty celne np. „*tafla*” od 1 metra spławianego drewna oraz podkreśla rolę opłat targowych. Badacz przedstawił spis najstarszych komór celnych. W najbliższym rejonie Pyzdr zostały wymienione m.in.: Kalisz: 1136 r., KDW I 7; Konin: 1326 r., KDW II 1088; Łąd: 1136 r., KDW I 7; Ruda: 1136, KDW I 7; Pyzdry: 1350-60 r., Höbl. III 559; Uniejów: 1331 r., KDW II 1116; Warta: 1369, KDW III 1618.

Warto odnotować, że wymienione najstarsze komory celne w 1136 roku położone są w oparciu o rzeki: Wartę lub Prosnę (podkreślenia powyżej).

Wśród trzech najważniejszych dróg piastowskich Wielkopolski na trasie dwóch wymienione zostały Pyzdry:

- 1) droga łącząca Niemcy Środkowe z siedzibą Zakonu Krzyżackiego: Gubin – Krosno – Zbąszyń – Buk – Poznań – Gniezno – Trzemeszno – Wielatowo – Mogilno – Strzelno – Kruszwica (most na Noteci) – Radziejów – Brześć – Włocławek;
- 2) droga łącząca Niemcy Środkowe z Rusią: Frankfurt nad Odrą – Rzepin – Międzyrzecz – Policko – Pszczew – Pniewy – Bytyń – Poznań – Środa – Pyzdry – Konin – Koło – Łęczyca (Łęczyca łączyła się z drogami małopolskimi i ruskimi, idącymi do Torunia); okres świetności tej drogi przypadł na epokę jagiellońską, ale fragmenty jej znane są ze źródeł wcześniejszych z okresu piastowskiego¹²⁷;
- 3) droga Szczecin – Poznań – Kraków: Szczecin – Starogard – Santok – Skwierzyna – Poznań – Sieradz – Kraków, z komorami celnymi w Pyzdrach i Kaliszu¹²⁸.

Szczególną rolę dla rynku wewnętrznego państwa piastowskiego odgrywała tzw. „*droga toruńska*”. Toruń („*Królowa Wisły*”) to miasto, którego okres świetności przypadł na cały wiek XIV. Z drugiej połowy XIV wieku zachował się dokładny opis dróg:

- 1) „stara droga toruńsko – wrocławska”¹²⁹ wiodła następującymi komorami celnymi: Inowrocław (Leslov) – Strzelno – Powidz – (Povedist) – Pyzdry – Żerków – Pleszew – (Kissilberg) – Koźmin – (Urle) – Milicz – Trzebnica – Wrocław;
- 2) „nowa droga toruńsko – wrocławska” przez Radziejów – Konin – Kalisz – Ołobok (Molborg) – Ostrzeszów (Schiltberg) oraz Oleśnica (wówczas czeska).

Do tematu dróg handlowych w Polsce Piastowskiej Stefan Weymann powraca po 25 latach, stosując metodę retrogresji „*jako jedynie słuszną, jeżeli chodzi*

¹²⁶ Weymann S., Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 1938, s.101 i n.

¹²⁷ Ibidem, s.105 – fragment tej drogi ze Środy do Pyzdr: KDW III 1436 (1360) „*strada publica, que ducit de Szroda versus Pysdri*”.

¹²⁸ Ibidem, Höbl. IV.1034 (1390) „*dy czolle ...sol nemen czu Czyrus (Sieradz) czu Kalis (Kalisz) czu Pyser (Pyzdry), und czu Posna (Poznań)*”.

¹²⁹ Ibidem, Höbl. III. 559 (1350-60). Österreich – wskazuje na lata 1348-1350 jako datę powstania tego spisu, s.101.

o ściśle odtworzenie przebiegu dróg poszczególnych na mapie o skali większej np. 1:500 000”¹³⁰. Zagadnienie sieci drożnej w XIII wieku rozwiązuje, wykorzystując mapy z XVIII wieku, poprzez odtworzenie hipotetycznej sieci dróg z wieku XV i XVI. Zagadnienia dróg Weymann traktuje łącznie z całokształtem procesu osadniczego, zjawisk gospodarczych i politycznych badanego terenu. Badacz prezentuje pogląd, że nie było wielkiej różnicy w stopniu rozwoju sieci komunikacyjnej Wielkopolski XVIII wieku, przedstawionej już szczegółowo na mapach ówczesnych, z odtworzonym obrazem dróg dla wieku XVI, w regionach starego osadnictwa m.in. wymienia region poznańsko-gnieźnieńsko-łódzki¹³¹. Zwraca uwagę na ryzyko porównywania połączeń komunikacyjnych XIX-wiecznych z wcześniejszymi, gdyż nie były wytyczone pod kątem polskiej polityki komunikacyjnej, ale odpowiadały interesom administracyjnym i strategicznym zaborców. Drogi z 1. połowy XVIII wieku i wieków wcześniejszych nie różnią się wiele od tzw. dróg polnych. Stałej kontroli podlegały groble i mosty, wymagające regularnej konserwacji jako przebiegające przez miejsca bagniste i rzeki. Stefan Weymann eksponuje w swych badaniach znaczenie środowiska geograficznego i krajobrazu naturalnego dla rozwoju sieci dróg. Drogi biegnące z południa na północ Wielkopolski napotykały na poważną przeszkodę naturalną w postaci zabagnionej Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, w której płynie równoleżnikowo rzeka Warta na odcinku od Koła do Śremu. Za najważniejsze na tym odcinku badacz uznaje: „(...) przejście Warty w Kole, najstarsze przypuszczalnie przejście w Koninie i szczególnie ważne dla węzła poznańskiego przejścia: w Pyzdrach, Śremie i Mosinie. Charakter bardziej lokalny mają przejścia przez Wartę w Pogorzeliczy i Nowym Mieście (...)”¹³².

Przejścia początkowo naturalne w postaci brodów z czasem przyjmowały formę przewozu, a potem mostu, z reguły wówczas drewnianego. Groble o konstrukcji drewniano-ziemnej budowano na przejściach bagiennych. W Pyzdrach zastosowano konstrukcję mieszaną, składającą się z pewnej ilości mniejszych i większych mostów, połączonych groblami¹³³.

Kształtowanie się układu dróg w Wielkopolsce w połowie XIII wieku, a więc w okresie pierwszych miejskich lokacji, było powiązane z chronologią rozwoju sieci osadniczej. Dostępność danych na temat dróg jest znikoma, gdyż zachowało się niewiele wiarygodnych źródeł informacji do naszych czasów, w formie bezpośredniej lub pośredniej.

Wiek XIV, a w szczególności czasy Kazimierza Wielkiego, są okresem wykształcenia się podstawowych dróg tranzytowych w Polsce. Wiązało się to z uporządkowaniem systemu ceł i myt, co wynikało z centralizacji władzy państwowej w formie monarchii.

¹³⁰ Weymann S., Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku. Przegląd Zachodni nr 6-8. Konin 1953.

¹³¹ Ibidem, s.5.

¹³² Ibidem, s.8.

¹³³ Ibidem, s.8 – taki charakter posiadają ważne przejścia przez Wartę: śremskie i konińskie.

Po upływie 60-lat od badań Stefana Weymanna należy stwierdzić, że stosowana przez badacza metoda retrogresji znalazła potwierdzenie w zakresie pogłębionych analiz materiałów kartograficznych dla rejonu Pyzdr (rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych). W okresie pierwszych lokacji miejskich około połowy XIII wieku, kiedy zlokalizowano dwór wiejski w Dłusku i przeprowadzono lokację miejską Pyzdr, istotną cechą dla ustalenia przebiegu dróg było powiązanie ich z chronologią rozwoju osadnictwa opolnego, ale także uwzględnienie ich inercyjności. Wynikała ona głównie z rozproszenia osadnictwa oraz z warunków fizjograficznych (rozlewiska rzek, bagna, pokonywanie wyniesień terenowych itp.). Inercyjność dróg, związana była również z ponoszeniem jak najmniejszych nakładów na przejścia rzek, błot i jezior rynnowych. Natężenie ruchu na drogach było zmienne i zależało od kształtowania się stosunków gospodarczych oraz politycznych (np. zmiana szlaków w okresie wojny o Łąd).

Wśród badaczy zdania są podzielone co do przebiegu drogi wodnej w średniowieczu:

- A. Tymieniecki odrzuca tezę słowności Proсны na jej odcinku ujściowym, ze względu na zabagnienie;
- M. Dębińska wskazuje, że od Kalisza sławy mogły następować rzeką Swędrnią – rzeką Pową – Wartą – Kleczew – Skulsk oraz na brak stałej przeprawy przez Wartę z powodu zmienności stanu wód;
- W. Kowalenko jest zdania, że prowadziła przez Kalisz – rzeką Prosną do ujścia do rzeki Warty – okolice Konina – rzeką Goplenicą do jeziora goplańskiego i Bałtyku¹³⁴;
- A. Wędzki dopuszcza istnienie drogi wodnej, ale podkreśla rolę dróg lądowych;
- E. Callier wskazuje, że również Lutynia mogła być rzeką sławną (kotwica odnaleziona w Wilkowyjach)¹³⁵.

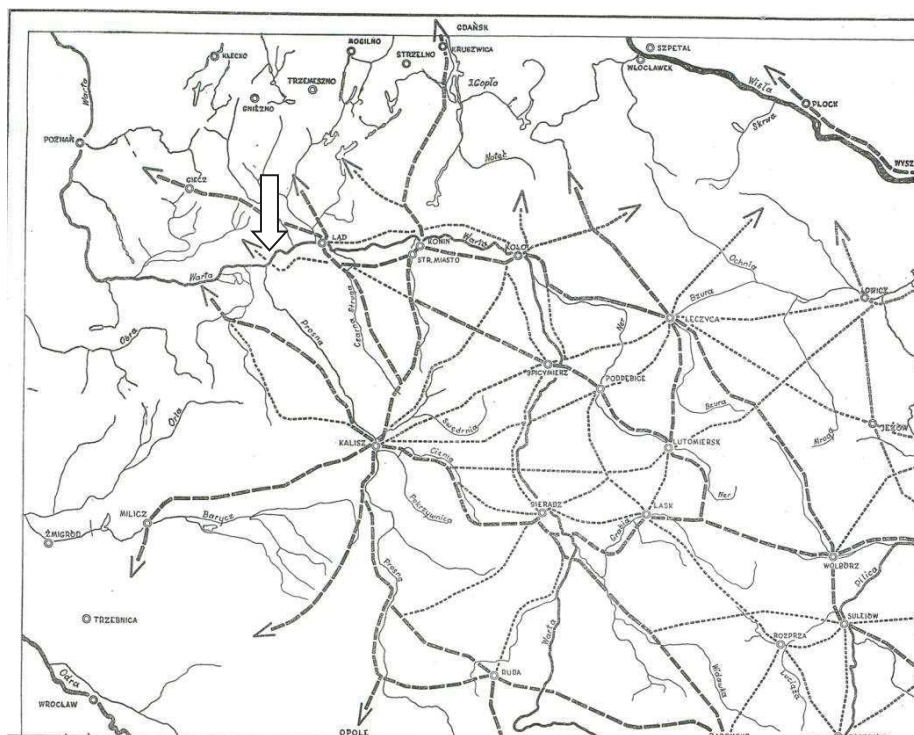
Badaczka wczesnośredniowiecznej sieci drogowej – Teresa Wąsowiczówna¹³⁶ – wskazuje na:

- szlak żeglugi średniowiecznej Warta – Gopło – Wisła,
- szlak lądowy Kalisz – Konin (przez Łąd), który w okresie wojny z Kazimierzem Kujawskim o Łąd, przebiegał wzdłuż Proсны z Kalisza do Pyzdr.

¹³⁴ Kowalenko W., Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku). Polskie Towarzystwo Prehistoryczne. Poznań 1938, s. 358.

¹³⁵ Callier E., Powiat pyzdrowski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny. Wydany w Poznaniu czcionkami i w komisii W. Simona. Poznań 1888 (reprint).

¹³⁶ Wąsowiczówna T., Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej. (red. Aleksander Gieysztor), Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta i regionu kaliskiego. Tom 1. Wydawnictwo Poznańskie. Kalisz 1960, s.69-101, z rys.



Ryc.IV.2. Szkic sieci drogowej Polski w pierwszej połowie XIII wieku (fragment rysunku).
 Źródło: autor – Teresa Wąsowiczówna 1960¹³⁷

IV.2.4. Pierwsze lokacje miejskie w Polsce i Wielkopolsce

Lokacje miejskie

Prawo magdeburskie lokowania miast funkcjonowało na ziemiach polskich w kilku odmianach m.in. jako: prawo chełmińskie (*ius culmense*), prawo poznańskie (*ius posnaniense*), prawo średzkie (*ius sredense*). Odmiany nawiązywały do regulacji zwyczajowego prawa flamandzkiego, ale różniły się od pierwowzoru zakresem autonomii wspólnoty miejskiej. Prawo chełmińskie w Wielkopolsce nie występowało, a zastosowane było od 1233 roku dla lokacji Chełmna przez zakon krzyżacki. Prawo poznańskie, na którym lokowano Poznań w 1253 roku, stanowiło pierwowzór dla prawa nadanego miastom później lokowanym (m.in. Śrem, Żnin, Kcynia). Prawo średzkie pochodzi od Środy Śląskiej i wzmiankowane jest w **1223** roku. Swą ostateczną formę uzyskało dopiero dzięki staraniom księcia Henryka Brodatego, który w roku 1235 uzyskał konsultacje prawne od władz miasta Halle nad Soławą, używającego prawa magdeburskiego. Książę dążył do zachowania kontroli nad wspólnotą miejską poprzez władzę w mieście dziedzicznego wójta, bez powoływania niezależnej instytucji rady miejskiej¹³⁸.

W stosunku do Śląska, gdzie prawo rozprzestrzeniło się za pośrednictwem Wrocławia, lokacje w Wielkopolsce spóźnione są o wiek jednego pokolenia tj. około 20-25 lat. Pierwsza fala lokacji objęła lata 50-te i 60-te XIII wieku. W okresie panowania Przemysła I i Bolesława Pobożnego lokowano 17 miast

¹³⁷ Ibidem, rys., s.80.

¹³⁸ w samym Magdeburgu rada miejska znana jest dopiero od 1244 roku. Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo WBP. Poznań 2002, s.75.

(w tym 2 w ziemi rudzkiej), z tego 13 stanowiło własność książęcą, 4 – kościelną.

Kalisz¹³⁹ i Pyzdry to pierwsze miasta wielkopolskie, używające średzkiej odmiany prawa magdeburskiego. Utrzymywały bliskie kontakty gospodarcze z miastami śląskimi i znacząca część ich mieszkańców mogła wywodzić się ze Śląska¹⁴⁰. Pod wpływem Pyzdr prawo średzkie otrzymały Kłeco¹⁴¹, Słupca i Rynarzewo. Miasto samo w sobie stanowiło zamkniętą wspólnotę (komuna samorządowa); stanowiło centrum z targiem obsługującym lokalny rynek dla skupionych dookoła wsi i osad¹⁴². Miasta zakładane na prawie średzkim (*ins sredense*), w tym Pyzdry, charakteryzowała władza w mieście dziedzicznego wójta, ściśle związanego z panem miasta – księciem, a znaczna część świadczeń oddawana była w naturaliach lub robociźnie. Miasta powiązane korzeniami ustrojowymi trzymały ścisły kontakt z macierzystym ośrodkiem w sprawach funkcjonowania prawa miejskiego. Po uzyskaniu prawa magdeburskiego miasta, mogły ubiegać się o pouczenia prawne (tzw. ortyle) z Magdeburga. Kres tej praktyce położył dopiero Kazimierz Wielki w **1364** roku poprzez ustanowienie wyższego sądu apelacyjnego w Krakowie, zakazując odwoływania się do sądów poza granicami kraju.

W rejonie środkowej Warty mnisi klasztoru w Łądzie¹⁴³ otrzymali prawo lokowania miasta już w roku **1250**. Prawa te nadał Kazimierz I, książę kujawski i łęczycko-kujawski, przejściowo władający tymi ziemiami. Uprawnienia do lokowania w Łądzie miasta na prawie niemieckim, obejmowało zastrzeżenie wyłącznie do zasiedlania osadnikami z Zachodu. Nie udało się pozyskać odpowiedniej ilości osadników, gdyż w **1269** roku przeprowadzono powtórną lokację, już pod rządami Bolesława Pobożnego.

W roku **1251**¹⁴⁴ Biskup Boguchwał otrzymał od Przemysła I prawo lokowania targu na prawie niemieckim w Ciężeniu, stanowiącym własność biskupów poznańskich. Fakt ten należy rozumieć jako prawo przeprowadzenia lokacji miasta, ponieważ urząd wójta (sołtysa) i ława sądowa mogły funkcjonować zarówno w miastach jak i we wsiach lokowanych na prawie magdeburskim. Moment pojawienia się rady miejskiej wielu historyków uznaje za początek miasta w sensie prawnym¹⁴⁵. Lokacja Ciężenia nie powiodła się. Druga próba lokacji przeprowadzona była dopiero w 1504 r. przez biskupa Jana Lubrańskiego.

¹³⁹ najznaczniejszym miastem, używającym prawa średzkiego był Kalisz, lokowany przed 1268 rokiem.

¹⁴⁰ Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo WBP. Poznań 2002, s.107.

¹⁴¹ w 1265 roku., Ibidem, s.98; Krzyżanowska-Walaszczyk E., Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Kłeco. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. 2012 (archiwum).

¹⁴² Jurek T., Horyzont kościelnej wieży. Lokalne wspólnoty w średniowiecznej Polsce. w. Wioski i parafie w średniowieczu. Poznań-Łą 2013, s.26.

¹⁴³ Cystersi z Altenbergu koło Kolonii w Niemczech sprowadzeni zostali do Łądu w roku 1175.

¹⁴⁴ W literaturze przewija się błędna data, to jest 1260 rok; Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo WBP. Poznań 2002, s.100.

¹⁴⁵ Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Wydawnictwo WBP. Poznań 2002, s.83.

W chwili śmierci starszego brata Przemysła I w 1257 roku w Wielkopolsce miało miejsce już 8 lokacji miast¹⁴⁶: Gniezno (przed 1239), Powidz (1243), Międzyrzecz (przed 1248), Konin (po 1250/1265 r., a przed 1285), Kostrzyn (1251), Poznań (1253), Śrem (1253) oraz Pyzdry (przed 1257). Były to miasta książęce.

Od 1257 roku jedynym władcą dzielnicy zostaje Bolesław Pobożny, który przeprowadza kolejne lokacje: Kłecko (1265), Bolesławiec (1266), Kcynia (1262), Ruda (przed 1264), Pobiedziska (1266), Kalisz (przed 1268), Środa Wielkopolska (1253-1279)¹⁴⁷. W trzeciej ćwierci XIII wieku mają miejsce pierwsze lokacje miast przez dostojników kościelnych lub klasztory: Krzywiń (1257-1270), Zduny (1267) i Łądek (1269).

Ewolucja miasta średniowiecznego

Henryk Samsonowicz badając życie miasta średniowiecznego przedstawia szeroko zagadnienia bytowania, co przekłada się na warunki zamieszkania i pracy w mieście¹⁴⁸:

- dieta – dominująca rola produktów zbożowych w diecie;
- czas – regulowany wyjątkowymi wydarzeniami np. wstąpienie władcy na tron lub jego śmierć;
- handel – związany z czasem regulowanym przez naturę (np. czas żniw, czas połowu ryb, polowania na zwierzęta futerkowe w zimie (styczeń, luty));
- kupcy – prowadzili działalność zgodnie z cyklem produkcyjnym wsi np. na przednówku, po zbiorach;
- najemnicy – czas pracy regulowało światło słoneczne np. dłuższy czas pracy w lecie niż w zimie;
- odzież – ochłodzenie klimatu, ostre zimy zwiększały zapotrzebowanie na cieplejsze ubiory np. futra zwierzęce, sukna;
- małżeństwo – fundamentem wartości w średniowieczu jako kontrakt między rodzinami (majątek wspólny małżonków – żona spadkobierczynią męża);
- czas pracy – aktywność gospodarcza i kulturalna w miastach była bardziej równomierna niż na wsi i nasilała się w okresie od stycznia do czerwca oraz od września do października;
- święta kościelne – celebrowane uroczystości;
- wielkość rodzin mieszczańskich – uzależniona od grupy społecznej.

Tak zdefiniowanym zagadnieniom bytowania w mieście były podporządkowane warunki rozplanowania urbanistycznego Pyzdr: w obwarowaniach drewniano-ziemnych pierwszej lokacji i w murach obronnych miasta poszerzonej lokacji, zespolonego z fortyfikacjami zamku kazimierzowskiego (rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji miejskich Pyzdr).

¹⁴⁶ Ibidem, s.100.

¹⁴⁷ Ibidem, s.117.

¹⁴⁸ Samsonowicz H., Życie miasta średniowiecznego. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017.

IV.2.5. Podsumowanie

Stan aktualnej wiedzy, dotyczący okresu poprzedzającego lokację miast w połowie XIII wieku jest skąpy. W przypadku Pyzdr dane źródłowe są szcążkowe, często przemieszane chronologicznie, co zaburza logikę wyciągania wniosków i sprzyja powielaniu błędów przez kolejnych badaczy m.in. poprzez cytowania.

Analiza materiałów źródłowych wskazuje na istnienie grodu w Pyzdrach, lecz nie była to kasztelania grodowa. Na okres funkcjonowania tego grodu wskazują następujące dokumenty źródłowe:

- 1) bezpośrednio – dokument Przemysła II z 1257 roku przekazujący grody bratu Bolesławowi Pobożnemu,
- 2) pośrednio – wzmianka o *Terra Pisdrensis*, wymienionej w dokumencie z 1232 roku (wskazuje na osadnictwo Ziemi Pyzdrowskiej rozciągnięte wzdłuż szlaku toruńskiego z ośrodkiem grodowym).

Jaki był wiek grodu w Pyzdrach w okresie około połowy XIII wieku, a więc bezpośrednio poprzedzającym lokację miejską Pyzdr? Są argumenty wskazujące na potrzebę wzmocnienia jego funkcji obronnych w okresie trwania konfliktu o Łąd z księciem kujawskim Kazimierzem w latach 1247-1267 poprzez budowę:

- w roku 1232 grodu w Biechowie (15 km na północny-zachód od Pyzdr) – wydzielonego w kasztelanii gieckiej,
- w roku 1253 dworu wiejskiego książąt wielkopolskich w Dłusku (obronnego – analogie do Jelcza Laskowic pod Wrocławiem).

Należy zadać pytanie czy potrzeba wzmocnienia funkcji obronnych grodu pyzdrowskiego nie wynikała również z jego niezadawalającego stanu technicznego, gdyż była to budowla drewniano-ziemna. Powodem takiego stanu mógł być wiek grodu, który powstał najprawdopodobniej na przełomie XII/XIII wieku. Niestety na temat usytuowania grodu źródła milczą. Generalnie są dwie możliwości lokalizacji grodu: na płaskowyżu lub w dolinie Warty. Wobec braku kompleksowych badań archeologicznych poszukiwawczych w Pyzdrach i ich rejonie jedyną wiarygodną informację stanowi odkrycie na zamku pyzdrowskim zarysu (reliktów) dawnego grodu (podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych., punkt IV.3.3. Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy ich gospodarczego zaplecza). Warto przytoczyć analogie do uwarunkowań sytuowania grodów z okresu bezpośrednio poprzedzającego lokację innych miast wielkopolskich, wymienionych w cytowanym dokumencie Przemysła II z 1257 roku jako grody:

- 1) gród pyzdrowski na płaskowyżu

Gród pyzdrowski na szczycie najwyższego, stromego wzgórza od strony rzeki Warty, u podnóża którego rzeka Flisa wpadając do Warty mogła stanowić fosę (w miejscu późniejszego zamku). Wysoki poziom lustra rzek na przełomie XII/XIII wieku jest argumentem za taką właśnie lokalizacją oraz istnienie osady targowej Rybitwy na tym samym, prawym brzegu Warty.

Analogia: gród w Gnieźnie;

2) gród pyzdrowski w dolinie Warty

Gród pyzdrowski mógł być usytuowany w dolinie rzeki Warty, przy ujściu do niej Flisy. Na taką możliwość mogłaby wskazywać lokalizacja kościółka pw. św. Piotra i Pawła w dolinie rzeki oraz istnienie w sąsiedztwie osady rybackiej Rybitwy.

Analogie:

- gród w Łądzie – w dolinie Warty z osadą na Rydlowej Górze i kościółkiem pw. św. Piotra i Pawła; po wielkich powodziach lokacja Łądu na płaskowyżu (około 2 km na północ);
- gród na Zawodziu (w Kaliszu) – w dolinie rzeki Proсны, ucierpiał na skutek kolejnych powodzi w 1. połowie XIII wieku; obok osada Stare Miasto z kościółkiem pw. N.M.P.; lokacja miejska Kalisza na prawie średzkim około 1257 roku (2 km na północ);
- gród w Środzie – w dolinie Warty z osadą;
- gród w Bninie – na cyplu wysuniętym w jezioro.

Kalisz i Pyzdry są pierwszymi miastami w Wielkopolsce lokowanymi na prawie średzkim przez Bolesława Pobożnego. Nie zachowały się niestety dokumenty lokacyjne żadnego z tych miast. Udane w tym czasie lokacje miejskie (w odległości około 60 km) świadczą o rozwiniętym wcześniej zapleczu osadniczym obu ośrodków:

- Kalisz – grodzisko na Zawodziu, osadnictwo w szerokiej dolinie Proсны m.in. osada Stare Miasto oraz na wysoczyźnie m.in. osada Rypinek, osada Wydarte,
- Pyzdry – gród pyzdrowski, osadnictwo na wydmach w rozległej dolinie Warty i ujściu Proсны oraz rozproszone na wysoczyźnie, stanowiące czoło opolne kasztelanii gieckiej.

Pyzdry założone na prawie średzkim (*ins sredense*) charakteryzowała władza w mieście dziedzicznego wójta, ściśle związanego z założycielem miasta – księciem. Część świadczeń oddawana była przez miasto w naturaliach lub robociznie na rzecz księcia, a dochody z miasta czerpał również wójt za zgodą założyciela.

Nieudane lokacje miejskie w Łądzie w **1250** roku i w Ciążeniu w **1251** roku mogą świadczyć o tym, że w okresie trwania nieporozumień granicznych między księciem kujawskim a wielkopolskim:

- położone po obu stronach granicy (w odległości od siebie około 12 km) Łąd i Ciążenie nie mogły pozyskać osadników,
- odsunięte od tej granicy na zachód około 20 km Pyzdry (położone około 8 km na zachód od Ciążenia i 2 km od Dłuska) były zlokalizowane bezpieczniej ze względów strategicznych, w otoczeniu osadnictwa stanowiącego południowo-wschodnie czoło opolne kasztelanii gieckiej (potem biechowskiej) z grodem pyzdrowskim.

Reasumując, w nieodległym sąsiedztwie atrakcyjnych Pyzdr, nie było równie korzystnych uwarunkowań dla kolejnych lokacji w pierwszych latach 2. połowy XIII wieku.

IV.3. Analiza opracowań archeologicznych

IV.3.1. Badania archeologiczne a wnioski dla osadnictwa

„Archeologia zapewnia najbardziej precyzyjną lokalizację przestrzenną zjawisk osadniczych a lokalizacja czasowa w miarę doskonalenia krytyki archeologicznej i metod pomocniczych staje się bardziej ścisła”¹⁴⁹.

Autorzy wyróżniają 3 etapy rozwoju organizacji społecznej w okresie przedpiastowskim:

1. faza wczesnego średniowiecza – VI w. (osady dość rozległe do kilku ha powierzchni, o zabudowie rozproszonej, składające się maksymalnie z kilkunastu domostw i licznych jam);
2. początek VII w. (pojawiają się pierwsze osiedla obronne, dość duże grodziska, słabo ufortyfikowane, o niezbyt zwartej zabudowie wnętrza, skupiające się wokół wałów);
3. VII-IX w. – nowe formy osadnicze: starsza – gród duży, późniejsza – mały gródek, zamieszkiwany przez naczelnika i niewielką drużynę; formowanie się okręgów grodowych (osady otaczające gród, specjalizacja);
4. państwo wczesnofeudalne – najslabiej rozpoznane, z różnymi formami osadniczymi: duże, ufortyfikowane grody rezydencjonalne i prowincjonalne, z odpowiednim zapleczem osadniczym lub gródki strażnicze.

Zdaniem Zofii Podwińskiej poszerzanie zasobu źródeł w zakresie badań osadniczych, związanych z przełomem pierwszego i drugiego tysiąclecia n.e. bywa dość jednostronne i ogranicza się wyłącznie do materiałów archeologicznych. *„Próby synchronizacji danych uzyskanych z różnych kategorii źródeł nie są proste, a uzyskane wyniki nie zawsze będą jednoznaczne, gdyż u ich podstaw leżą istotne różnice w charakterze i zasobie informacji przekazywanych przez różne rodzaje źródeł”¹⁵⁰.* Po przebadaniu nieraz całkowitym osady lub cmentarzyska możliwe było ustalenie wielkości obiektu, jego chronologii lub rodzaju zabudowy, brak było jednak danych dotyczących na przykład: okresowego przenoszenia osad, odległości pomiędzy osadami użytkowymi ówczesnie (równoległe w czasie), zasięgu regionów osadniczych, czy zajmowania nowych terenów osadniczych względnie ich opuszczania. Prace archeologiczne nie były zazwyczaj łączone z opracowywaniem źródeł pisanych oraz z badaniami geograficzno-przyrodniczymi.

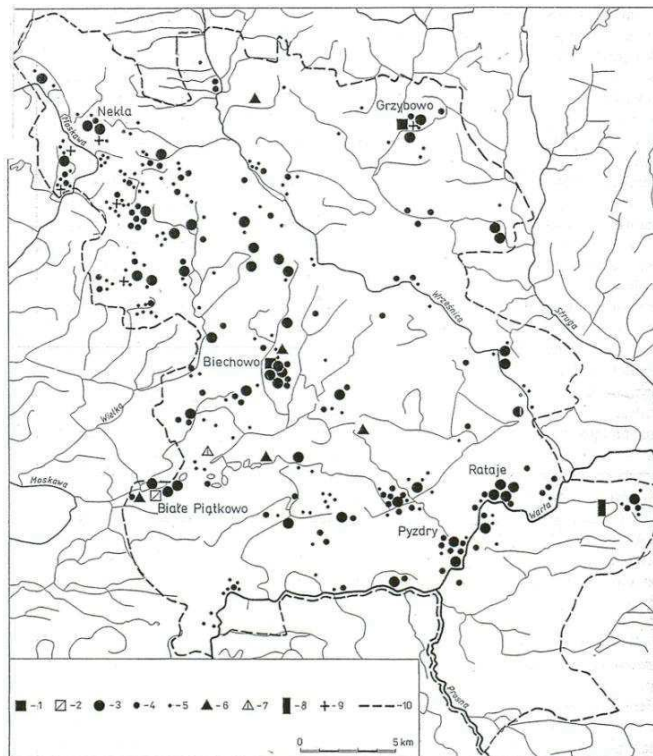
¹⁴⁹ Kurnatowscy Z. i S., O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich., w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów.*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J. M. Piskorski. Poznań 1997, s.160.

¹⁵⁰ Podwińska Z., Niektóre problemy użytkowania terenu w osadnictwie wiejskim wczesnego średniowiecza. *Kwartalnik Historii Architektury Materialnej*. R. IV, nr 2. Warszawa 1966, s.371.

IV.3.2. Archeologia rejonu Pyzdr

Materiały archeologiczne dla rejonu Pyzdr były przedmiotem omówienia w publikacjach fachowych. Rozwój osadnictwa średniowiecznego na Ziemi Wrzesińskiej był przedmiotem opracowania Michała Brzostowicza.

Dla okresu przed połową XIII wieku, a więc przed pierwszą lokacją miejską Pyzdr, archeolog w rejonie pyzdryjskim wskazuje na ślady osadnictwa i osady odkryte w Dłusku (dwie), Pietrzykowie Kolonii, Pyzdrach (dwie), Ratajach (cztery), Sławiu, Tarnowej oraz Waldze. Czynnikiem rozwoju gospodarczego były warzelnie soli, potwierdzone badaniami archeologicznymi w okolicach Pyzdr i Wrąbczynka. Znaczna koncentracja osadnictwa widoczna jest w rejonie Biechowa, w obrębie którego uformowała się w oparciu o gród kasztelania biechowska. Badacz wskazuje na korzystne warunki rozwoju osadnictwa w rejonie Tarnowy, Pyzdr, Dłuska i Rataj¹⁵¹ (patrz: niżej zamieszczone ryciny).



Ryc. 7. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z młodszych faz wczesnego średniowiecza (pierwsza połowa X – połowa XIII w.) na terenie powiatu wrzesińskiego

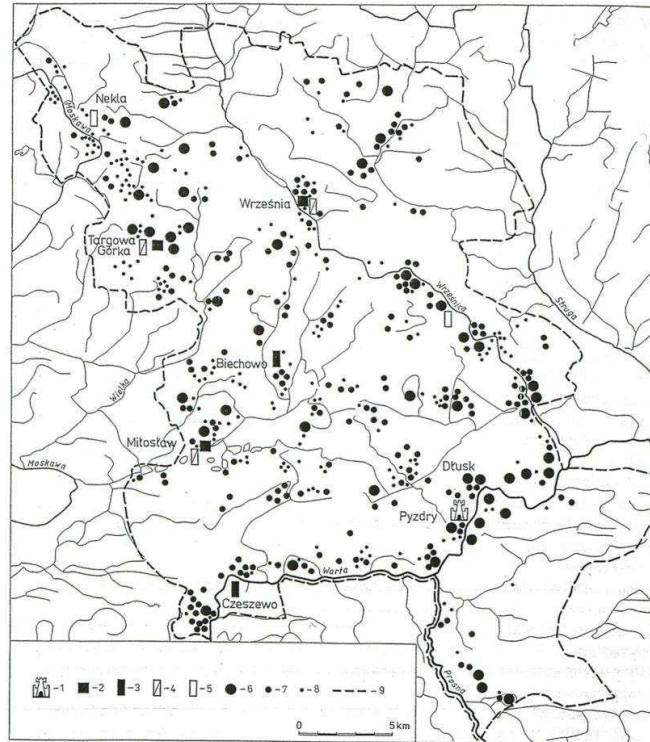
Legenda: 1 – grodziska; 2 – grodziska domniemane; 3 – osady; 4 – punkty osadnicze; 5 – ślady osadnicze; 6 – cmentarzyska; 7 – cmentarzyska domniemane; 8 – warzelnia soli; 9 – skarby monet i ozdób srebrnych; 10 – granice powiatu wrzesińskiego. Rys. J. Kędelska

Ryc.IV.3. Powiat wrzesiński. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z młodszych faz wczesnego średniowiecza (1. poł. X-poł. XIII wieku).

Źródło: autor – M. Brzostowicz 2003¹⁵²

¹⁵¹ Brzostowicz M., Rozwój osadnictwa średniowiecznego na Ziemi Wrzesińskiej w świetle źródeł archeologicznych. Archeologia powiatu wrzesińskiego. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Poznań-Wrzesnia 2003, s.105.

¹⁵² Ibidem, s.104.



Ryc. 8. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza (druga połowa XIII-XV w.) na terenie powiatu wrzesińskiego

Legenda: 1 – miasto królewskie; 2 – miasta prywatne; 3 – grodziska stożkowate; 4 – domniemane grodziska stożkowate funkcjonujące w pobliżu miast prywatnych; 5 – domniemane grodziska stożkowate, wymagające weryfikacji; 6 – osady; 7 – punkty osadnicze; 8 – ślady osadnicze; 9 – granice powiatu wrzesińskiego. Rys. J. Kędelska

Ryc.IV.4. Powiat wrzesiński. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza (2. poł. XIII-XV wieku).

Źródło: autor – M. Brzostowicz 2003¹⁵³

Porównując rozwój osadnictwa w rejonie Pyzdr z okresów wczesnego i późnego średniowiecza można zauważyć:

- osadnictwo postępujące wzdłuż rzek: Prosnę, Warty i Wrześnicy (na wschód od Rataj),
- osadnictwo bardziej zagęszczone na płaskowyżu pyzdryjskim w kierunku Biechowa i Giecza (Nekla).

Jedną z ostatnich publikacji zespołu archeologów z roku 2010 dotyczy problematyki osady przedlokacyjnej we Wrześni¹⁵⁴, a dołączona do tekstu mapa tematyczna¹⁵⁵ przedstawia przebieg szlaku gnieźnieńsko-kaliskiego na terenie obecnego powiatu wrzesińskiego w kontekście rozmieszczenia późnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych¹⁵⁶.

¹⁵³ Ibidem, s.107.

¹⁵⁴ Brzostowicz M., Machajewski H., Nowacki M., „Problematyka osady przedlokacyjnej we Wrześni. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Tom IV/2010. Poznań 2010.

¹⁵⁵ Ibidem, mapa s.205.

¹⁵⁶ Brzostowicz M., Rozwój osadnictwa średniowiecznego na Ziemi Wrzesińskiej w świetle źródeł archeologicznych. Brzostowicz M. red., Archeologia powiatu wrzesińskiego. Września 2003.

Zasięg mapy, w jej części południowej, obejmuje obszar rejonu Pyzdr od Ciążenia na wschodzie po Czeszewo na zachodzie, a na południe od Warty tereny aż po Rudę Komorską.

Przez Pyzdry autorzy prowadzą główny szlak gnieźnieńsko-kaliski:

- z kierunku Kalisza po prawej stronie rzeki Proсны; między szlakiem a rzeką osady (3), ślady osadnicze (6), w tym jeden w kierunku wschodnim od szlaku i punkty osadnicze (4);
- przeprawa mostowa na Warcie w Pyzdrach, między dwoma osadami na lewym jej brzegu;
- z Pyzdr w kierunku północno-zachodnim do Biechowa (grodzisko stożkowate), a stąd na północ do Wrześni (miasto prywatne) i dalej w kierunku północno-wschodnim do Gniezna.

Z Pyzdr archeolodzy wyprowadzają również szlaki lądowe o mniejszym znaczeniu:

- z kierunku wschodniego z Łęczycy, poprzez Łąd, Dłusk do Pyzdr i dalej w kierunku zachodnim do przeprawy w Pogorzeliczy oraz na południowo-zachód do Wrocławia;
- szlak z kierunku Poznania poprzez Środę i Miłosław (miasto prywatne) w kierunku południowo-wschodnim do Pyzdr.

IV.3.3. Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy ich gospodarczego zaplecza

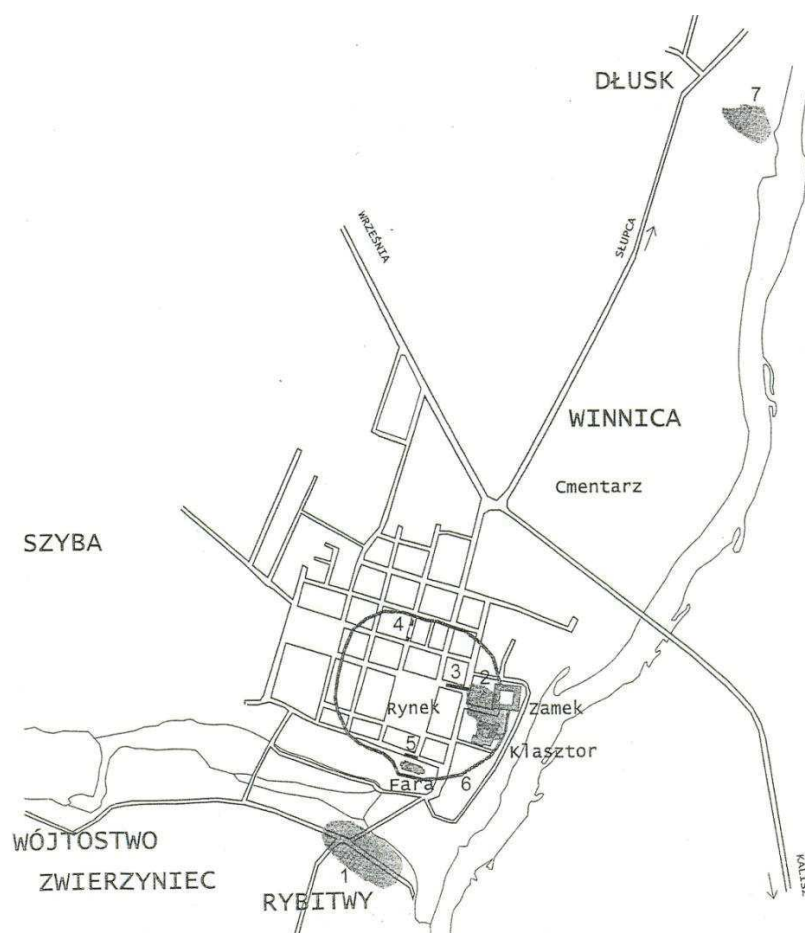
Archeologia miasta

Na terenie miasta prace archeologiczne nie były prowadzone w sposób planowy, lecz w formie doraźnych nadzorów archeologicznych, pełnionych w trakcie robót ziemnych przy realizacji nowych inwestycji (budowy, rozbudowy itp.). Prace budowlane, w tym wykopy, odbywały się głównie pod nadzorem archeologa z Muzeum Regionalnego Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach.

W roku 2003 ukazała się publikacja na ten temat¹⁵⁷. Badacze omawiając układ urbanistycznego Pyzdr piszą: *"Historyczny kształt tego ośrodka trudno jest dziś znaleźć na współczesnym planie Pyzdr"*. Jest to efekt XIX-wiecznej regulacji. Wnoszą uwagi do zachowanych nazw przedmieść: Rybitwy, Wójtostwo i Zwierzyniec, Winnica, pisząc o zaniknięciu nazwy przedmieścia zwanego Dłuskim (po północnej stronie drogi do Słupcy – dziś ul. Niepodległości). Na przedmieściu Rybitwy przekopano dotąd jedną ulicę, a artefakty pochodzą z okresu lat 950-1250. Badacze sugerują, że kontynuacja prac wykopaliskowych mogłaby potwierdzić tezę o funkcjonowaniu grodu, umiejscowionego w dolinie rzeki oraz osady podgrodowej o charakterze rzemieślniczo-kupieckim, działającej na wysoczyźnie¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Brzostowicz M., (red.), Archeologia powiatu wrzesińskiego. Czerniak R. M., Jagielska I., Miasto lokacyjne w Pyzdrach w świetle badań archeologicznych. Biblioteka Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych. Tom III. Września 2003, s.199-213.

¹⁵⁸ Ibidem, s.203.



Ryc.IV.5. Pzdrzy: 1 – osada przedlokacyjna (Rybitwy); 2 – podgrodzie i gród; 3 – drewniany trakt w ul. Spółdzielców; 4 – drewniana ulica (?); 5 – kamienny bruk; 6 – mur miejski; 7 – dwór książęcy.

Źródło: rys. R. M. Czerniak i I. Jagielska 2003¹⁵⁹

Na ślady umocnień miejskich z cegieł gotyckich natrafiono jedynie w północno-zachodniej części miasta, w pobliżu zamku na ul. Szkolnej, gdzie wykop kanalizacyjny przeciął w poprzek mur, biegnący w kierunku północnego skrzydła zamku. Badacze odkryli również trudną do zdefiniowania konstrukcję muru z cegieł gotyckich, ustawionego w poprzek ul. Niepodległości (d. Słupecka), a usytuowanego w znacznej odległości od fosy miejskiej. W czasie prac konserwatorskich we franciszkańskim kompleksie klasztornym odkryto ceglana ścianę nawy kościoła, wykonaną w układzie wendyjskim. Ta wczesna konstrukcja muru mogła być wzniesiona jeszcze przed najazdem krzyżackim z 1331 roku¹⁶⁰.

Badacze postulowali już w 2003 roku prowadzenie prac archeologicznych na:

- terenie rynku (ratusz, kramy etc.) i kwartałów przyrynkowych,
- ul. Wrocławskiej w rejonie przedmieścia Rybitwy, gdzie zapewne rozwijała się pierwsza osada przedlokacyjna,
- terenie Dłuska, gdzie funkcjonował dwór książęcy,
- zamku.

¹⁵⁹ Ibidem, s.210.

¹⁶⁰ Ibidem, s.212.

Stan zabytków archeologicznych na terenie miasta Pызdry obecnie przedstawia się następująco, według danych z września 2014 roku udostępnionych wyłącznie do wglądu w Urzędzie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

Wykaz zabytków archeologicznych na terenie miasta Pызdry¹⁶¹:

1. Pызdry, ul. Mostowa 6 (AZP 58-35). Fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej; (nadzór nad budową garażu) M. Brzostowicz, H. Machajewski.
2. Pызdry, ul. Szkolna, ul. Nadrzeczna (AZP 58-35). Nawarstwienia i ceramika od fazy D, wczesnego średniowiecza do okresu nowożytnego; (nadzory nad budową zasilania elektroenergetycznego do hali widowiskowo-sportowej) M. Brzostowicz, I. Jagielska, 2005 r.
3. Pызdry, ul. Wrocławska (AZP 58-35). Nawarstwienia od XI wieku do czasów nowożytnych; (nadzory nad budową sieci telekomunikacyjnej w ul. Wrocławskiej) I. Jagielska, 2005 r.
4. Pызdry, Przystań wodna (AZP 58-34). Luźne elementy konstrukcji drewnianych; (nadzory nad budową przystani wodnej w Pызdrach) I. Jagielska, 2007 r.
5. Pызdry, zamek (AZP 58-35). Fragmenty murów zamkowych XIV/XV wiek, ceramika i zabytki metalowe; (badania archeologiczno-architektoniczne Zamku Królewskiego w Pызdrach) L. Kajzer 2007, 2008, 2009 r.
6. Pызdry, stanowisko 11 (AZP 58-35/39). Cmentarzysko szkieletowe, wczesne średniowiecze; (badania wykopaliskowe) I. Jagielska, 2008 r.
7. Tarnowa, stanowisko 19 (AZP 58-34/13). Ceramika XVII w. (nadzór nad budową budynku mieszkalnego) I. Jagielska, 2011 r.
8. Baraniec, Dolne Grądy stanowisko 15 (AZP 58-35/82), Ruda Komorska stanowisko 8 (AZP 58-35/10). Fragmenty ceramiki pradziejowej, w tym kultury przeworskiej; (nadzory nad budową sieci wodociągowej w sołectwie Kruszyny) I. Jagielska, 2011 r.
9. Pызdry, ul. Wrocławska, Farna, Szybska, Cmentarna, Winnica, Flisa, Tuwima (AZP 58-35) Cmentarz XVII-XIX wiek, pojedyncze fragmenty ceramiki średniowiecznej; (nadzory nad budową kanalizacji sanitarnej) I. Jagielska, 2011 r.
10. Pызdry, plebania parafii pw. Narodzenia NMP (AZP 58-35). Nawarstwienia od czasów średniowiecza do okresu nowożytnego; (nadzory nad budową schodów do plebanii parafii rzymsko – katolickiej) I. Jagielska, 2012 r.
11. Pызdry, Rynek 2 (AZP 58-35). Nawarstwienia od czasów średniowiecza do okresu nowożytnego; (nadzory przy budowie pawilonu handlowego) I. Jagielska, 2012 r.

¹⁶¹ Opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych wyłącznie do wglądu w Urzędzie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu – wrzesień 2014.

Archeologia zamku

Na terenie zamku w Pyzdrach, od szeregu sezonów archeologicznych, badania były prowadzone przez zespół naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego. Prace przeprowadzono w sezonach: 2007, 2008 i 2009. Ze „*Sprawozdania z badań zamku królewskiego w Pyzdrach przeprowadzonych w latach 2007 i 2008*”¹⁶² wynika, że zespół archeologów określił nawarstwienia nowożytnie i średniowieczne; brak warstwy, którą można by uznać za wczesno-średniowieczną. Natomiast publikacja z roku 2012 potwierdziła ślady fragmentu zarysu wczesnośredniowiecznego grodu¹⁶³.

Zamek pyzdrowski średniowieczny miał kształt regularny o zarysie prostokątnym murów kurtynowych (zorientowany dłuższymi bokami osi W-E), o wymiarach: kurtyny N i S około 60,75 m, kurtyny W około 48,75 m i kurtyny E około 49,75 m oraz o powierzchni 3 000 m². narożniki zamku opinały potężne przypory: dwie zachowane *in situ* w narożnikach: SE i SW, fragment przypory NE; zdaniem badaczy należy na zasadzie analogii podobnego elementu domyślać się w narożniku NW. Do kurtyn zamkowych pomiędzy narożnikami przylegały dużych rozmiarów szkarpy. W 2007 roku stwierdzono dwie późnonowożytnie szkarpy przy elewacji N dawnego młyna (środkowa długości 3,35 m) i przy narożniku kamienicy Zamkowa 11. Wewnątrz kurtyn znajdowały się trzy domy zamkowe, z których NW, zdaniem badaczy, może okazać się narożnikiem budynku bramnego. Badacze stwierdzili ponadto gliniasty calec od głębokości 85,38-85,00 m n.p.m., a na zewnątrz zamku brunatno-szary piasek – 83,62 m n.p.m. (warstwa użytkowa na poziomie 87,25 m n.p.m.). Miąższość nawarstwień kulturowych określono na 4,7 m w rejonie przygródka, a w obrębie dziedzińca 4,3 m od poziomu gruntu¹⁶⁴.

Badania prowadzono w kolejnym 2008 roku, również na zewnątrz dawnego obwodu obronnego, jak i w areale dziedzińca *castrum* oraz dawnych domów zamkowych. Przyniosły one nowe odkrycia. Ustalono, że przed murem północnym wysunięte były ryzalitowo dwie niewielkie budowle, zapewne wieżowe¹⁶⁵. W ryzalicie północno-zachodnim muru obronnego badacze

¹⁶² Sprawozdanie z badań zamku królewskiego w Pyzdrach przeprowadzonych w roku 2007., autorzy: Kajzer L., Olszacki T., Andrzejewski A., Łódź 2007 (niepublikowane). Archiwum Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

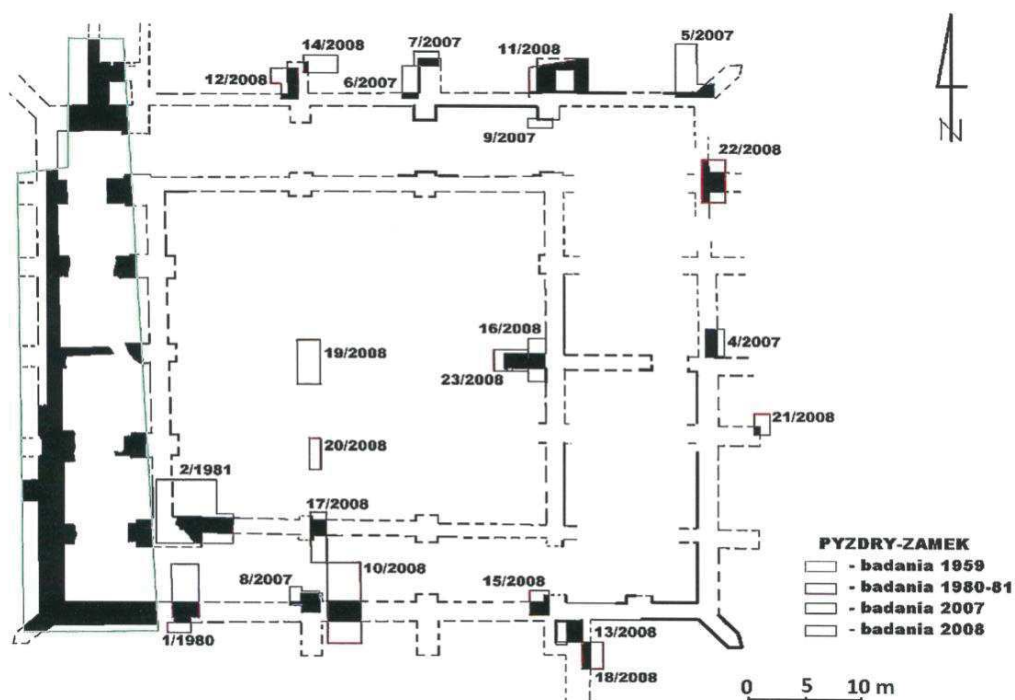
¹⁶³ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.207-212.

¹⁶⁴ Sprawozdanie z badań zamku królewskiego w Pyzdrach przeprowadzonych w roku 2007., autorzy: Kajzer L., Olszacki T., Andrzejewski A., Łódź 2007 (niepublikowane) Archiwum Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu; s.63-65.

¹⁶⁵ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.210.

dopuszczają istnienie pierwotnej zamkowej budowli bramnej, wyposażonej w most zwodzony. Po południowej stronie zamku rozpoznano miejsce połączenia obwodu zamkowego z murem miejskim (o znacznej miąższości – 2,15 m). Struktury obu murów są ze sobą powiązane, co wskazuje bez wątpienia, że powstały w tym samym czasie. Obok, w odległości zaledwie 1,5 m na zachód od zachodniego lica muru miejskiego, znajdował się jeszcze jeden mur, prostopadły do obwodu muru zamkowego i również z nim konstrukcyjnie zespolony. Zdaniem badaczy sytuacja ta wymaga wyjaśnienia w toku dalszych prac terenowych¹⁶⁶.

Kompleksowo prowadzone prace wykopaliskowe pozwoliły na ustalenie, że wewnątrz zamkniętego prostokątnym narysem murów zamku stanowił dziedziniec. Wokół niego rozmieszczone były cztery domy zamkowe¹⁶⁷, które usytuowane były wzdłuż całej wewnętrznej długości murów obwodowych. Domy te powstały wraz z budową murów zewnętrznych, na co wskazują wzajemne relacje np. rytm przypór murów obronnych zgodny z podziałami wewnątrz budynków zamkowych. Dom wschodni od strony dziedzińca wyposażony był w konstrukcję krużganków, która zdaniem badaczy pozwala na określenie tej budowli mianem gotyckiego pałacu¹⁶⁸.



Ryc.IV.6. Zamek w Pyzdrach: stan badań i wstępna rekonstrukcja przyziemia.
Źródło: oprac. T. Olszacki 2012¹⁶⁹

Archeolodzy wskazują na lata 40. XIV stulecia jako na okres włączenia Pyzdr do tras królewskich objazdów kraju, co ich zdaniem przesądza o wybudowaniu

¹⁶⁶ Ibidem, s.210.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 210; cztery, a nie trzy domy zamkowe, jak wskazywały wyniki badań z roku 2007.

¹⁶⁸ Ibidem, s.211.

¹⁶⁹ Ibidem, rys., s.209.

wówczas zamku, mogącego spełniać funkcje stacji. Terminem *ante quem* jest rok 1383, kiedy pyzdrowskie *castrum* bronione było przez ludzi starosty wielkopolskiego Domrata¹⁷⁰. Badacze ubolewają, że niestety na zamku nie prowadzono zakrojonych na szerszą skalę prac niwelacyjnych. Potrzeba wykonania pomiarów wysokościowych wynika ze znacznych różnic wysokości m.in.:

- mury obwodowe zamku (południowy ich odcinek, jak i północny mur magistralny domu południowego) posadowione były na stoku; nasypów znajdował się również w areale dziedzińca, a najstarsza warstwa użytkowa stropu nasypu sięgała 1,70 m od poziomu gruntu; w początkach użytkowania zamku poziom użytkowy jego wnętrza przewyższał aż o około 3,00 m poziom terenu położonego po stronie południowej muru obwodowego (tzw. przedgródek).
- rozpoznanie na głębokości 2,40 m od obecnej powierzchni gruntu nawarstwień starszych od zamku murowanego (spalone grodzisko)¹⁷¹.

Archeologia gospodarczego zaplecza miasta i zamku w Pyzdrach

W dotychczasowych publikacjach badacze zwracali uwagę na liczne stanowiska w okolicach Pyzdr. Około 2 km na południowy zachód od Pyzdr, w widłach Prosny i Warty, zachowało się grodzisko wklęsłe, w literaturze występujące pod nazwą „Tarnowa” lub „Kolonja Tarnowa” (na mapach kartometrycznych oznaczone jako „Szwedzki Okop”). Grodzisko zbudowano na wyniesionej, niezalewowej wydmy w formie kolistej, na powierzchni ok. 2 ha. Prace wykopaliskowe prowadzone przez Jana Kostrzewskiego w 1921 roku dostarczyły głównie materiałów z okresu kultury łużyckiej i sporadycznie wczesnośredniowiecznych (naczynie gliniane, przęśliki). Ponowne badania W. Śmigielskiego przeprowadzone w roku 1976 potwierdziły, że obiekt należał do kultury łużyckiej, ale nie potwierdziły wcześniejszych przypuszczeń co do wczesnośredniowiecznej metryki grodziska. Zdaniem prof. Andrzeja Wędzkiego teren dawnego grodziska mógł być w jakiś sposób penetrowany we wczesnym średniowieczu, o czym świadczyło występowanie na polu okalającym grodzisko śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego (osady otwartej?)¹⁷².

W położonej około 1 km na południe od Pyzdr Modlicy znaleziono skarb srebrny, ukryty po 1037 roku, który zawierał monety i ich fragmenty: arabskie, angielskie, niemieckie i czeskie. Z terenu Modlicy pochodziły również fragmenty ceramiki i kabłączek skroniowy, a odkrycia te mogły wskazywać na istnienie niewielkiego

¹⁷⁰ Ibidem, s.215.

¹⁷¹ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.212-213.

¹⁷² Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie. PTPN. Poznań 2007, s.60.

zespołu osadniczego na południowym brzegu pradoliny. Profesor Andrzej Wędzki wyjaśnił jednak, że brak jakichkolwiek podstaw, by łączyć go z genezą miasta¹⁷³. Aktualną podstawę do prowadzenia analizy stanowił zbiór Wojewódzkich Kart Zespołu Stanowisk Archeologicznych dla Pызdr, udostępniony wyłącznie do wglądu przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Karty ponumerowane od nr 1 do nr 30 sporządzone zostały przez B. Walkiewicza i noszą datę opracowania na dzień 10.05.2013 roku. Sporządzony na tej podstawie wykaz zawarty jest w rozdziale XIV. Aneksy, podrozdział XIV.1. Zabytki nieruchome, XIV.1.2. Wykaz stanowisk archeologicznych w mieście i gminie Pызdry.

IV.3.4. Podsumowanie

Dla regionu pызdrskiego i miasta Pызdry (z wyłączeniem zamku) brak jest planowych badań archeologicznych.

Rejon Pызdr (*Terra Pызdrensis*)

1. Wydzielenie z kasztelanii gieckiej kasztelanii w Biechowie, leżącym około 15 km na północny-zachód od obecnych Pызdr, dowodzi wzrostu ilości populacji osadnictwa opolnego w regionie pызdrskim. Kasztelania biechowska powstała w **1232** roku i z tego samego roku pochodzi pierwsza wzmianka o Ziemi Pызdrskiej (*Terra Pызdrensis*), a kolejne wzmianki pochodzą z lat **1234** i **1238**¹⁷⁴.
2. Pojawienie się w dokumentach określenia *Terra Pызdrensis* świadczy o randze osadnictwa pызdrskiego i funkcjonowaniu grodu. Brak źródeł wskazujących na to, aby pызdrski gród mógł być siedzibą kasztelanii. Z pewnością gród pызdrski był miejscem schronienia dla ludności z okolicznych osad otwartych typu: dworzyszczce, owalnica, ulicówka.
3. Liczne stanowiska archeologiczne datowane na fazy wczesnego średniowiecza w rejonach przylegających do rzeki Warty i jej dopływów potwierdzają, że rzeki stanowiły drogi komunikacyjne i wzdłuż nich postępowało osadnictwo na nowe tereny.

Obszar miasta Pызdry

Badania prowadzone są doraźnie na terenie miasta, w związku z udzielanymi pozwoleniami na budowę: budynków, budowli, uzbrojenia podziemnego itp., tylko w przypadku określenia takiego wymogu przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Jedynie zamek w latach 2007-2010 objęty był planowymi badaniami archeologicznymi, które wskazały na ślad wału z okresu poprzedzającego czasy Kazimierza Wielkiego. Potwierdziły się więc wstępnie wcześniejsze hipotezy o lokalizacji tam grodu. Badania pызdrskiego *castrum* zdaniem archeologów z Uniwersytetu Łódzkiego wymagają kontynuacji. Osada Rybitwy posiada wczesnośredniowieczny rodowód. Została zlokalizowana przy ujściu rzeki Flisy, w rejonie obniżonego nadbrzeża, w kierunku przeprawy przez Wartę. Obok archeolodzy udokumentowali wczesnośredniowieczne

¹⁷³ Ibidem, s.60 i 61.

¹⁷⁴ Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pызdr do końca XIV wieku.

cmentarzysko (w odległości 0,5 km na południowy zachód od osady Rybitwy – obecnie w granicach administracyjnych Pyzdr)¹⁷⁵ na terenie wysoczyznowych pagórków żwirowato-piaszczystych. Cmentarzysko zlokalizowane zostało tam zapewne z uwagi na łatwość wkopywania w suchy grunt i brak ryzyka sezonowego podtapiania. Położenie portu w osadzie Rybitwy przy ujściu rzeki było charakterystyczne dla Słowian we wczesnym średniowieczu.

W 2018 roku, przy prowadzeniu prac związanych z budową targowiska w północnej pierzei rynku, nadzór archeologiczny prowadziła mgr Iwona Jagielska. Brak jest jednak publikacji wyników badań przez archeologa.

Na podstawie analizowanych materiałów sporządzono – dla potrzeb niniejszej pracy mapę, z zaznaczeniem obrysu murów obronnych miasta zespolonego murem z obronnym zamkiem z czasów kazimierzowskich. Do celów tych wykorzystano najstarszą mapę kartometryczną miasta, a mianowicie mapę Józefa Gaszyńskiego¹⁷⁶.

Reasumując można stwierdzić, że dla Pyzdr i regionu pyzdrskiego brak jest:

- opracowania wyników badań archeologicznych dla piastowskiej *Terra Pisdrensis*, bo opracowanie w granicach powiatu wrzesińskiego¹⁷⁷, dotyczy powiatu, którego zarys zaczął się kształtować dopiero w okresie zaborów (w początkach XIX wieku),
- badań archeologicznych bezinwazyjnych, prowadzonych nowoczesnymi metodami na podstawie analizy zdjęć lotniczych, chociaż badania tego rodzaju prowadzone są w Wielkopolsce z sukcesami naukowymi¹⁷⁸.

Przyjmując predestynację archeologii jako nauki do najważniejszej roli w badaniach osadniczych wczesnego średniowiecza, zasiedlania w okresach: późnego średniowiecza i nowożytnym, należy stwierdzić, że pojawienie się pierwszych map rękopiśmiennych wniosło dodatkowe wartości poznawcze do badań okresów późniejszych, a także do badań retrospektywnych.

¹⁷⁵ Stanowisko Pyzdry 11 – rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.1. Zabytki nieruchome., XIV.1.2. Wykaz stanowisk archeologicznych w mieście i gminie Pyzdry.

¹⁷⁶ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych, podrozdział VI.5. Analiza zachowanych relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.

¹⁷⁷ Zapewne wynika to z systemu finansowania publikacji dotyczących badań archeologicznych przez powiat wrzesiński; brak analogicznych opracowań np. dla powiatu jarocińskiego czy krotoszyńskiego etc.

¹⁷⁸ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.8. Analiza współczesnych map tematycznych.

V. KALENDARIUM ROZWOJU PYZDR DO KOŃCA XIV WIEKU

Na podstawie wcześniej przeprowadzonych badań sporządzone zostało autorskie kalendarium istotnych wydarzeń historycznych, mogących mieć wpływ na uwarunkowania przestrzenne lokalizowania i rozwój Pyzdr. Podstawą do opracowania były źródła pierwotne¹⁷⁹.

Lata 1232 do 1300

- **1234 r.** – pierwsza wzmianka o Pyzdrach w Monografii Polskiej Bogufała z opisem podboju Wielkopolski przez Henryka Brodatego w 1234 roku przeciwko Władysławowi Odonicowi. Henryk Brodaty wkroczył "(...) na ziemię poznańską, kaliską, pyzdorską, średzką i do grodu Biechowa, a grody Bnin i Śrem odbudował(...)"¹⁸⁰;
- **1238 r.** – kolejna wzmianka o ziemi pyzdorskiej, gdy Henryk Brodaty umierając przekazał ją swemu synowi¹⁸¹;
- **połowa XIII wieku** – wielkie wylewy w dolinie rzeki Warty i Prosnę;
- **1247-1249 r.** – dzielnica gnieźnieńska, w której znajdowały się Pyzdry była we władaniu Przemysła I;
- **15 maja 1250 r.** – Przemysł I uwięził brata Bolesława i zajął jego terytorium;
- **20 kwietnia 1253 r.** – Bolesław został uwolniony na Wielkanoc; na zjeździe w Gieczu ustalono został nowy podział Wielkopolski i Pyzdry wróciły do Bolesława;
- **13 listopada 1255 r.** – pierwszy dokument wystawiony w Dłusku, potwierdzający obecność Bolesława Pobożnego w wiejskiej rezydencji¹⁸²;
- "*Przemysław ks. wielkopolski zawarł z bratem Bolesławem w Gieczu umowę, mocą której ustąpił mu grody wielkopolskie: Gniezno, Kalisz, Rudę, Pyzdry, Środę, Bnin, Biechów, Pobiedziska i Kłocko.*"¹⁸³;
- miasto Pyzdry lokowano przed **29 listopada 1257 r.**¹⁸⁴, jako własność księżęcą przez Bolesława Pobożnego; najprawdopodobniej na „*prawie średzkim*” (nie zachowały się dokumenty lokacyjne miasta)¹⁸⁵;

¹⁷⁹ Kalendarium przedstawia okres lokowania miasta do końca XIV wieku. Dalszy ciąg autorskiego kalendarium rozwoju miasta zawarto w rozdziale XIV. Aneksy., w podrozdziale XIV.2. Kalendarium rozwoju Pyzdr od XV do końca XX wieku.

¹⁸⁰ "(...) *Henricus cum Barba ... terras Poznaniensem, Kaliisiensem, Pisdrensem et Sredensem ac castrum Byechow ... subintravit castraque Bnyn ey Szrem reedificavit ... Chronica Poloniae Maioris*", Kronika Wielkopolska, wyd. Kürbis. B., Monumenta Poloniae Historica, Seria Nova, t. VIII, Warszawa 1970, s. 84-85.

¹⁸¹ "(...) *monarchium ... cum Slezia et Lubucensi terra et Calisiensi terra ac Pisdrensi usque in Geschk (...)*", Kronika Polska, oprac. Ćwiklińska L., Monumenta Poloniae Historica, Seria Nova, t.III, Warszawa 1961 (reprint wydania z 1878 r.), s. 578-656, tu: s.649.

¹⁸² KDW I 289.

¹⁸³ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333), Warszawa 1888, s.332.

¹⁸⁴ KDW I 363.

- **1257 r.** – pierwsza wzmianka o wójcie pyzdrowskim Andrzeju¹⁸⁶;
- **1257 r.** – umiera książę Przemysław I; cała dzielnica wielkopolska była w ręku jednego księcia Bolesława Pobożnego;
- **1258 r. – 1261 r.** - wojna o Łąd;
- **25 listopada 1262 r.** – w jednym z dokumentów wystawionych w Poznaniu jest mowa o kolejnym wójcie pyzdrowskim Andrzeju jako o świadku¹⁸⁷;
- **16 sierpnia 1264 r.** – Bolesław Pobożny, książę kaliski wydaje w Kaliszu Żydom wielki przywilej, zapewniający im bezpieczeństwo życia, wiary oraz wolny handel towarami; ludność żydowska może osiedlać się w Pyzdrach;
- **1265 r.** – konsekracja Falenty na biskupa poznańskiego¹⁸⁸, prawdopodobnie jeszcze w kościele romańskim (protogotyckim), w miejscu fary; *"W 1265 odbywa tu arcyb. gnieźnieński Jan konsekrację Falenty, dziekana gnieźn. na biskupa poznańskiego. Falentę popierał ks. Bolesław i żona jego Helena, podczas gdy kapituła wybrała (po śmierci Bogufala) niejakiego Pietrzyka, proboszcza katedralnego, a papież Klemens IV, do którego strony spierające się udały, oddał biskupstwo swemu kapelanowi Mikołajowi (Mon. Hist. Pol. II, 590-592)"*¹⁸⁹;
- **1268 r.** – wzmianka o nowej drodze toruńskiej, z pominięciem Pyzdr¹⁹⁰;
- **1277 r.** – podczas kapituły franciszkanów w Kaliszu przyjęto do prowincji polsko-czeskiej zakon klasztor franciszkański w Pyzdrach¹⁹¹; Franciszkanie polscy założyli swój konwent w Pyzdrach, ufundowany przez księcia Bolesława Pobożnego i jego żonę Jolentę¹⁹² oraz zbudowali klasztor i kościół pw. Ścięcia Głowy Jana Chrzciciela;
- **1279 r.** – po śmierci Bolesława Pobożnego rządy nad całą Wielkopolską w tym Pyzdry objął jego bratanek Przemysław II;
- **11 listopada 1280 r.** – w dokumencie Przemysła II, dotyczącym lokacji wsi

¹⁸⁵ mnich lubiński Maciej, będący notariuszem księcia Bolesława Pobożnego, po raz pierwszy w 1257 roku zastosował na określenie naszej dzielnicy nazwę *Polonia Maioris* – czyli Wielkopolska (Kurnatowska Z., Zeszyty Lubińskie. Numer Specjalny, Lubin 1997).

¹⁸⁶ KDW I 363.

¹⁸⁷ KDW I 404.

¹⁸⁸ MPH, t.2, Lwów 1872, s.590.

¹⁸⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

¹⁹⁰ KDW I 389 (sprostowanie daty z 1260 r. na 1268 r. w erracie); w przywileju jest wzmianka o moście w Pogorzelicach, który leżał przy starej drodze toruńskiej – Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.), Wydawnictwo Poznańskie. PTPN, Poznań 2007. s.69 i 83.

¹⁹¹ Karczewski D., Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów, Wydawnictwo AVALON. Kraków 2012, s.63.

¹⁹² w Wielkopolsce minoryckie konwenty zostały ufundowane przez księcia i jego małżonkę w Kaliszu (1257 r.), Gnieźnie (ok. 1259-1270), Śremie (1270 r.) i Pyzdrach (1277 r.) – Ibidem, s.380.

- pod Kaliszem, pojawia się po raz pierwszy postać mieszczanina pyzdrskiego o imieniu Oblin (Ubelin¹⁹³), późniejszego mincerza „*Oblino cive de Pizdr mercatore speciali nostro*” oraz specjalnego kupca-dostawcy Przemysła II¹⁹⁴;
- **21 stycznia 1283 r.** – przywilej księcia Przemysła II (dokument wystawiony w Dłusku), zwalniający mieszczan od opłaty myta i zezwalający na wolny handel solą; zwolnienia z opłat celnych obejmują również pieszych, przekraczających most w Pogorzeliczy; z dokumentu wynika, że ma on na celu podniesienie miasta z upadku, ponieważ „*z powodu wielkiego ubóstwa uległo spustoszeniu*”¹⁹⁵; dokument wystawiony w obecności komesa Wojciecha, podkomorzego gnieźnieńsko-kaliskiego, wójta Pyzdr oraz „*nobilis viro Obilino cive et monetario Pizdrensi*” oraz innych świadków „*qui omnes istud negotium pro bono terre nostre circa fideliter ordinaverunt*”¹⁹⁶;
 - **23.10.1283 r.** – mieszczanin i mincerz pyzdrski Ubelin występuje w drugim dokumencie, wystawionym przez Przemysła II w Dłusku, w których określono mincerza jako „*Oblino monethario Pizdrensi*”¹⁹⁷; książę nadał salinę we wsi Sól w zamian za zryczałtowaną opłatę dwóch miar soli rocznie mieszczaninowi pyzdrskiemu Henrykowi z Soli – „*dilecti civitas nostri de Pizdr Henrici de Sale sibi suisque successoribus nostrum sal situm circa Pyzdr*” w zamian za „*nobis de ipso sale duas mensuras salisin perprtuum annis singulis solvere*”; na liście świadków występuje władarz książęcy „*wlodarius Pizdrensis*” Piotr oraz Ubelin z funkcją mincerską¹⁹⁸;
 - **1283 r.** – wzmianka o wójcie Jaszko¹⁹⁹;
 - **1284 r.** – spłonął Kalisz; ocalał jedynie zamek, który został zajęty przez Henryka Prawego, co stanowiło zagrożenie integracji księstwa Przemysła II; rzesze rycerstwa wielkopolskiego opowiadają się za Przemysłem II;
 - **1290 r.** – założenie przez księcia wielkopolskiego Przemysła II szpitala z kościołem pw. św. Ducha, który powierzył bożogrobcom miechowskim²⁰⁰;
 - **1 sierpnia 1291 r.** – Przemysł II w Pyzdrach poleca Henrykowi z Soli

¹⁹³ Jasiński K., Ubelin – mincerz pyzdrski z końca XIII wieku. Wiadomości Numizmatyczne. R.12. 1968, nr 3-4, s.190-192.

¹⁹⁴ KDW I 498; *mercator specialis* oznacza dostawca dworu – komentarz Paszkiewicz B. Pyzdrski mincerz i pyzdrska mennica. CIVITAS PYZDRY 705 lat lokacji miasta. Pyzdry 2007, s.34-35.

¹⁹⁵ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.), Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.82. „*...quod in reformationem nostre civitatis Pizdrensis, que per nimie paupertatis inopiam iam fere tota deserta existit...*”.

¹⁹⁶ wysoka patrycjuszowska pozycja mincerza pyzdrskiego Ubelina (Oblino); Jasiński K., Ubelin – mincerz pyzdrski z końca XIII wieku. Wiadomości Numizmatyczne. R.XII. 1968, nr 3-4, s.190 (KDW VI 30).

¹⁹⁷ Ibidem, s.190 (KDW VI 32).

¹⁹⁸ KDW VI 32; komentarz Paszkiewicz B. Pyzdrski mincerz i pyzdrska mennica. CIVITAS PYZDRY 750 lat lokacji miasta. Pyzdry 2007, s.36.

¹⁹⁹ KDW II 821.

²⁰⁰ Tekst przywileju fundacyjnego, wspominany jest w XVIII-wiecznej wizytacji. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. A.V. 31, k.525. Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.), Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.80.

osadzić wieś Wrąbczyn na prawie niemieckim, według prawa „*civitatis de Pisdrensis*”²⁰¹; wieś Sól (*Sal*) została włączona do Wrąbczyna, aby później zaniknąć, a o solance tu wydobywanej brak wiadomości²⁰²; mieszkańcy lokowanej wsi mieli płacić dorocznie czynsz z łąnu – wiardunek denarów – „*festonem denariorum, secundum guod quod erunt in Pisdri*”, według takich jakie będą w Pyzdrach²⁰³. Henryk z Soli stał się właścicielem bogato uposażonego sołectwa;

- **1291 r.** - wzmianka o miarze pyzdrskiej „*(...) in mensuram Pisdrensem*”²⁰⁴;
- **1292 r.** – zabudowania klasztoru franciszkanów ufundował książę Przemysław II²⁰⁵;
- **1293 r.** – nadanie Pyzdom przez Przemysła II przywileju mennicznego;
- **26 czerwca 1295 r.** – koronacja Przemysła II na króla Polski;
- **z 1296 roku** pochodzi najstarsza pośrednia informacja o posiadaniu przez Pyzdry prawa odbywania targów i jarmarków, która zachowała się w przywileju dla Słupcy. W przywileju zaznaczono, że Pyzdry posługują się prawem średzkim, a sołtys pyzdrski partycypuje w dochodach płynących z targów i jarmarków w Pyzdrach²⁰⁶;
- **3 lutego 1296 r.** – Przemysław II wydaje w Pyzdrach akt dla klasztoru w Lubiniu²⁰⁷;
- **8 lutego 1296 r.** – król Przemysław II, został zamordowany w Rogoźnie przez Brandenburczyków;
- **1296 r.** – „*Jan biskup poznański (...) oddaje swe miasto Słupcę Hermanowi ze Stawiszyna, ażeby osadził ją na prawie (...) podobnie jak osadzone były Pyzdry*”²⁰⁸;
- **10 marca 1296 r.** – Władysław Łokietek zawiera w Krzywiniu porozumienie z Henrykiem Głogowskim, w którym uznał jego prawa do południowo-zachodniej części Wielkopolski; północno-wschodnia Wielkopolska wraz z Pyzdrami pozostała we władaniu Łokietka aż do początku 1300 roku, kiedy utracił swe posiadłości na rzecz króla Czech Wacława II;
- **10 marca 1296 r.** – dokument Władysława Łokietka, zawierający wiadomość, że syn Ubelina Mikołaj był sołtysem w Słupcy, należącej do biskupstwa poznańskiego „*Nicolao filio Oblini tune sculteto*”²⁰⁹;

²⁰¹ KDWVI 32; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XV, cz.2, s.530.

²⁰² KDW II 672; komentarz Paszkiewicz B. Pyzdrski mincerz i pyzdrska mennica. CIVITAS PYZDRY 705 lat lokacji miasta. Pyzdry 2007, s.36.

²⁰³ KDW II 672.

²⁰⁴ KDW II 667.

²⁰⁵ Archiwum prowincji O.O. Franciszkanów w Krakowie, sygn.E-I-12, s.68 (akta z 1666 r.) – Karczewski D., Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów, Wydawnictwo AVALON. Kraków 2012, s.185.

²⁰⁶ KDW II 757, „*(...) et dictam civitatem nostram Slupczam locandam iure Novi fori, prout Pisdrensis civitas est locata (...)*”.

²⁰⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530.

²⁰⁸ KDW II 757.

- **między 7 a 12 grudnia 1297 r.** – został wydany przez Władysława Łokietka jeden z najważniejszych dokumentów handlowych dla Pызdr, w którym miasto uzyskało prawo do budowy dowolnej ilości kramów sukienicznych i straganów dla przekupniów, zwolnionych od wszelkich opłat należnych księciu Władysławowi; co szósty kram i stragan miał posiadać wójt i jego następcy do swego użytku, a wójt i mieszczanie mieli korzystać z analogicznych zwolnień z jatek mięsnych i im podobnych; tkacze sukna i inni obcy przybysze z innych miast mogli trudnić się sprzedażą sukna na łokcie wyłącznie na podstawie zwolnienia mieszczan; zezwolenie takie obowiązywało także innych producentów i sprzedawców w Pызdrach²¹⁰;
- **1298 r.** – przywilej Władysława Łokietka dla mieszkańców czterech miast wielkopolskich: Poznania, Gniezna, Kalisza i Pызdr, na podstawie którego miasta uzyskały prawo karania śmiercią przestępców, niezależnie od stanu do jakiego należą (w miejsce prawa, które dotychczas przysługiwało panującemu)²¹¹;
- **1299 r.** – wzmianka o wójcie pызdrskim Jaszko;
- **1300 r.** – przywilej Władysława Łokietka dla trzech miast wielkopolskich: Gniezna, Kalisza i Pызdr (z pominięciem Poznania) poszerzający i zarazem doprecyzowujący prawa i obowiązki miast w zakresie karania przestępców²¹²;
- **sierpień 1300 r.** – król Czech Waclaw II został koronowany na króla Polski.

Lata 1301 - 1403

- **27 listopada 1302 r.** – w Pызdrach zawarto akt konfederacji Poznania, Kalisza, Gniezna i Pызdr przeciwko rozbojom „za zgodą i wolą pana Fryderyka, komornika Królestwa Polskiego”²¹³; zarządca Waclawa II Czeskiego – komornik Fryderyk Czechowic zezwala miastom na wspólne zwalczanie rozbojów drogowych i samodzielne karanie pochwyconych

²⁰⁹ KDW II 757. Jasiński K., Ubelin – mincerz pызdrski z końca XIII wieku. Wiadomości Numizmatyczne. R.XII. 1968, nr 3-4, s.191.

²¹⁰ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pызdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.86.

²¹¹ KDW II 777.

²¹² KDW II 820.

²¹³ KDW II 858; Bieniak J., Wielkopolska, Kujawy, Ziemie Łęczycka i Sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwa w latach 1300-1306. Templum Wydawnictwo. Wodzisław Śląski, 2011, s.117 – wznowienie związku istniejącego już za czasów Władysława Łokietka z 1298 r.

przestępców;

- **1302 r.** – pierwsza wzmianka o rajcach (*consules*)²¹⁴. Zachowanie odcisku najstarszej pieczęci miejskiej, która przedstawia mur miejski o trzech bramach zwieńczonych sześcioma blankami, a nad nim niewiastę z głową zwieńczoną koroną, podającą ręce dziewczętom stojącym po jej bokach, które wręczają jej kwiaty²¹⁵; w otoku napis wykonany majuskułą gotycką w brzmieniu *SIGILLVM CIVIVM DE PISIR*;
- **1303 r.** – najstarsze wzmianki o ławnikach (*scabini*) oraz o wójcie Bartłomieju; wdowa po mincerzu pyzdrowskim Ubelinie z synami: Janem, Mikołajem i Przemysłem sprzedaje 1/3 udziału w młynie na Warcie klasztorowi łódzkiemu "(...) *molendinum ... in littore nostre civitalis supra fluvium Wartham (...), (...) Sophia relicta quondam concivis nostri Ubelini et sui heredes vedeliced Iohannes, Sandivogius et Premisl(...)*"²¹⁶;
- **1305 r.** – śmierć Wacława II Czeskiego; jego syn Wacław III nie zdołał objąć po swoim ojcu władzy w Wielkopolsce; zginął skrytobójczo zamordowany na Morawach w 1306 roku;
- **1306 r.** – w Pyzdrach wzmiankowano lekarza²¹⁷;
- **18 marca 1306 r.** – wzmianka o mieszczaninie o nazwisku Henkin²¹⁸;
- **20 marca 1306 r.** – zjazd rodziny Zarębów w Pyzdrach, utrwalony źródłowo dwoma dyplomami²¹⁹; z treści dokumentów wynika m.in. nadanie przez wojewodę kaliskiego Michała Jankowica wsi Piątkowo pod Miłosławiem biskupowi poznańskiemu Andrzejowi;
- **26 sierpnia 1306 r.** – Pyzdry otwierają bramy i opowiadają się po stronie księcia głogowskiego (przeciwko Władysławowi Łokietkowi); dokument Henryka I Głogowskiego dla Pyzdr, potwierdzający nadania dla tego miasta poczynione przez księcia Bolesława Pobożnego i króla Przemysła II²²⁰; Pyzdry otrzymały sołectwo w trzech wsiach książęcych przeznaczonych do lokacji, leżących na północny-wschód od miasta: opuszczonych Rataj, Pietrzykowa i nieistniejącej dziś wsi Tuleja²²¹, a pyzdrowski mieszczanin Gerkon – 4 łany wolne na własność we wsi Rataje²²²;

²¹⁴ KDW II 858. Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.), Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.84.

²¹⁵ przypuszczenie, że rysunek symbolizuje patronkę kościoła farnego pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w otoczeniu świętych – Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.86.

²¹⁶ KDW II 877.

²¹⁷ KDW II 900, 957.

²¹⁸ KDW II 933.

²¹⁹ KDW II 900, 901.

²²⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530.

²²¹ Nieistniejąca wieś Tuleja lokalizowana była między Pietrzykowem a Gałęczewem – Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.88.

²²² KDW II 904.

- **1306 r.** – wzmianka o Mikołaju medyku w Pyzdrach („*magister Nicolas medicus (...) profesor artis medicine*”)²²³;
- **1307 r.** – najstarsza wzmianka o szkole parafialnej, której rektorem był Petrus Leyse, zarazem pełniący obowiązki pisarza miejskiego²²⁴;
- **1307 r.** – pierwsza wzmianka o plebanie w kościele św. Krzyża (szpitalny); „Zacharyasz, rektor kościoła św. Krzyża przed miastem *"circa Pisder"*, Andrzej wójt i Nydon bednarz w Pyzdrach sprzedają młyn zw. „*Postimole*” Nyclonowi Molchuz. Obecni aktowi „*conburgenses*” noszą wyłącznie niemieckie nazwiska. Akt pisany był przez Piotra Leyze „*Pisdrensis scole et notarie rectorem*”²²⁵;
- **1307 r.** – wzmianka o wójcie Andrzeju²²⁶; do uposażenia kościoła św. Krzyża należała trzecia część młyna w Cieślach, którą w 1307 roku przekazano młynarzowi Niclosowi Malchosowi za roczną opłatą w wysokości 10 korcy mąki i 6 grzywien²²⁷; młyn zwany był „*Postimale*”²²⁸;
- **1309 r.** – „*W 1309 i 1390 r. zakupiło miasto wieś Bieniowice od jej częściowych dziedziców i odtąd stało się posiadaczem istniejących dotąd rozległych lasów*”²²⁹;
- **od 1310 r.** – rajcy (*consules*) występują obok burmistrza (*magister consulum*) w liczbie trzech osób²³⁰;
- **1310 r.** – wzmianka o wójcie Bartku²³¹;
- **1311 r., 1313 r., 1315 r.** – wzmianki o wójcie Jaszko²³² oraz burmistrzu o nazwisku Giesbert²³³;
- **1311 r.** – wzmianka o dokonaniu płatności 20 grzywien według *ponderis Pysdrensis „wagi pyzdrskiej”*, dotycząca sprzedaży klasztorowi łądzkiemu wsi Bardo na południowy-zachód od Wrześni²³⁴;
- **1311 r.** – wzmianka o miarze pyzdrskiej „*(...) in Pisdrensi mensura (...)*”²³⁵;
- **1312 r.** – dokument stanowiący zasady podziału dziedzictwa śląsko-wielkopolskiego między pięciu synów Henryka Głogowskiego; wśród

²²³ KDW II 900.

²²⁴ Meyer E., Peisern in Mittelalter (bis 1400). Ein Beitrag zur Geschichte des Städtewesens in Grosspolen (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen), Poznań 1938, zes.34, s.173.

²²⁵ KDW II 971; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.531.

²²⁶ KDW II 909.

²²⁷ Wędzki A., Pyzdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński. Konin 1982, t.10, s.72.

²²⁸ KDW II 908.

²²⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888. Tom IX, s.332.

²³⁰ KDW II 877, (1311) 946.

²³¹ KDW II 933.

²³² KDW II 946, 957; KDW VI 87.

²³³ KDW II 946.

²³⁴ Ibidem, 946.

²³⁵ KDW III 2042; miara pyzdrska była mniejsza od średzkiej i poznańskiej – Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.79, odn. 236.

wymienionych siedzib przyszłych dystryktów są m.in.: Pyzdry, Słupca, Nowe Miasto nad Wartą, Środa, Gniezno²³⁶; jest to próba przekształcenia miasta w ośrodek administracyjny – siedzibę dystryktu;

- **1312 r.** – wzmianka o Mikołaju budowniczym mostów („*Nicolas magister pontium*”) oraz burmistrzu Gotko²³⁷;
- **1312 r.** – rajcy (*consules*) występują obok burmistrza (*magister consulum*) w liczbie pięciu osób; funkcję pisarza miejskiego pełnił jeden z ławników²³⁸;
- **1314 r.** – władza książąt głogowskich w Wielkopolsce załamuje się i władzę przejmuje Władysław Łokietek, z wyjątkiem terenów południowo-zachodniego pogranicza²³⁹; włączenie Wielkopolski do Królestwa Polskiego;
- **1314 r.** – dwukrotny pobyt księcia Władysława Łokietka w Pyzdrach²⁴⁰; w trakcie jednego z nich 19 sierpnia 1314 roku zostaje nadany przywilej Władysława Łokietka dla miasta za poparcie udzielone w walce z książętami śląskimi. Pyzdry otrzymują na wieczystą własność gminy miejskiej trzy wsie: Rataje, Pietrzykowo, Gałęzewo z młynem w Tulejach oraz czwartą wieś Cieśle²⁴¹; odtąd są to tzw. „*wsie miejskie*”;
- **1318 r.** – z inicjatywy Władysława Łokietka w Pyzdrach zorganizowano zjazd, który poprzedzał starania księcia o godność królewską;
- **1319 r.** – datowany jest dokument, w którym zawarta jest wzmianka o składzie osobowym ówczesnych władz miejskich (dokument potwierdzający nadanie dla klasztoru cystersów w Łądzie);
- **20 stycznia 1320 r.** – koronacji królewskiej w katedrze krakowskiej Władysława Łokietka i żony jego Jadwigi, księżniczki wielkopolskiej dokonał arcybiskup gnieźnieński Janisław;
- **1319 r., 1323 r.** – wzmianki o wójcie Bartłomieju²⁴²;
- **1324 r.** – Władysław Łokietek oddał miasto Pyzdry Janowi biskupowi poznańskiemu, ażeby „*per homines suos (...) duxerit reformandum*” (to jest dla podniesienia miasta z upadku przez użycie odpowiednich środków)²⁴³;
- **1324 r.** – król Władysław Łokietek darował cystersom łądzkim miejsce pod Pyzdrami na budowę młyna; był to młyn tzw. „*łodny*”, a więc zbudowany na statku i funkcjonujący na Warcie (*molendini navalis sub castro Pisdrensi in fluvii Warta*)²⁴⁴;
- **26 maja 1331 r.** – namiestnikiem Wielkopolski i Kujaw, w miejsce dotychczasowego starosty Wincentego z Szamotuł, zostaje dziewiętnastoletni

²³⁶ KDW II 952; Gąsiorowski A., „*Districtus*” w Wielkopolsce początków XIV wieku. Roczniki Historyczne 32. Poznań 1966, s.173-193.

²³⁷ KDW II 957.

²³⁸ Ibidem, 957.

²³⁹ Gąsiorowski A., „*Districtus*” w Wielkopolsce początków XIV wieku. Roczniki Historyczne 32, Poznań 1966, s.173-193.

²⁴⁰ KDW II 971.

²⁴¹ Ibidem, 971.

²⁴² KDW II 1006, 1035.

²⁴³ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1900. Tom XV, cz.2, s.531.

²⁴⁴ KDW II 1044.

- syn Władysława Łokietka – Kazimierz (późniejszy król Kazimierz Wielki);
- **27 lipca 1331 r.** – pomyślny rozwój przestrzenny miasta przerwany zostaje przez najazd krzyżacki, w czasie którego Pyzdry zostają podstępem zajęte i spalone; królewicz Kazimierz z niewielką osłoną przebywający w Pyzdrach schronił się w Puszczy Pyzdrowskiej; w lipcu wyprawa Zakonu kosztowała Polskę 41 spalonych wsi i miast; od 12 do 21 września Krzyżacy spalili 16 kościołów oraz Sieradz, Uniejów, Łęczycę, Spicymierz, Wartę i Szadek – nie licząc wsi; trzy dni daremnie oblegali Kalisz; ofiarami krzyżackiego odwrotu padły: Ilmie, Stawiszyn, Żychlin i Konin (gdzie miało miejsce starcie) oraz Kłęcko (gdzie na Majdanie Krzyżacy dzielili łupy); 27 września pod wsią Płowcami w rejonie Radziejowa doszło ostatecznie do bitwy, w której zwycięstwo odniósł król Władysław Łokietek²⁴⁵;
 - **2 marca 1333 r.** – na Wawelu umiera król Władysław Łokietek²⁴⁶;
 - **25 kwietnia 1333 r.** – na Wawelu arcybiskup gnieźnieński Janisław dokonuje koronacji Kazimierza na króla Polski²⁴⁷;
 - **około 1333 r.** – rozpoczęcie odbudowy miasta przez króla Kazimierza Wielkiego; miasto otoczono murami obronnymi i odbudowano zamek, a mieszkańcom ułatwiono swobodny handel z Toruniem poprzez nadanie stosownego przywileju²⁴⁸; wzniesiono nowy kościół franciszkański (wraz z zabudowaniami klasztorowymi – południowym krużgankiem i freskami z końca XIV wieku);
 - **1334 r., 1337 r.** – wzmianka o wójcie Hermanie²⁴⁹;
 - **1337 r.** – akt, w którym Andrzej i Piotr, synowie nieżyjącego Jana Cresl mieszczanina pyzdrowskiego, przyjmują od opata łądzkiego łan pod miastem na wieczne posiadanie, pod warunkiem oddawania rocznie klasztorowi dwóch kamieni łoju; o niemieckim pochodzeniu asystujących dostojników miejskich i mieszczan świadczą nazwiska, takie jak: Herman wójt, inny Herman „*magister civium*”, Mikołaj Godinus, Chunnadus Clysan, Vohiel²⁵⁰;
 - **1339 r.** – proces Krzyżaków, w którym mieszczanin pyzdrowski Piotr, zwany Srodar, zeznał, że mieszczanie z rycerzem królewskim Krzywosądem wyszli przez jedną z bram miejskich Pyzdr, aby negocjować z Krzyżakami, a w tym czasie inni Krzyżacy wtargnęli przez drugą bramę do miasta i zaczęli je niszczyć oraz rabować; mieszkańcy schronili się na cmentarzu²⁵¹;

²⁴⁵ Jasienica P., Polska Piastów. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1985, s.201-202.

²⁴⁶ Ibidem, s.204.

²⁴⁷ Ibidem, s.206.

²⁴⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. (Pyzdry s.332-333), Warszawa 1888. Tom IX, s.332.

²⁴⁹ KDW II 1132, 1171.

²⁵⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1900. Tom XV, cz.2, s.531.

²⁵¹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Poznań 2007, s.91-92.

- spór polsko-krzyżacki rozstrzygany był przez legata papieskiego Galharda dr Carceribus²⁵²;
- **1339 r.** – po zniszczeniach dokonanych przez Krzyżaków, przylegający do zamku od południa klasztor franciszkanów i ich kościół miał odbudować Kazimierz Wielki²⁵³;
 - **14 października 1341 r.** – król Kazimierz, będąc w Pyzdrach nadaje „*Jakóbowi, synowi Helmana de Grinbare*” trzecią część młyna pod zamkiem; Jakub zbudował ten młyn²⁵⁴;
 - **1334 r., 1337 r.** – wzmianki o wójcie Hermanie²⁵⁵;
 - **1345 r.** – *"Kazimierz Wielki zawiera w Pyzdrach ugodę z Bolesławem, ks. świdnickim, działającym w imieniu Jana, króla czeskiego"*²⁵⁶; inne źródło podaje, że ugoda zawarta w Pyzdrach została między Kazimierzem Wielkim a Janem Luksemburskim bezpośrednio²⁵⁷;
 - **1346 r.** – pobyt króla Kazimierza Wielkiego w Pyzdrach trwał aż 9 dni;
 - **1347 r., 1352 r.** – wzmianki o wójcie pyzdrowskim Andrzeju²⁵⁸;
 - **1347 r.** – Kazimierz Wielki potwierdził prawo wyrębu drzew do budowy i naprawy młyna, leżącego nad Wartą (między młynem na tyłach zamku, w którym mieścił się folusz, a mostem koło wsi królewskiej Dłusk); prawo to uzyskał wójt pyzdrowski Andrzej²⁵⁹;
 - **1347 r.** – Kazimierz Wielki wydał dokument zwalniający od opłat celnych kupców pyzdrowskich handlujących mięsem na terenie Królestwa²⁶⁰;
 - **1347 r.** – pod Dłuskim na północ od miasta istnieje most;
 - **1356 r.** – Kazimierz Wielki przywilejem zwolnił od ceł handlujących mięsem kupców pyzdrowskich jeżdżących do Torunia (przez Mątwy i Inowrocław)²⁶¹;
 - **około 1360 r.** – miasto bije srebrnego denara „*moneta Pisdri*”;
 - **w latach 60-tych XIV w.** na zamku pyzdrowskim bywał starosta generalny Wielkopolski Wierzbęta z Palowic;
 - **22 kwietnia 1362 r.** – pobyt króla Kazimierza Wielkiego w Pyzdrach;
 - **1364 r.** – wzmianka o Pyzdrach, zarządzanych przez własny samorząd, które są już siedzibą powiatu sądowego i jednym z 6 miast, których delegaci

²⁵² Czerniak R.M., Łojko J., Wojtyniak P. CIVITAS PYZDRY. Archiwalia XIII-XX stulecia. Pyzdry 2005, s.6 (akta Biblioteka Kórnicka PAN).

²⁵³ Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Krakowie, sygn. E-I-12, s.61. Piasecki J., Opisanie klasztorów i kościołów księży franciszkanów prowincji polskiej. Kościół i klasztor w Pyzdrach. Pamiętnik Religijno-Moralny. Kraków 1843, t.5, z.2, s.129-130.

²⁵⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1900. Tom XV, cz.2, s.531.

²⁵⁵ KDW II 1132, 1171.

²⁵⁶ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

²⁵⁷ Historia Dyplomacji Polskiej. Warszawa 1980, t.1, s.253.

²⁵⁸ KDW VI 136; KDW II 1309.

²⁵⁹ KDW VI 147.

²⁶⁰ KDW VI 135.

²⁶¹ KDW VI 173.

- stanowić mieli najwyższy sąd miejski Wielkopolski, z uchyleniem do apelacji w Halle i Magdeburgu²⁶²;
- w roku **1364** król Kazimierz Wielki spędził na zamku w Pyzdrach Święta Bożego Narodzenia;
 - **1373 r.** – Królowa Elżbieta Łokietkówna potwierdziła mieszkańcom Pyzdr zwolnienie celne w Strzelnie i Jarocinie²⁶³;
 - **1382 r.** – *"W końcu rządów Ludwika wojska węgierskie zajęły w 1382 r. zamek w P. na rzecz zięcia królewskiego Zygmunta, margr. brandenburskiego, ale Wincenty z Kępy, woj. poznański, popierający kandydaturę do tronu polskiego Ziemowita mazowieckiego, obległ w 1383 r. miasto, które po czterodniowym oporze otworzyło swe bramy, zamek zaś trzymał się jeszcze trzy dni. Rzucony do miasta przez oblegających pocisk kamienny zabił stojącego na wale miejskim Mikołaja, plebana z Biechowa (Mon. Hist., II, 726)"*²⁶⁴; pierwsze na ziemiach polskich użycie armaty, w wyniku którego zginął pleban z Biechowa²⁶⁵;
 - **1382-1383 r.** – wojna domowa, która nie wyrządziła poważniejszych szkód w mieście;
 - **przed 1384 r.** – zakończono odbudowę murów obronnych (Kronika Jana z Czarnkowa opisująca użycie armaty)²⁶⁶;
 - **1385 r.** – wzmianka o *districtus* pyzdrskim²⁶⁷;
 - **1386 r. i 1397 r.** – wizyty Jadwigi Andegaweńskiej na rezydencjonalnym zamku w Pyzdrach;
 - **1387 r.** – miasto nabyło udział we wsi Benewicze za 30 grzywien groszy praskich w monecie polskiej od Arnolda Beniewicza²⁶⁸. W 1390 roku miasto nabyło dalsze dwa udziały w tej wsi²⁶⁹;
 - **1390 r.** – wzmianka o *districtus* pyzdrskim²⁷⁰;
 - **od 1390 r.** – zachowały się najstarsze księgi ziemskie²⁷¹;
 - **1390 r.** – król Władysław Jagiełło przyjął uroczysty hołd, złożony przez księcia pomorskiego Warcisława;
 - **1390 r.** – ustanowienie w Pyzdrach komory celnej przez króla Władysława Jagiełłę;
 - **1392 r.** – wzmianka o *districtus* pyzdrskim²⁷²;

²⁶² KDW III 1522., Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

²⁶³ dokument nieznan – KDW VI 239.

²⁶⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

²⁶⁵ Kronika Polska Janka z Czarnkowa, wyd. Szlachetowski J., Monumenta Poloniae Historica. Warszawa 1961 (reprint wydania z 1872 r.), t.2, s.726.

²⁶⁶ Ibidem, s.726.

²⁶⁷ KDW III 1802.

²⁶⁸ KDW VI 294. Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce, Pyzdry późnośredniowieczne. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.56.

²⁶⁹ KDW VII 315 i 316.

²⁷⁰ KDW III 1907.

²⁷¹ Gąsiorowski A., Powiat w Wielkopolsce XIV-XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Wielkopolski średniowiecznej. Poznań 1965, s.27.

- **1394 r.** – istniejący jeszcze przed najazdem krzyżackim (w 1331 r.) kościół pw. św. Ducha otrzymuje przywilej na budowę szpitala;
- **1394 r.** – wzmianka o *districtus* pyzdrowskim²⁷³;
- **25 maja 1395 r.** – gwardian franciszkanów Roman, uzyskał od władz miasta pozwolenie na budowę cegielni na gruncie miejskim, który franciszkanie uzyskali wcześniej drogą zamiany z mieszczaninem pyzdrowskim Janem Sparerem²⁷⁴;
- **1399 r.** – potwierdzone zostało istnienie cechu sukienników²⁷⁵;
- **1400 r.** – Mikołaj z Pyzdr, wykształcony w Czechach na Uniwersytecie w Pradze współtworzy odnowiony Uniwersytet Krakowski²⁷⁶;
- **27 maja 1403 r.** – król Władysław Jagiełło nadał Pyzdom prawo magdeburskie²⁷⁷; w tym samym roku król nadał miastu przywilej, pozwalający na założenie sukiennic (potwierdzony w **1525 r.**).

²⁷² KDW III 1922.

²⁷³ KDW III 1943.

²⁷⁴ KDW VI 343.

²⁷⁵ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.48.

²⁷⁶ Czerniak R. M., Łojko J., Wojtyniak P., CIVITAS PYZDRY. Archiwalia XIII-XX stulecia. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2005, s.6.

²⁷⁷ KDW VII 468.

VI. ANALIZA MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH

VI.1. Ogólne kryteria wyboru map źródłowych

Analiza wybranych map przeprowadzona została pod kątem wykorzystania ich jako źródła informacji o elementach środowiska w czasie. Decydującym kryterium był okres wykonania mapy, co integralnie związane jest ze sposobem obrazowania przestrzennego, wynikającym ze stosowanych metod pomiarowych, techniki opracowania danych i ich graficznego przedstawienia. W zakresie wstępnego wyboru map pomocna była praca Henryka Rutkowskiego, dotycząca kartografii wschodniej Wielkopolski do początku XIX wieku²⁷⁸.

Badania i studia prowadzone były w oparciu o zgromadzone dawne rękopiśmienne mapy omawianego obszaru, z których najstarsza pochodzi z XVI wieku, a kolejne aż do okresu poprzedzającego rozbiory Polski. Mapy te to mapy przeglądowe w skalach mniejszych niż 1:200 000. Pozostałe to mapy kartometryczne²⁷⁹ ogólnogeograficzne, w tym topograficzne głównie w skalach większych niż 1:200 000, począwszy od końca XVIII wieku. Wśród nich są pruskie mapy topograficzne, polskie mapy tematyczne (historyczne), rosyjskie i polskie mapy ewidencyjne z końca XIX wieku. Najstarsze mapy kartometryczne, będące przedmiotem badań i analiz przestrzennych to przede wszystkim mapy pruskie²⁸⁰. Sporządzone zostały jako tajne w okresie bezpośrednio poprzedzającym rozbiory Polski. Wśród map topograficznych są niepublikowane dotychczas mapy z końca XIX wieku niektórych wsi, sąsiadujących bezpośrednio z Pyzdrami. Po wstępnej analizie oceniono, że z uwagi na ich dokładność (skala 1:2 000, 1:5 000) mapy te byłyby interesujące dla odtworzenia struktury władania gruntami, rzutującej na społeczną i administracyjną organizację gospodarki Pyzdr w wieku XIX, gdyż Pyzdry jako miasto królewskie posiadało nadania gruntów położonych w odległości nawet kilkunastu kilometrów. Mapy te, zarówno autorstwa kartografów pruskich i geometrów rosyjskich, dotyczą pogranicza zaborów, gdyż Pyzdry po pierwszym rozbiore Polski znalazły się w zaborze pruskim, zaś później (po Kongresie

²⁷⁸ Rutkowski H., Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX wieku. Województwo kaliskie w XVI wieku. Konferencja naukowa IHPAN i UM w Kaliszu, Kalisz 29-30.09. 2011.

²⁷⁹ po połowie XVII wieku tzw. „zjęcia stolikowe” po wprowadzeniu triangulacji.

²⁸⁰ Podstawowe źródło map dla Wielkopolski stanowią mapy pruskie:

- 1740-1786 r. – wojskowe zjęcia topograficzne z okresu panowania króla Fryderyka II zwanego Wielkim, tzw. "zjęcia fryderycjańskie";
- od 1796 r. – pomiary trygonometryczne jako osnowa zdjęć topograficznych;
- od 1822 r. – wykonywanie arkuszy pruskich topograficznych zdjęć pierwotnych (*Urmesstischblätter*);
- 1872 r. – wprowadzenie miary metrycznej;
- od 1875 r. – nowe zjęcia topograficzne Prus w skali 1:25 000;
- 1879 r. – założenie głównego reperu niwelacji precyzyjnej w Prusach do pomiaru osnowy wysokościowej;
- 1897 r. – zamknięcie nowej triangulacji 1.rzędu;
- od 1898 r. – wydawanie przeglądowej mapy topograficznej państwa niemieckiego w skali 1:200 000.

Wiedeńskim) włączone zostały do zaboru rosyjskiego, jako miasto najdalej wysunięte na zachód w Imperium Rosyjskim.

Do analizy środowiska wykorzystane zostały roboczo również współczesne mapy tematyczne m.in. mapa sozologiczna i hydrograficzna w skali 1:50 000, mapy topograficzne w skali 1:25 000, 1:10 000, mapy ewidencyjne w skali 1:5 000 i 1:2 000 dla miasta. Wykaz zebranych ważniejszych map w podziale na źródło pochodzenia, w układzie chronologicznym, zawarto w opracowaniu w rozdziale XIV. Aneksy., podrozdziale XIV.3. Źródła – mapy. Po scharakteryzowaniu map przeprowadzono selekcję i ocenę potencjalnych możliwości ich wykorzystania w procesie badania zmian elementów środowiska, wynikającą z okresu ich tworzenia, dokładności stosowanych wówczas metod pomiarowych. Sposób wykorzystania map i wyniki badań przedstawiono w formie opisowej i graficznej, przy zastosowaniu odpowiednio dobranych metod prezentacji kartograficznej (zmiennych graficznych).

Badanie zmian środowiska metodą kartograficzną²⁸¹ obejmowało mapy średnio-skalowe i małoskalowe w zakresie m.in. następujących zagadnień:

- charakterystyka map oraz ocena możliwości ich wykorzystania w badaniach niektórych elementów środowiska,
- środowisko (rzeźba terenu, gleby, klimat, wody powierzchniowe, bagna, lasy, przestrzenie bezleśne itp.),
- studia historyczno-osadnicze (obejmujące m.in. rozwój: osadnictwa, dróg lądowych i wodnych, zasięgi: lasów, pól, łąk oraz obiekty: kościoły, młyny, wiatraki itp.).

Analizę porównawczą dawnych map prowadzono w ujęciu chronologicznym w zakresie:

- zmienności elementów środowiska i jego stanu,
- historyczno-urbanistycznej ewolucji osadnictwa, układu komunikacyjnego (rzek), itp.,
- poszukiwań nieistniejących ważnych dla miasta elementów przestrzennych np. oznaczeń fortyfikacji, kościołów, młynów,
- oceny rangi miasta w stosunku do innych miast (jednostek osadniczych),
- badań toponomastycznych zmienności nazwy Pyzdry²⁸² i przestrzeni nazwicznej miasta (przedmieścia).

Analizę map wykonano metodami: wizualną, w technice tradycyjnej (rękopiśmienne uczytelnienie wybranych elementów treści map) oraz cyfrowej dla określenia retrospektywnego uwarunkowań przestrzennych dla wyboru miejsca lokalizowania Pyzdr. W badaniach wykorzystano również nowożytnie źródła kartograficzne, dotyczące szczegółowego rozplanowania miasta²⁸³.

²⁸¹ Jankowska M., Lisiewicz S. Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska. Poznań 1998.

²⁸² Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry.

²⁸³ Metoda retrospektywnego odczytania z map nowożytnych najstarszego rozplanowania miasta, kształtu poprzedzającej go osady w powiązaniu z przebiegiem średniowiecznych szlaków, swego czasu spotkała się z krytycznymi uwagami. Dopiero synchronizacja w czasie, na określonym obszarze wyników interdyscyplinarnych badań może wnieść nową jakość

Pierwsza mapa miasta o wartości kartometrycznej w skali 1:5 000 "*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*" Józefa Gaszyńskiego z 1829 roku została wykorzystana do ustalenia zachowania historycznego układu urbanistycznego miasta, w tym m.in. wskazania chronologicznego rozwoju wyodrębnionych części miasta (przedmieść). Narzędzie do opracowania graficznej analizy i syntezy wniosków z tego Planu stanowiła współczesna mapa ewidencyjna w skali 1:2 000 nałożona cyfrowo na "*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*" Józefa Gaszyńskiego.

Uzupełnieniem analizy historycznych map były studia dotyczące źródeł pisanych, dawnych widoków miasta w postaci zachowanej ikonografii, w tym charakterystycznych historycznych obiektów i budynków już nieistniejących.

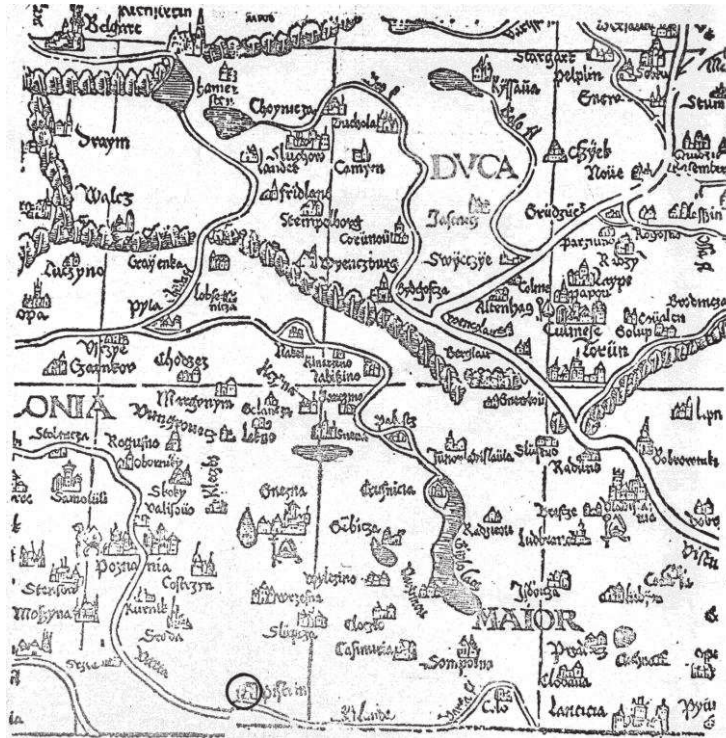
VI.2. Analiza dawnych map Polski i Wielkopolski

Pierwsza znana drukowana mapa Europy Środkowej, zawierająca w tytule nazwę Polski, znajduje się w starożytnej Geografii Klaudiusza Ptolemeusza, wydanej w Rzymie w 1507 r. Mapa została opracowana przez Marco Beneventano na podstawie wcześniejszej mapy Franciszka Rosellego. Część wschodnia mapy uzupełniona została na wysztychowanej płycie miedziorytu przez Bernarda Wapowskiego²⁸⁴. Na terenie województwa kaliskiego do dwóch miast przyjętych przez Rosellego, którymi były Gniezno i *Pyzdry* /*Pisdri*/ Bernard Wapowski dodał 7 miast, a mianowicie: Kalisz, Koźmin, Słupca, Środa, Konin, Trzemeszno i Żnin. Jest to siedem miast, obwarowanych przynajmniej częściowo murami (brakuje Stawiszyna).

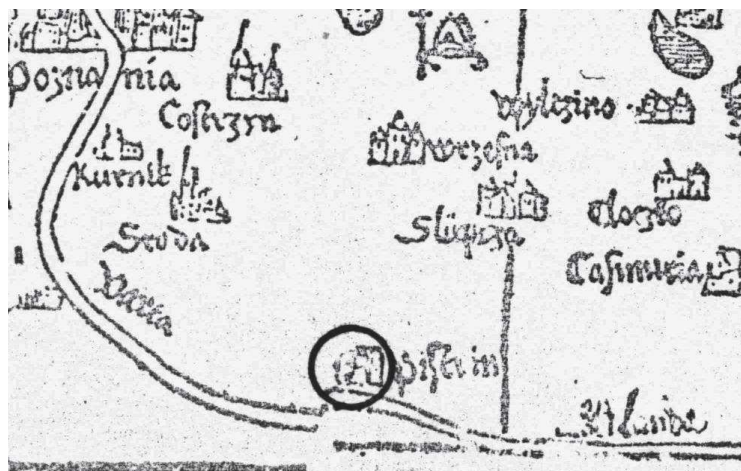
Głównym dziełem kartograficznym samego już Bernarda Wapowskiego była wielka mapa Polski, wydana jako drzeworyt w Krakowie w końcu 1526 roku. Zachowany fragment obejmuje północną część województwa kaliskiego, ale bez Kalisza.

w badaniu przeszłości miast. Buczek K., Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny). Wrocław 1964, s.120.

²⁸⁴ Rutkowski H., Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX wieku, Województwo kaliskie w XVI wieku. Konferencja Naukowa IHPAN i UM w Kaliszu. Kalisz 20-30.09.2011.



Ryc.VI.1. Mapa Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 roku.
 Źródło: Rutkowski H., 2011



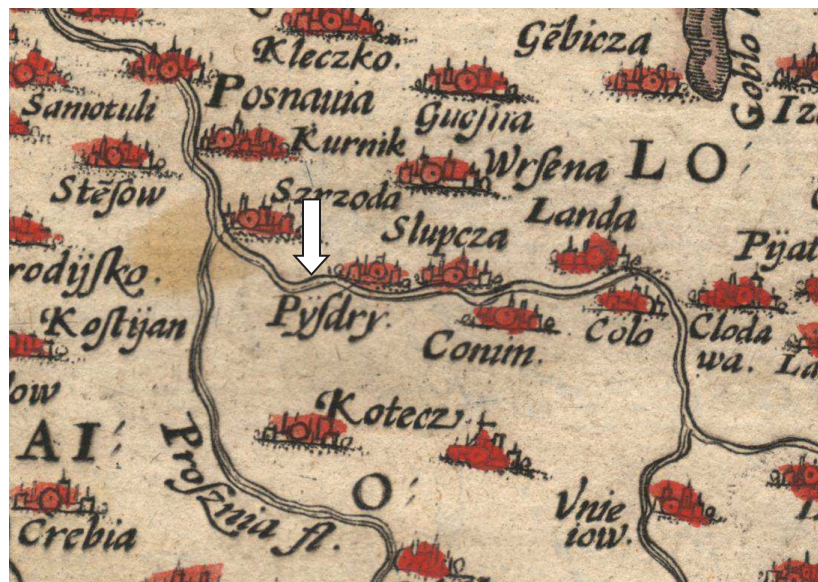
Ryc.VI.2. Fragment zachowanej części mapy Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 roku z Pызdrami (*Pistrin*).
 Źródło: Rutkowski H., 2011

Na zachowanej części mapy, obejmującej północne tereny województwa kaliskiego kartograf oznaczył 30 miast, w tym Pызdry (*Pistrin*) (oznaczone kółkiem). Mapa Polski Bernarda Wapowskiego wykorzystana została przez jednego z czołowych twórców kartografii nowożytnej Gerarda Mercatora, który wydał w 1554 roku mapę Europy. Działający w Duisburgu nad Renem Gerard Mercator oznaczył na terytorium województwa kaliskiego tylko 15 miast,

w tym Pызdry (*Pistrin*)²⁸⁵. Świadczy to o ówczesnej randze Pызdr jako miasta. Nazwę *Pistrin* Gerard Mercator powtórzył z mapy Bernarda Wapowskiego.

Pierwsza mapa Polski opracowana przez polskiego kartografa, która zachowała się w całości, to dzieło Wacława Grodeckiego. Została wydana w Bazylei zapewne w 1562 roku i zdaniem Henryka Rutkowskiego stanowi przeróbkę, a właściwie redukcję mapy Wapowskiego. Wśród 24 nazw miejscowości na obszarze województwa kaliskiego oznaczone są Pызdry (*Pызdry*). Środa (*Strzoda*) zlokalizowana jest na miejscu pominiętego Śremu. Warto zaznaczyć, że Prosna przed Choczem (na mapie Chocz oznaczony jako *Kotecz*) wyraźnie skręca w kierunku zachodnim i po śladzie rzeki Lutyni wpada do Warty na wysokości Środy (na mapie *Szrzoda*). Kolejna mapa Polski pochodzi z 1570 roku. Autorem jej jest Andrzej Pograbka i wydana została w Wenecji. Mapa jest przeróbką mapy Grodeckiego. Na tej mapie Andrzej Pograbka poprawnie dodał dwa miasta: Środę i Śrem. Miasto Pызdry oznaczone jest jako *Pызdry*. Rzeka Prosna wpada do Warty na wysokości Środy, a nie bezpośrednio na zachód od Pызdr. Zastanawiające jest, że skoro kartograf wprowadzał poprawki w oznaczeniu na mapie miast: Środa i Śrem to nadal utrzymał ujście Prosny właśnie w Środzie, po śladzie rzeki Lutyni.

Wacław Grodecki na mapie z 1573 roku obrazuje ujście Prosny do Warty na wysokości Środy (*Szrzoda*) na zachód od Pызdr (*Pызdry*). A kolejny kartograf Gerard de Jode, dwadzieścia lat później, bo w 1593 roku na mapie „*Poloniae ...*”/ „*Speculum Orbis Terrarum*”, wydanej w Amsterdamie "poprawia" polskiego kartografa, zaznaczając ujście Prosny do Warty na wysokości Kórnika (*Kurnik*). Mapy te zamieszczono poniżej.



Ryc.VI.3. Grodecki Wacław „*Poloniae ...*”/ z: A. Ortelius „*Theatrum Orbis Terrarum*”. Amsterdam 1573, mdź. kolor.

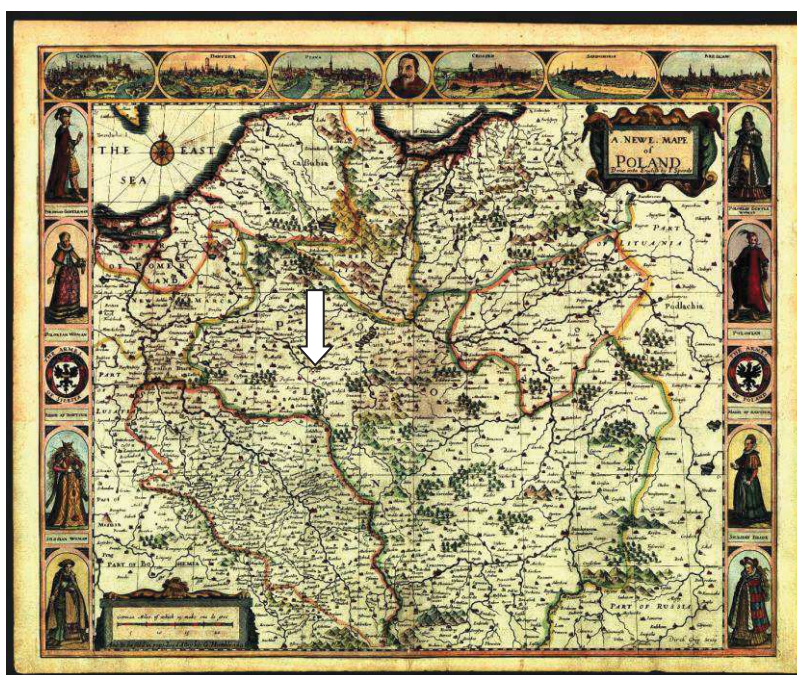
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 254 714 V

²⁸⁵ Mapa Europy Gerarda Mercatora z 1554 roku (wydanie drugie z 1572 r.).



Ryc.VI.4. Gerard de Jode „Poloniae ...”/z: G. de Jode „*Speculum Orbis Terrarum*”.
Amsterdam 1593, mdż. kkolor.
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 2009 K 99

Z roku 1585 pochodzi Atlas Gerarda Mercatora, w którym znajduje się mapa Polski i Śląska. Na obszarze województwa kaliskiego kartografowie oznaczyli 31 miejscowości, w tym Pyszdry (*Pysdry*).



Ryc.VI.5. Dirck Gryp, George Humble, Gerard Mercator, John Speed
„*A NEW L. MAPE of POLAND*”. 1585 r.
Źródło: www.muzeum.rapperswil

VI.3. Analiza map topograficznych Polski i Wielkopolski od połowy XVII do połowy XVIII wieku

Jedną z wcześniejszych map topograficznych Polski jest mapa Joducusa Hondiusa z 1638 roku.



Ryc.VI.6. Jodocus Hondius "Nova Poloniae delineatio". Amsterdam 1638 r. mdź. kol.
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 252 869

Znakomity kartograf utrzymuje oznaczenie na mapie przebiegu ujściowego odcinka rzeki Prosny do Warty po śladzie rzeki Lutyni z map poprzednio omówionych, z ujściem rzeki w Środzie (*Szrzoda*). Na mapie pojawia się intrygujące oznaczenie *Peisern* na określenie miejscowości na zachodnim brzegu Prosny, na południe od Środy i Pyzdry (*Pysdry*). *Peisern* nad Prosną usytuowane jest bliżej Środy niż *Pysdry* nad Wartą (mierząc w linii prostej na mapie). *Peisern* może świadczyć o osadnictwie niemieckim w środkowym odcinku rzeki Warty. Kolejna mapa „*Palatinatus Posnaniensis in Maiori Polonia prymarii, nova delineatio*”, tym razem województwa poznańskiego, opracowana przez G. Freudenhammera, lekarza z Poznania i wydrukowana po raz pierwszy w Amsterdamie w roku 1645 w oficynie Blauwe'a²⁸⁶. Mapa wykonana była w technice miedziorytu w skali około 1:550 000. Rękopiśmienne przeróbki tej mapy (nawet do większych skal) były wykorzystywane przez kartografów

²⁸⁶ Kwiatkowska-Gadomska G., Pietkiewicz S., *Mapa Palatinatus Posnaniensis* Jerzego Freudenhammera. *Studia Materialne Dziejów Nauki Polskiej*. Ser. C, 24: s.79-116. Warszawa 1980.

dla potrzeb wojsk pruskich jeszcze w połowie XVIII wieku²⁸⁷. Zasadniczym błędem mapy jest włączenie do województwa poznańskiego pogranicza województwa kaliskiego z 6 miastami (Środa, Bnin, Kórnik, Skoki, Wągrowiec, Mieścisko)²⁸⁸.



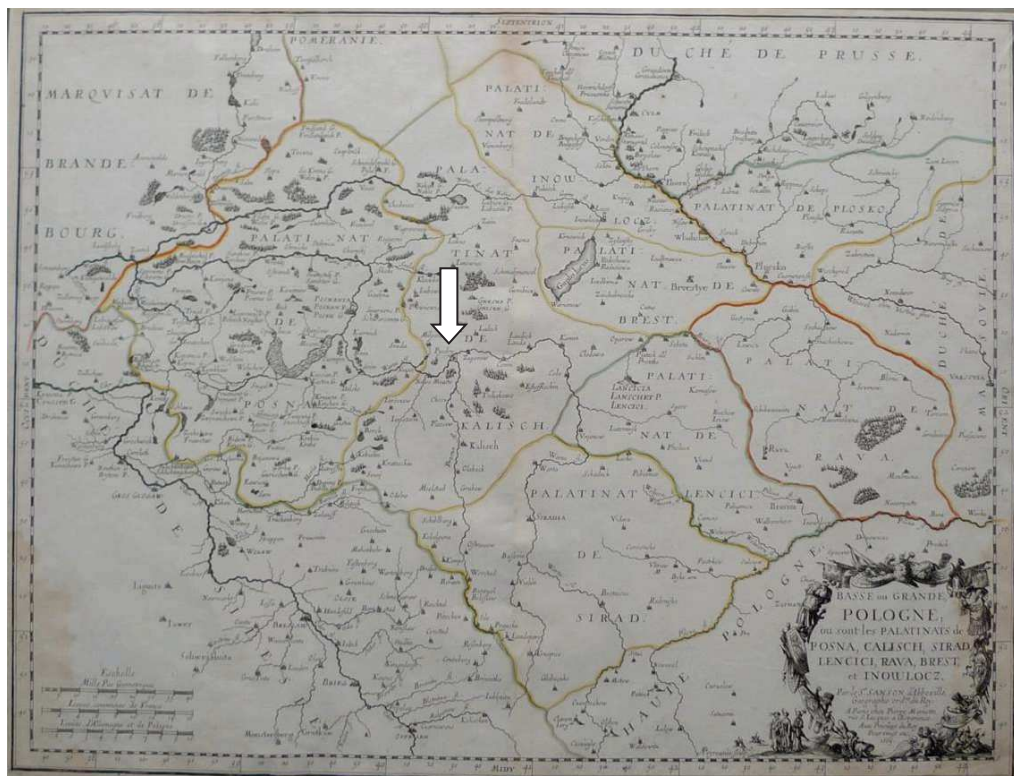
Ryc.VI.7. Fragment mapy województwa poznańskiego G. Freudenhammera „*Palatinatus Posnaniensis...*” w skali 1 : 460 000, Amsterdam (po 1645); mdż.kol.
 Źródło: Biblioteka Uniwersyteku im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 254239 V

Na wschód od granicy województwa poznańskiego Freudenhammer przedstawił fragmenty województwa kaliskiego, w różnym stopniu szczegółowości. Mapa obrazuje sieć rzeczną, schematycznie zaznaczone lasy; brak na niej przebiegu szlaków komunikacyjnych. Na mapie oznaczono Pyzdry jako miasto położone przy ujściu Prośny do Warty (z rozległą wyspą na Warcie). Nazwa Pyzdry pojawia się w miejscu dzisiejszego miasta jako dwuwierszowa: *P. Pisdri*, *G. Peisern* (w dwóch językach: polskim – *Pisdri* i niemieckim – *Peisern*). Kartografowie uznają tę mapę województwa poznańskiego za pierwszą mapę najdokładniej przedstawiającą wody śródlądowe wraz z terenami podmokłymi i rozlewiskami. Pyzdry położone na prawym brzegu Warty, przy ujściu Prośny, od doliny oddzielone są rozległą wyspą, na którą z miasta prowadzi most. Należy sądzić, że wyspa ta odgrywała rolę nadbrzeża portu przeładunkowego na kierunkach wschód-zachód po Warcie i na południe Prośną.

²⁸⁷ Buczek K., *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z.3, s.115-305, Kraków 1935.

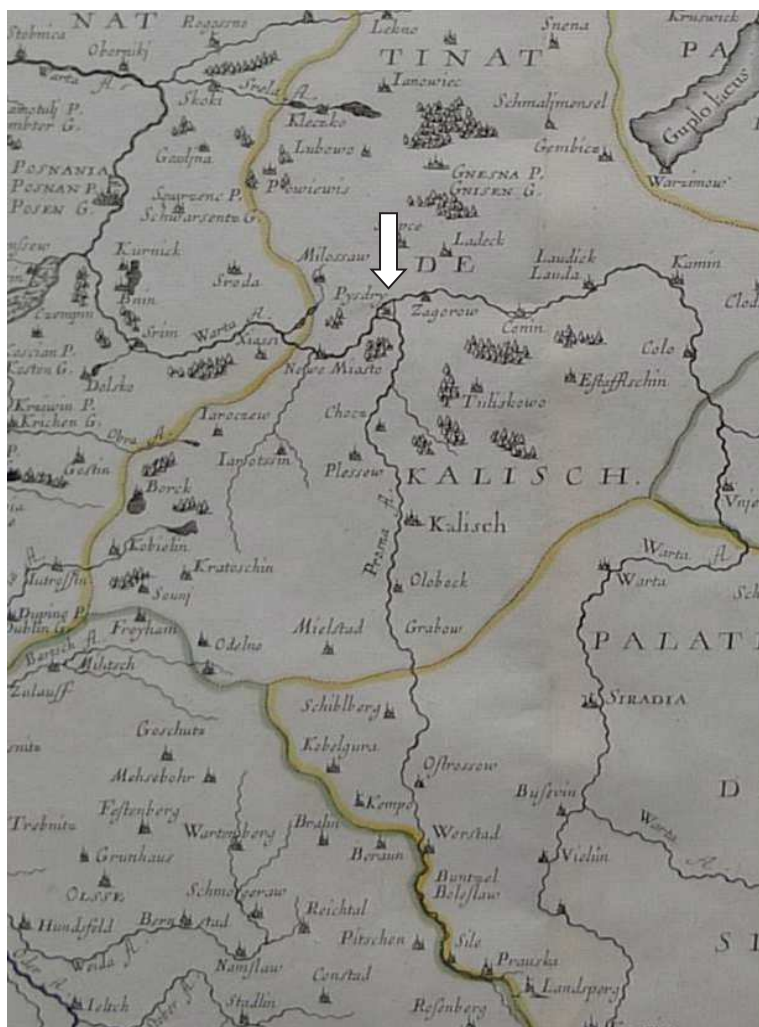
²⁸⁸ Rutkowski H., *Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX wieku. Województwo kaliskie w XVI wieku*. Konferencja Naukowa IHPAN i UM w Kaliszu. Kalisz 20-30.09. 2011.

Kolejną mapą jest dzieło najwybitniejszego kartografa francuskiego tego okresu S^r Sanson d'Abbeville z 1665 roku.



Ryc.VI.8. Le S^r. SANSON d'Abbeville, Geographe ord.^{re} du Roy; A Paris chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l'Esperance. Avec Privilege du Roy. Pour vingt ans. Paris 1665. "BASSE ou GRANDE POLOGNE; ou sont les PALATINATS de POSNA, CALISCH, SIRAD, LENCICI, RAVA, BREST et INOWLOCZ " 1:800 000, mdż. kol.
Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk

Pyzdry przedstawione zostały jako zlokalizowane przy ujściu Prozny do Warty. Miasto zostało zobrazowane jako położone na rozległej wyspie. Wraz z zamkiem otoczone było wówczas murami obronnymi i okolone fosami. Najprawdopodobniej takie zobrazowanie położenia Pyzdry przez kartografa miało na celu podkreślenie roli miasta jako ważnego portu rzecznego na skrzyżowaniu szlaków wodnych, prowadzących z Ziemi Rudzkiej i Ziemi Kaliskiej na północ oraz rozgałęziających się pod Pyzdrami na kierunki wschodni i zachodni po Warcie. Należy jednak zauważyć, że nazwa Pyzdry (*Pysdry*), wpisana jest przez kartografa mniejszą czcionką niż Gniezno (*Gnesna P.*, *Gnisen G.*), Kalisz (*Kalisch*) i Poznań (*Posnan P.*, *Posen G.*).



Ryc.VI.9. Le S^r. SANSON d'Abbeville, Geographe ord.^{re} du Roy; A Paris chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l'Esperance. Avec Privilege du Roy. Pour vingt ans. Paris 1665. "BASSE ou GRANDE POLOGNE; ou sont les PALATINATS de POSNA, CALISCH, SIRAD, LENCICI, RAVA, BREST et INOWLOCZ" 1:800 000, mdz. kol. (fragment mapy z Pyzdrami).
 Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk

Isaak Tirion w roku **1730**, podobnie jak francuski kartograf Le S^r. Sanson d'Abbeville, zobrazował położenie Pyzdr w województwie kaliskim (*Palatinat de Kalisch*) na północ od brzegu rozległej wyspy u ujścia Prosy do Warty. Port rzeczny na pyzdrymskim nabrzeżu odgrywał wówczas nadal rolę przeładunkową w międzynarodowym transporcie towarów na wschód i zachód po rzece Warcie, odpowiednio przez Poznań do Szczecina lub przez Konin, rzeką Goplenicą²⁸⁹ i po jeziorze Gopole na północ do Torunia i Gdańska. Na mapie zobrazowano rzeki, lecz nie przedstawiono traktów (szlaków drożnych) – np. międzynarodowej drogi handlowej z Wrocławia do Torunia przez województwo kaliskie. Świadczy to o roli rzek w komunikacji wodnej i miast nad nimi położonych (komory celne przy brodach).

²⁸⁹ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI. 7. Analiza map historycznych.



Ryc.VI.10. Mapa Śląska z 1730 roku, wydana w Amsterdamie. Autor: Isaak Tirion.
 Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk



Ryc.VI.11. Fragment Mapy Śląska z 1730 roku, wydanej w Amsterdamie. Autor: Isaak Tirion.
 Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk

Po wielu wiekach istnienia województwa kaliskiego w niezmiennym zasięgu, wydzielono z niego w 1768 roku 3 północne powiaty, tworząc z nich województwo gnieźnieńskie. Taki stan przedstawia „*Carte de la Pologne*”, którą wydał w 1772 roku w Paryżu Giovanni Battista Antonio Rizzi-Zannoni. Zdaniem H. Rutkowskiego była to najlepsza mapa Rzeczypospolitej

przez rozbiórami, jaka została wydana drukiem. Niestety kartograf powielił błędy Freudenhammera w przebiegu granicy zachodniej województwa poznańskiego z województwem kaliskim i nowo utworzonym województwem gnieźnieńskim.

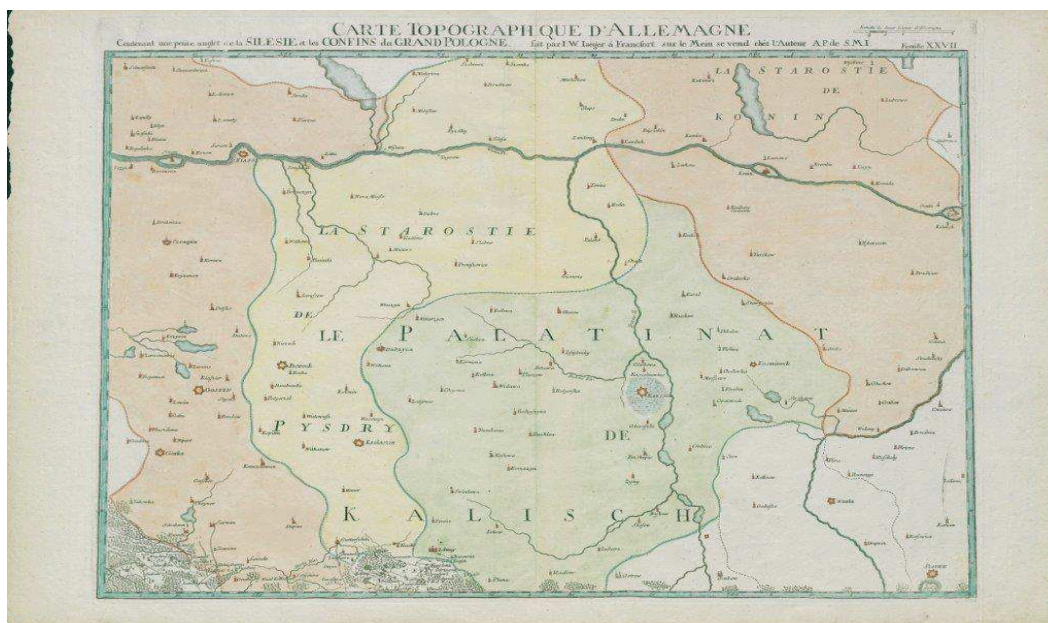


Ryc. VI.12. Fragment mapy Rzeczypospolitej „*Carte de la Pologne (...)*”, wydanej w 1772 roku w Paryżu – autor G.B. Antonio Rizzi-Zannoni. mdż. kol.lin., skala 1:692 000.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 150 556V

Pyzdry (*Pyzdry*) oznaczone są nad Wartą, która zobrazowana jest jako rzeka silnie meandrująca, tworząca mniejsze oraz większe wyspy, ciągnące się od wschodu i na zachód od Pyzdr do ujścia Prosnę oraz dalej do ujścia Lutyń. Interesująca jest nazwa i oznaczenie miejscowości, która pojawia się na północ od Pyzdr na płaskowyżu, a mianowicie: *Pyzdrki* (przedmieście miasta – w kierunku na Nową Wieś; na mapie *Nowawies*). Mapa ta jest kolejnym potwierdzeniem istnienia rozczłonowanej sieci wodnej omawianego obszaru. Pyzdry przedstawione są symbolicznie jako miasto otoczone murami obronnymi z zamkiem; od miasta przez Wartę prowadzą 3 mosty w kierunku doliny. Kolejny most zaznaczony jest dopiero w Nowym Mieście (na mapie *Nowemialto*). Na omawianym odcinku Warty w rejonie Pyzdr oraz na ujściowym odcinku Prosnę zaznaczono liczne wyspy o zróżnicowanej wielkości.

W pierwszej połowie XVIII wieku centrum tworzenia profesjonalnych map topograficznych, opartych na szczegółowych zdjęciach stolikowych, była Francja. Mapy te wiązały się bezpośrednio z celami militarnymi. Kartografia francuska była wzorcem wykorzystywanym przez inne mocarstwa ówczesnej Europy: Austrię, Niemcy i Rosję.



Ryc.VI.13. CARTE TOPOGRAPHIQUE D'ALLEMAGNE CONTENANT UNE PETITE ANGLETT DE LA SILESIE ET LES CONFINS DU GRANDE POLOGNE FAIT PAR I.W. IAEGER A FRANCFORT SUR LA MEIN SE VEND CHEZ L'AUTEUR A.P. DE S.M.I. FEUILLE XXVII.

Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. M. sw.325

Mapa przedstawia m.in. województwo kaliskie (*PALATINAT DE KALISCH*), którego część stanowi Starostwo Pyzdry (*LA STAROSTIE DE PYSDRY*). Większe miasta to: Krotoszyn, Borek, Kościan, Pyzdry oraz m.in.: Nowe Miasto, Łąd, Słupca, Miłosław i miejscowości: Ruda, Tomice, Tarnowo.

W drugiej połowie XVIII wieku król Prus (w latach 1740-1786) Fryderyk II, przygotowując się do ekspansji na południowy-wschód powierzył korpusowi inżynierskiemu oraz sztabowi generalnemu kwatermistrzostwa sporządzenie pomiarów w terenie i wykreślanie map, z których wybrane omówione są w kolejnym podrozdziale.

VI.4. Analiza pruskich map topograficznych tzw. zdjęć fryderycjańskich (do 1803 r.)

W latach 1790-1866 mapy dla terenów polskich sporządzali pruscy inżynierowie – geografowie, biorąc za wzór opracowania topografów francuskich.

Do 1793 roku dla Wielkopolski wykonano cztery pruskie zdjęcia terenowe metodą stolikową, a do 1803 roku opracowano sześć wieloarkuszowych zestawów rękopisów i miedziorytów. Informacje na temat charakterystyki tych map m.in. oceny ich kartometryczności oparto na publikacji poznańskich kartografów: prof. Beaty Medyńskiej-Gulij i dr. Dariusza Lorka²⁹⁰.

Mapy sporządzone na bezpośredni rozkaz Fryderyka Wielkiego to:

- „Tajna mapa Polski” z 1773 roku,
- „Tajna mapa Polski” z 1778 roku,

²⁹⁰ Medyńska-Gulij B., Lorek D. Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku. Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A – Geografia fizyczna, Tom 59, Poznań 2008, s.29-42.

- „*Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego*” z lat 1767-1787,
- „*Mapa Prus Południowych*” z 1793 roku

oraz ich przeróbki:

- „*Mapa Prus Południowych*” z 1794 roku,
- „*Mapa specjalna Prus Południowych*” z 1802-1803 roku²⁹¹.

Mapy w ramach tzw. „*zdjęć fryderycjańskich*” opierały się na zdjęciach rekonesansowych, przeprowadzonych za pomocą „*okołomiaru*”, wywiadu i busoli. W celu oceny stopnia kartometryczności badacze²⁹² dokonali transformacji obrazów różnej wielkości na przykładzie Poznania (1:50 000, 1:87 500) do wspólnego mianownika, to jest skali 1:100 000. Ich zdaniem najmniejsze błędy ma „*Mapa Prus Południowych*” z 1802-1803 roku, na której układ miejscowości i bieg rzek są bardzo zbliżone do obecnego rozmieszczenia tych elementów. Natomiast „*Tajną mapę Polski*” z 1773 roku cechuje niedokładność, wynikająca z pośpiechu i warunków techniki wykonania (tajne pomiary). W badaniach zastosowano skomplikowaną metodę określenia w sposób wymierny stopnia kartometryczności ówczesnych map poprzez porównanie ich z mapą współczesną. Badacze zastrzegli, że korzystanie z tych map jako źródła danych przestrzennych wymaga ostrożności w formułowaniu wiarygodności wzajemnych relacji przestrzennych, dotyczących elementów topograficznych.

W niniejszej pracy wykorzystano te uwagi badawcze i zastosowano analizę wizualną map polegającą na:

- wyspecyfikowaniu zmian form i osobliwości (różnic) przestrzennego rysunku w zakresie rodzajów użytkowania gruntów i obiektów,
- ustaleniu prawidłowości rozmieszczenia tych elementów,
- ujawnieniu powiązań przestrzennych,
- ocenie zmian (sytuacji dynamicznych).

Do dalszych analiz wybrano, kierując się charakterystyką poszczególnych map²⁹³, następujące cztery obrazy kartograficzne:

- „*Tajna mapa Polski*”, zwana również „*Specjalną mapą Wielkopolski*” (*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*) Theodora von Pfau'a z 1773 roku, w skali 1:87 500;
- Atlas Prus Południowych („*Atlas von dem zu Suedpreussen gehoerigen Posener Kammer*”) mapa D. F. Sotzmanna z 1799 roku, w skali 1:200 000;
- „*Mapa specjalna Prus Południowych*” (*Special-Karte von Sudpreußen*) z 1802-1803 roku Davida Gilly'ego, w skali 1:150 000;
- Mapa Obwodu Kartograficznego Prowincji Poznańskiej („*Kreis-Kartender Provinz Posen*“) sprzed 1858 roku, w skali 1:200 000 Carla Flemminga Verlag (wydawnictwo).

²⁹¹ Ibidem, s.30.

²⁹² Ibidem, s.38-40.

²⁹³ Ibidem, s.32-38.

„Tajna mapa Polski”, zwana również „Specjalną mapą Wielkopolski” (*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*) z 1773 roku, w skali 1:87 500.

„Tajna mapa Polski” z 1773 roku w literaturze funkcjonuje pod nazwą „*Mapa von Pfau'a*”. Jej twórcą był Theodor von Pfau i pod jego kierunkiem skartowano w latach 1772-1773 obszar ówczesnej zachodniej Polski. Najbardziej istotną cechą tej tajnej mapy jest jej odwrócona orientacja północna. Główne elementy treści topograficznej to: drogi, wody, osadnictwo, lasy, łąki, obiekty punktowe np. kościoły, wiatraki, młyny wodne, mosty. Mapę charakteryzuje m.in.:

- odtworzenie układu ulic i gospodarstw w miejscowościach,
- przedstawienie lasów jako ciemnych plam (strategiczne znaczenie lasu jako istotnej bariery w działaniach wojennych),
- łąki jako powierzchnie, ograniczone układem kresek, które symbolizują obniżenie terenu przy ciekach,
- rzeźba terenu przedstawiona metodą kreskowania bez cech wymiarnych, daje podstawy odczytania poszczególnych form terenu,
- zastosowanie wielu sygnatur obiektów punktowych: kościoły, klasztory, kaplice, młyny wodne, mosty (wzorem standardowych sygnatur stosowanych według oznaczeń topografii francuskiej).

W marcu 1778 roku ukończono rytowanie „Tajnej mapy Polski” (35 rytów ze wszystkich 48). Zastosowano odwróconą orientację ze względów praktycznych. Mapa była przeznaczona dla pruskiego wojska wkraczającego z północy na tereny Polski. Skierowana była do przeciętnego pruskiego żołnierza, którzy trzymając mapę przed sobą i posuwając się z Prus na południe, mógł bez trudu odczytać najważniejsze elementy topografii terenu (rycina VI.14).

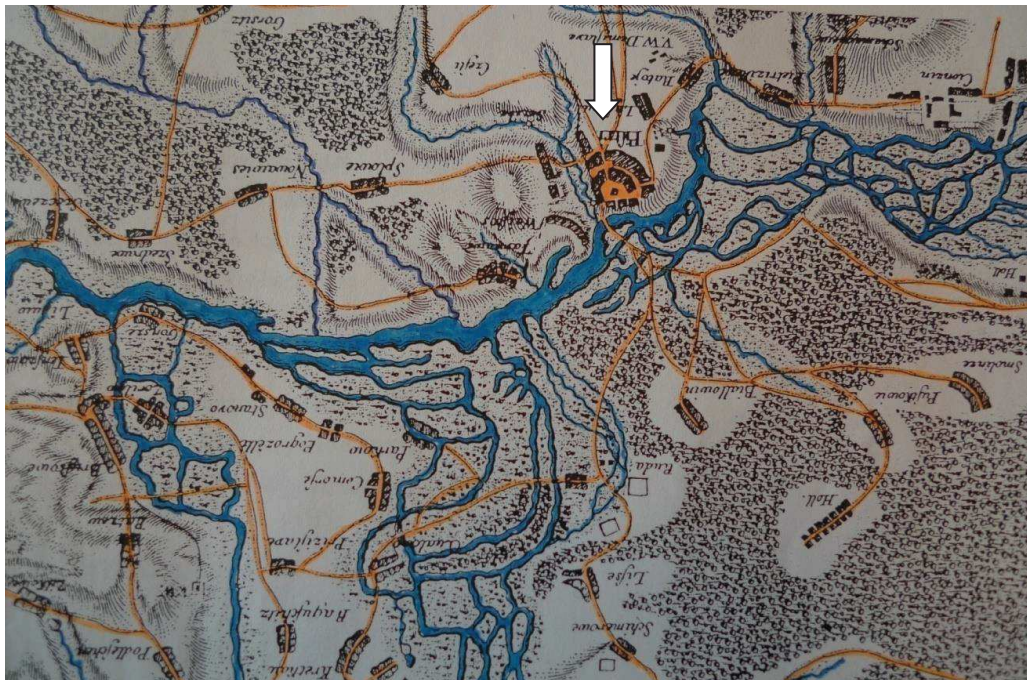


Ryc.VI.14. Th. Ph. von Pfau. „*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*” 1: 87 500 (Berlin 1778) mdż. (oryginalna orientacja południowa).

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.40 sygn. 253057

W ramach prowadzonych badań pokolorowano rzeki na kolor niebieski, zaznaczono na pomarańczowo drogi (trakty) i odwrócono orientację mapy na północną.

Stan taki przedstawia niżej zamieszczona rycina VI.15, stanowiąca materiał badawczy do analizy Pyzdr wraz z ich zapleczem osadniczym. Fragment mapy obrazuje Pyzdrę jako miasto położone na wysokiej południowej skarpie nad rzeką Wartą. Szeroka dolina Warty z wieloma odnogami (starorzeczami) oddziela Pyzdrę od lasów Puszczy Pyzdrowskiej, położonych na południowy wschód od miasta. Centralnie na mapie od strony południowej zobrażone jest ujście Prozny do Warty, przedstawione jako teren po którym rzeka wieloma korytami (rozlewiskami) wpływa do Warty. Ujście Prozny to zabagniony obszar rozciągający się równoleżnikowo około 12 km od Tarnowa do przedpoła Nowej Wsi, a sięgający na południe od ujścia Prozny do Lisewa (*Lisse*)²⁹⁴ – około 15 km.



Ryc.VI.15. Opracowanie autorskie mapy Th. Ph. von Pfau'a „*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*” w skali 1: 87 500 (Berlin 1778)

Fragment z zaznaczoną przez autorkę kolorami siecią rzecznią i drogową; orientacja północna.
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.40 sygn. 253 057

Na mapie widoczne są sygnatury trzech mostów przez Wartę, prowadzących z kierunku Kalisza (i Zagórowa) do Pyzdr. Mosty te potwierdzone są w źródłach pisanych. W roku 1768 istniały trzy mosty na przeprawie warciańskiej (według opisu w taryfie grobelnego i mostowego): pierwszy – na drodze do Kalisza

²⁹⁴ nazwa własna Lisewo (niem. *Lisse*) może wskazywać na dawną strażnicę. W miejscu tym rzeka Prozna rozgałęzia się na wiele pomniejszych koryt i w okresie wezbrań można było w kierunku zachodnim przepłynąć do pobliskiej Lutynki i dalej do Warty, omijając komorę celną w Pyzdrach.

(na strumieniu, który latem wysychał), drugi – na łągu, trzeci – na Warcie (przy mieście Pyzdry, na przedmieściu Rybitwy)²⁹⁵.

Pyzdry przedstawione są w sposób pozwalający na odczytanie obrysu miasta średniowiecznego z zamkiem. Do miasta prowadziły trzy bramy:

- Brama Kaliska od południa, usytuowana w rejonie fary i zespołu klasztorного franciszkanów; wybiegająca z niej droga poprzedzona placem i przedmieściem Rybitwy nad Wartą prowadzi na południe przez trzy wyżej omówione mosty w kierunku Kalisza (na osi drogi z kierunku Kalisza widnieje pyzdrska fara); z placu przedbramnego prowadzi lokalna droga w kierunku zachodnim do osady rybackiej Rybitwy i dalej po skarpie rzeki Warty do Tarnowej (grunty miasta Pyzdry); po przekroczeniu Warty droga do Kalisza rozgałęzia się na drogi prowadzące na rozległe łąki pyzdrskie do Białobrzegu, Walgi, i dalej Wrąbczyna (Konina) oraz na południe do lasów, stanowiących własność miasta w rejonie Rudy Komorskiej, Lisewa (*Lisse*), a dalej Puszcza Pyzdrska (na mapie zaznaczono również nowożytnie osadnictwo holenderskie *Holl*);
- Brama Toruńska od wschodu, usytuowana na osi zabudowy śródrynkowej (ratusz), poprzedzona placem położonym na zewnątrz murów miasta i zamku; wybiega stąd jedna droga w kierunku Dłuska, i dalej Rataj, Pietrzykowa (dawne wsie służebne Pyzdr w okresie średniowiecza), Ciążenia (Słupcy) oraz Łądu (Konina);
- Brama Poznańska od północy, poprzedzona placem po zewnętrznej stronie murów miejskich; prowadzi z niego droga, która na przedpolu miasta rozwidła się na 3 kierunki: zachodni – po dwóch mostach przez Flisę i Żyłkę do Wójtostwa, przez Spławie, Nową Wieś do Pogorzeliczy z mostem przez Wartę i dalej do Żerkowa, Jarocina, północno-zachodni – przez Szybę, Cieśle (wieś służebna Pyzdr w średniowieczu), i dalej przez Kołaczkowo, Miłosław do Poznania, oraz północno-wschodni – przez Libobry do folwarku Wymysłów, i dalej do Wrześni.

Na mapie kartograf przedstawił rzeki Flisę i Żyłkę, które od strony wschodniej płynęły dwoma korytami wzdłuż skarpy miasta średniowiecznego u podnóża fary, zasilając lub stanowiąc w średniowieczu fosy. Przedmieście Rybitwy zobrazowane zostało jako rozległy plac, poprzedzający zabudowę Rybitw – wsi rybackiej. Po przekroczeniu Żyłki i Flisy dwoma mostami droga lokalna prowadzi do Rybitw, których zabudowa ma kształt owalu, otwartego w kierunku południowo-zachodnim. Zabudowa wioski rybackiej, usytuowanej na wysokiej nadwarciańskiej skarpie otwarta jest w kierunku głęboko wciętej w łąd zatoki rzeki Warty. Wąska zatoka rozciągała się od Rybitw do Tarnowej na długości około pół kilometra (do ujścia niewielkiej rzeczki przed Tarnową). Zatoka ta stanowiła zapewne miejsce cumowania łodzi rybackich, dokonywania rozładunku ryb itp. na nadbrzeżu poprzedzającym skarpe, na której była wioska.

²⁹⁵ Łojko J., *Civitas Pyzdry. Dzieje miasta do roku 1793*. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.30. Ks. Grodz. Pyzdry 110, k.833-844v., 943-944v. Lustracja Warty – ks. Grodz. Pyzdry 115, k.284-302.

Teren na płaskowyżu był zasiedlony już w okresie wczesnego średniowiecza, na co wskazują opublikowane wyniki badań archeologicznych²⁹⁶.

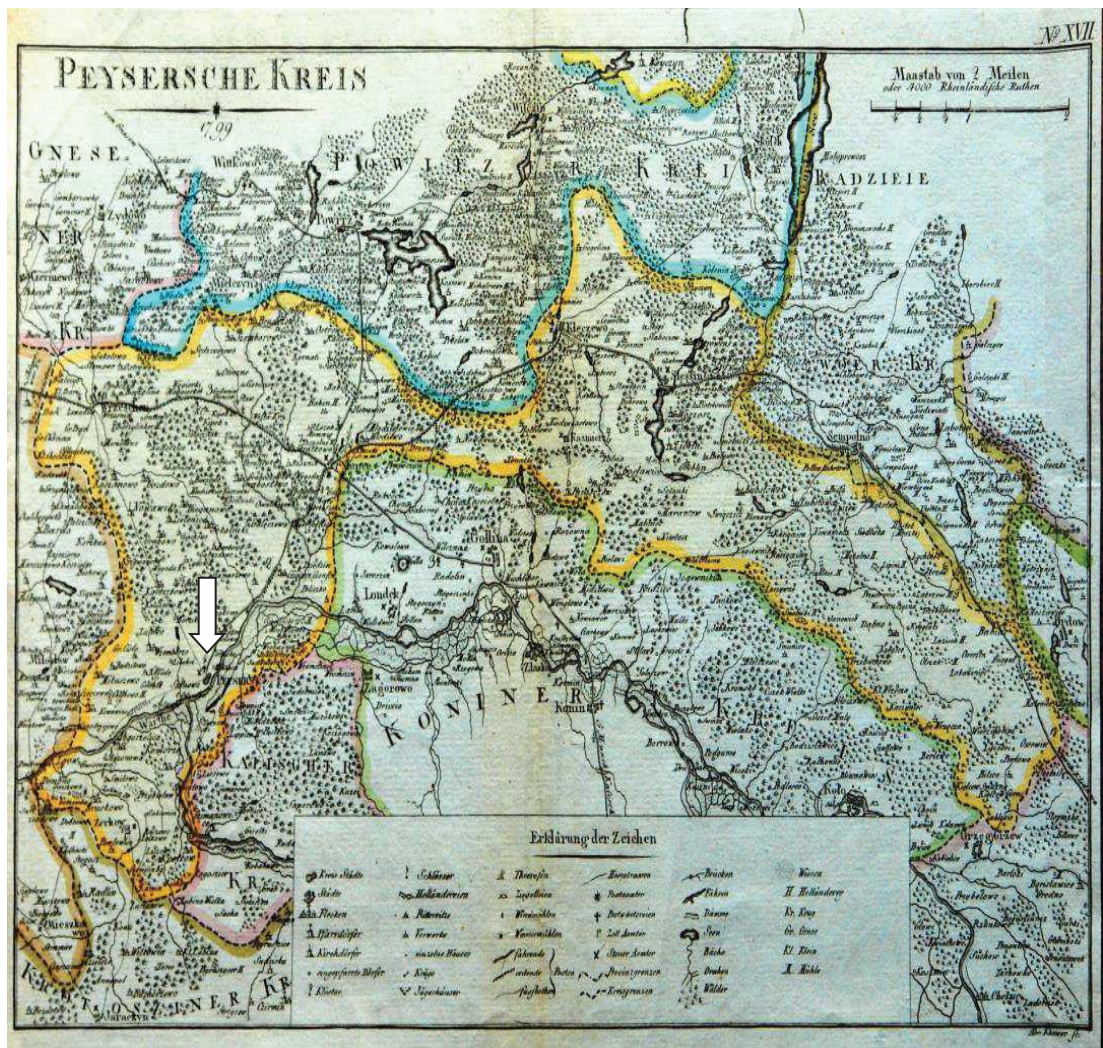
Mapa D. F. Sotzmanna – „*Atlas von dem zu Suedpreussen...*” 1:200 000. Berlin 1799. Mapa pochodzi z „*Atlasu Prus Południowych ...*”, z okresu kiedy to Pызdry, początkowo przyłączone do zaboru pruskiego, po kolejnym rozbiorze Polski znalazły się w zaborze rosyjskim (patrz: rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.2. Kalendarium rozwoju Pызdr od początku XV wieku do końca XX wieku). Pызdry oznaczone są nazwą *Peysern*.

Mapę tę należy skomentować w kontekście mapy całego Okręgu Pызdrskiego, przedstawionego na pruskiej mapie zatytułowanej *Peysersche Kreis*. Okręg Pызdrski (*Peysersche Kreis*) w roku 1799 zajmował obszar:

- na południe od Pызdr, obejmując Żerków,
- na północ od Pызdr, obejmując Wrześnię,
- na północny wschód od Wrześni, obejmując Słupcę, Kleczewo i Ślesin,
- dalej na południowy-wschód, obejmując Lubstowo aż do Grzegorzewa (ok. 6 km na wschód od Koła).

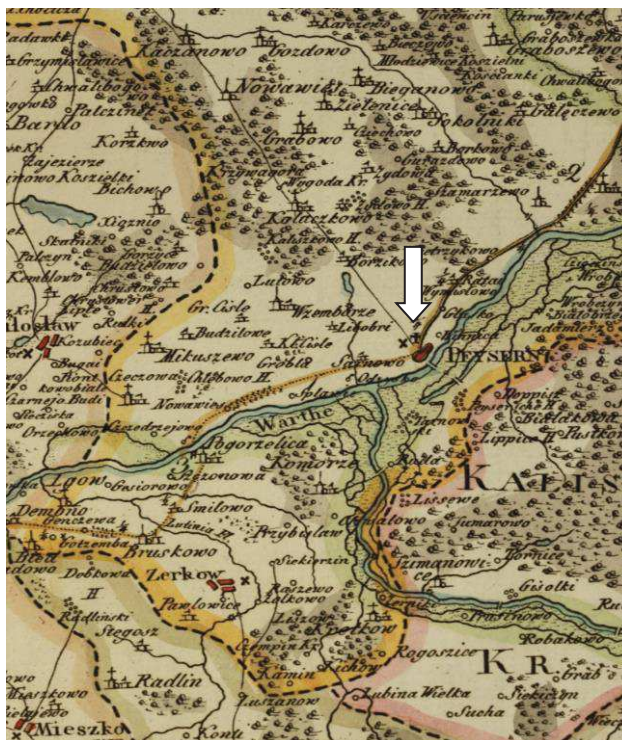
Pruski zaborca poprzez całkowitą zmianę granic dawnego powiatu pызdrskiego (wywodzących się ze średniowiecza) starał się zniweczyć istniejące, tradycyjne powiązania komunikacyjne, gospodarcze i prawnobyczajowe.

²⁹⁶ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pызdr i regionu w świetle zachowanych źródeł, podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych.



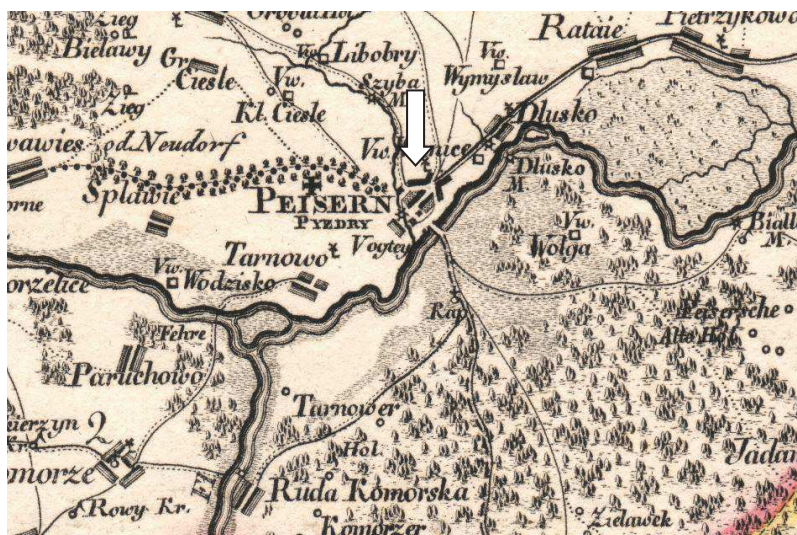
Ryc.VI.16. Mapa pruska "Peysersche Kreis" (Okręg Pyzdry) z 1799 roku w skali 1:200 000.
 Źródło:www.amzp.pl

Mapa ta i poniżej zamieszczona (rycina.VI.17) obrazują niezwykle niekorzystne, peryferyjne położenie Pyzdry w zaborze rosyjskim, które było przyczyną stopniowego upadku gospodarczego miasta.



Ryc.VI.17. D. F. Sotzmann. „Atlas von dem zu Suedpreussen” 1:200 000. Berlin 1799. mdź. kol.
 Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 150 527 III

Wybrane do analizy mapy uzupełnia fragment „Mapy specjalnej Prus Południowych” z lat 1802-1803 Davida Gilly, Crone.



Ryc.VI.18. David Gilly, Crone „Mapa specjalna Prus Południowych”
 (Special-Karte von Südpreußen) w skali 1:150 000 (Berlin 1802-1803)
 mdź. kol. lin. (fragment)
 Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
 ark. B2 sygn.M/4041

Poza podstawową treścią topograficzną mapa posiada granice administracyjne oraz szczególne oznaczenia pocztowe: rodzaje urzędów i posterunków pocztowych, odległości w milach między nimi oraz klasyfikację dróg według

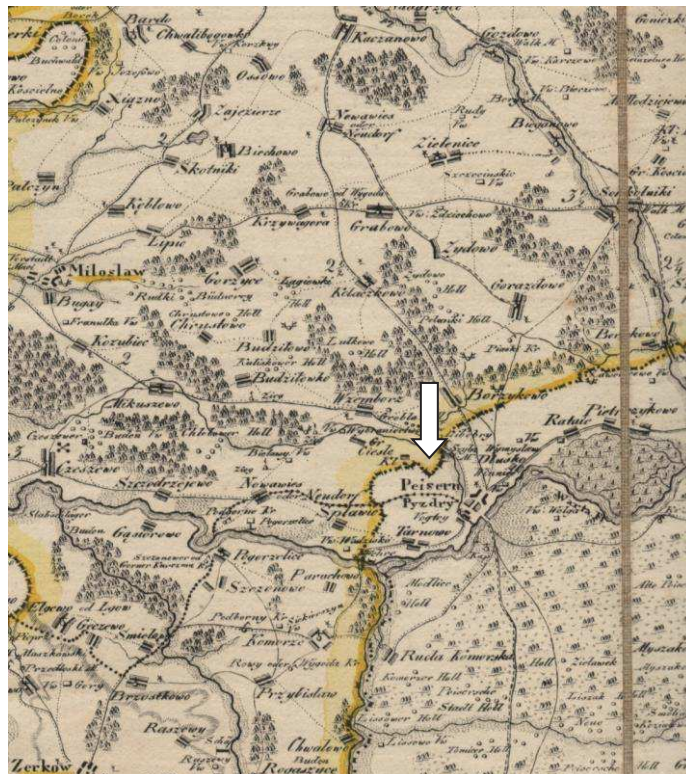
znaczenia szlaków pocztowych np. zróżnicowanie dróg obsługiwanych przez dyliżanse pocztowe od dróg obsługiwanych pocztą posyłkową. Na mapie zawarto dodatkowe informacje, dotyczące kategoryzacji dróg. Mapa ta jest pierwszym dla Wielkopolski przykładem mapy tematycznej (pocztowej), opracowanej na podstawie mapy topograficznej²⁹⁷.

Rozplanowanie Pyzdr przedstawione jest w zarysie zabudowy miasta lokacyjnego z przedmieściami wraz z najważniejszymi drogami. Na przedpolu bramy północnej (Brama Toruńska) droga z miasta rozgałęzia się na trzy kierunki:

- najważniejsza droga przez Dłusk, Rataje, Pietrzykowo, Ciążen do Słupcy (Gniezna) i Łądu (Konina),
- druga co do ważności do Kołaczkowa (Wrześni),
- trzecia lokalna do folwarku Wymysłów.

Na przedpolu bramy zachodniej (Brama Poznańska) drogi z miasta prowadzą:

- jedna wzdłuż rzeki Flisa po jej lewym brzegu obok młyna na Szybie – do folwarku Libobry i Borzykowa (granica z Prusami) i dalej przez Wszembórz do Miłosławia (Poznań) lub do Kołaczkowa, a druga – w sąsiedztwie Wójtostwa (*Vogtes*) prowadząca bezpośrednio do folwarku Cieśle,
- trzecia lokalna droga w kierunku Cieśli Wielkich i dalej przez Nową Wieś do Pogorzeliczy.



Ryc.VI.19. David Gilly, Crone „Mapa specjalna Prus Południowych”
(*Special-Karte von Südpreußen*) w skali 1:150 000 (Berlin 1802-1803) mdz. kol. lin. (fragment)
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark. B2 sygn.M/4041

²⁹⁷ Wcześniejsze mapy D. Gilly'ego Prus Południowych z 1793 i 1794 roku.

Na mapie oznaczono na południe od Pyzdr przy drodze prowadzącej w kierunku Kalisza kościół pw. Piotra i Pawła (kaplica), po stronie zachodniej tej drogi, w sąsiedztwie odgałęzienia drogi do Rudy Komorskiej.

W wyniku ustaleń Kongresu Wiedeńskiego z roku 1815 Pyzdry znalazły się w Królestwie Polskim jako miasto przygraniczne. Jak wskazują zachowane materiały źródłowe główne zajęcie ludności miejskiej Pyzdr stanowiło rolnictwo, rzemiosło oraz handel, szczególnie zbożem i drewnem, gdyż rocznie spławiano z miejscowej przystani około 200 tratw. W roku 1867²⁹⁸ nastąpiło odebranie praw miejskich za udział w powstaniu styczniowym 1863 roku. Po utracie praw miejskich Pyzdry wspólnie z częścią wsi Rybitwy tworzyły samoistną gminę, czyli tzw. Osadę, której obszar rozdzielił terytorium gminy zbiorowej na dwie części, z siedzibą już nie w Pyzdrach lecz we wsi Dłusk.



Ryc.VI.20. Carl Flemming Verl. „Kreis-Kartender Provinz Posen.“ 1:200 000.
Głógów (przed 1858) litogr.kol.lin.

Źródło: Biblioteka Uniwersyteku im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.12. sygn. Up 2195

²⁹⁸ formalnie w 1867 roku, a faktycznie dwa lata później.

Mapa Obwodu Kartograficznego Prowincji Poznańskiej („Kreis-Kartender Provinz Posen“) sprzed 1858 roku jest potwierdzeniem położenia Pyzdr jako miasta granicznego, usytuowanego najdalej na zachód w zaborze rosyjskim (Imperium Rosyjskim). Zabudowa Pyzdr przedstawiona jest jako regularny prostokąt; odwzorowanie takiego układu zabudowy wynika z systematycznej rozbiórki średniowiecznych murów miejskich po kolejnych pożarach i sukcesywnego wprowadzania układu ortogonalnego rozplanowania w XIX wieku przez zaborców.

VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku

W celu oceny stopnia zachowania historycznej zabudowy i parcelacji, po spaleniu miasta w 1768 roku i kolejnych pożarach, wykorzystano mapę spalonych Pyzdr, wykonaną przez mierniczego rządowego w Królestwie Polskim J. Gaszyńskiego. Sporządził on w 1829 roku „Plan Siedzib Miasta Pyzdry” w skali 1:5 000²⁹⁹.



Ryc.VI.21. "Plan Siedzib Miasta Pyzdr" mierzony i kopiowany przez J. Gaszyńskiego mierniczego rządowego w Królestwie Polskim w 1829 roku w skali 1:5 000.

Źródło: Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

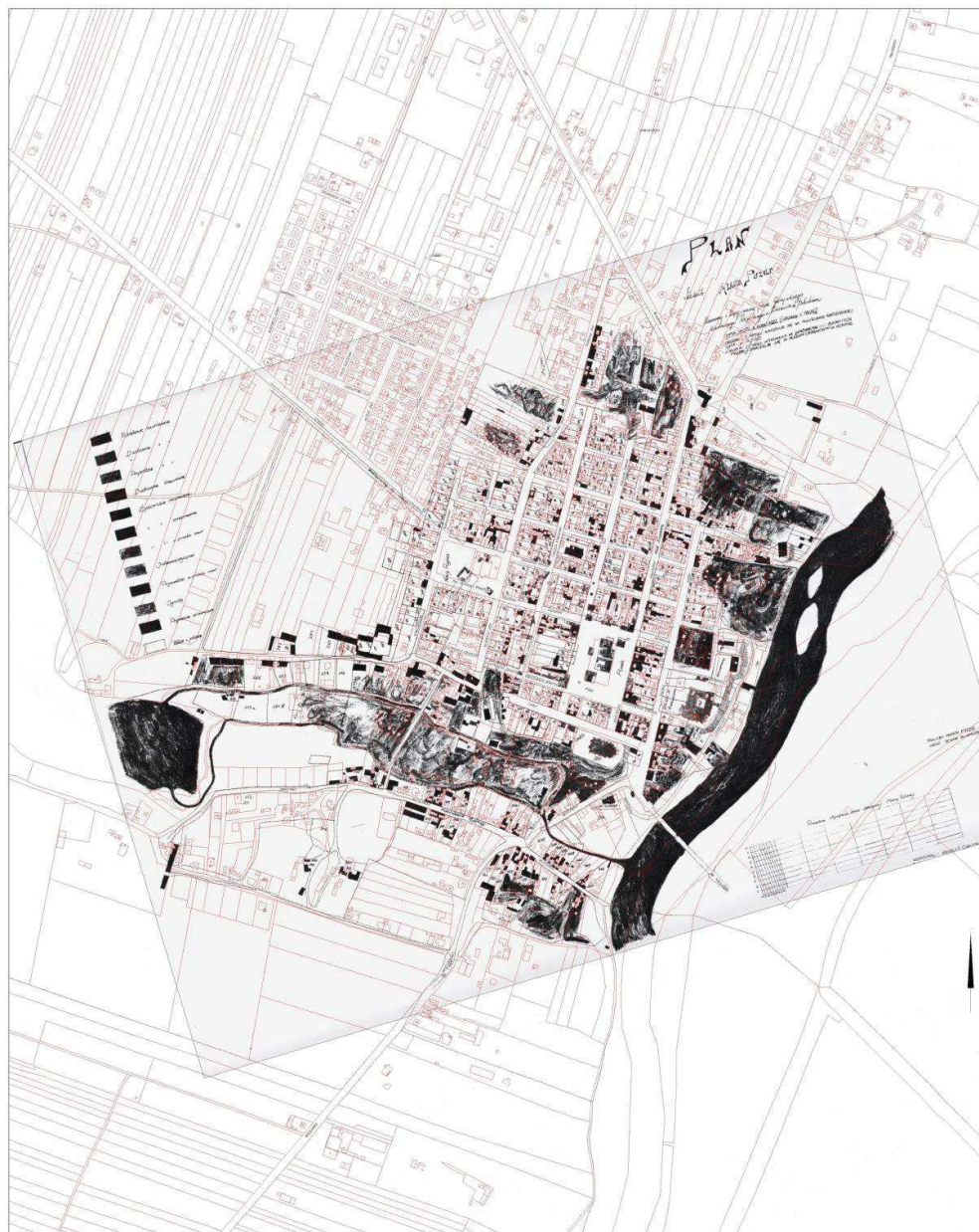
Plan ten zawiera również oznaczenia, określające strukturę władania budynkami i wybranymi gruntami (ustalenia w legendzie po lewej stronie planu w górnym

²⁹⁹ Gaszyński J., „Plan Siedzib Miasta Pyzdr” mierzony i kopiowany przez Józefa Gaszyńskiego mierniczego Rządowego w Królestwie Polski na podstawie pomiarów z roku 1824; kopia z oryginału mapy z 1829 roku, wykonana w 1922 roku na zamówienie Burmistrza Pyzdr (kopia z 1922 roku przechowywana w Muzeum Okręgowym w Koninie).

narożu). *"Plan Siedzib Miasta Pyzdr"* obrazuje stan zniszczeń po pożarach z końca XVIII wieku oraz efekty nowej regulacji przestrzennej odbudowy miasta. Działania prowadzące *de facto* do likwidacji historycznego obrysu średniowiecznego miasta lokacyjnego podjęto na podstawie planu regulacji i odbudowy, opracowanego przez architekta Wilhelma Gierscha – ówczesnego budowniczego powiatu pyzdrskiego. Plan regulacji i odbudowy Pyzdr architekt opracował w latach 1808-1814. Nastąpiła niemal całkowita likwidacja średniowiecznego obrysu miasta. Stało się tak w wyniku planowej rozbiórki większości średniowiecznych murów obronnych miasta i zamku. W oparciu o dawny rynek wytyczono regularną, prostokątną sieć uliczną. Część średniowiecznego obrysu miasta została utrzymana ze względów topograficznych, jak i z uwagi na skalę obiektów tam zachowanych jedynie od strony nadwarciańskiej skarpy i wyniesienia terenowego z farą od strony rzeki Flisy. Wytyczenie regularnych prostokątnych działek przez pruskiego zaborcę wymagało przeprowadzenia sanacji parcelacji, wprowadzenia nowych podziałów własnościowych, korekt istniejących granic własności, rozbiórek spalonych budynków, planowych wyburzeń murów miejskich i pozostałości zamku, itp. Prace regulacyjne i wprowadzenie układu ortogonalnego rozplanowania Pyzdr miały znaczący wpływ na zmiany rzędnych wysokościowych na obszarze historycznego miasta lokacyjnego, między innymi poprzez: zasypywanie fos, deniwelacje terenu dla potrzeb nowo trasowanych ulic, budowę nowych obiektów budowlanych na splantowanych gruzowiskach spalonych budynków, itp.³⁰⁰. Jednocześnie od strony zachodniej i północnej znacznie poszerzono obszar miasta, co wymagało całkowitej likwidacji fos i rozbiórki murów obronnych z bramami. Na przedłużeniu ulicy Poznańskiej, która wychodziła z północno-zachodniego narożnika dawnego rynku, poza dawnymi murami miejskimi wytyczono rozległy nowy plac tzw. Nowy Rynek. Był on zbliżony kształtem oraz wielkością do średniowiecznego rynku miasta i przejął funkcję rynku świńskiego. W sąsiedztwie Nowego Rynku (obecnie Plac gen. Sikorskiego) zaczęła się rozwijać dzielnica północna miasta. Plan Wilhelma Gierscha realizowany był konsekwentnie przez władze pruskie, gdyż Pyzdry zostały przekazane Królestwu Kongresowemu dopiero w 1818 roku. W celu zbadania zmian elementów układu przestrzennego Pyzdr zastosowano badania porównawcze poprzez cyfrowe nałożenie dwóch map miasta, pochodzących z różnych okresów historycznych. Na *"Plan Siedzib Miasta Pyzdr"* nałożono zdigitalizowaną współczesną mapę ewidencyjną miasta w skali 1:2 000. Założono, że pozwoli to na:

³⁰⁰ W roku 2018 prace budowlane (wykopy pod fundamenty budynku targowiska miejskiego), prowadzone w pierzei Rynku od strony północno-zachodniej pozwoliły na ustalenie, że poziom średniowiecznego rynku był około 1,4 metra poniżej obecnej rzędnej terenu, a zabudowa pierzejowa wokół rynku była podcieniowa – informacja od M. Czerniaka Dyrektora Muzeum Regionalnego Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach (wyniki badań archeologicznych dotychczas nie zostały opublikowane).

- szczegółową analizę i sformułowanie wniosków, dotyczących stanu zachowania budynków i budowli, przebiegu granic własności, fos i cieków wodnych, ukształtowania terenu,
- odtworzenie hipotetycznego przebiegu średniowiecznych murów obronnych i rozplanowania miasta lokacyjnego z zamkiem z czasów Kazimierza Wielkiego³⁰¹.



Ryc.VI.22. "Plan Siedzib Miasta Pzdr" mierzony i kopiowany przez mierniczego rządowego J. Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5 000 na tle pomniejszonej współczesnej mapy ewidencyjnej w skali 1:2 000 z 1960 roku.

Źródło: opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczuk 2012 r.³⁰²

³⁰¹ Krzyżanowska-Walaszczuk E., Pzdry – dawne mapy w planowaniu przestrzennym. Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego. Warszawa 2012, s.120-136.

³⁰² Ibidem, s.128-131.

Współczesna mapa została nałożona w kolorze czerwonym. Nie prowadzono badań "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" w zakresie np. jego kartometryczności, wynikającej z techniki pomiaru, odkształceń zachowanej papierowej kopii, gdyż badania takie wymagają zespołu interdyscyplinarnego³⁰³.



Ryc.VI.23. "*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*" mierzony i kopiowany przez mierniczego rządowego J. Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5000 na tle pomniejszonej współczesnej mapy ewidencyjnej w skali 1:2 000 z 1960 roku – fragment.
Źródło: opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2012 r.³⁰⁴

Współczesna mapa ewidencyjna poprzez cyfrowe nałożenie na "*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*" dokumentuje nakładanie się różnych, historycznych struktur przestrzennych na obszarze miasta m.in.: przyrodniczej, morfologicznej, funkcjonalnej, własnościowej, społecznej.

Zasięg miasta Pyzdry na prawie magdeburskim wyznaczały jego mury obronne, do murów tych przylegał zamek królewski otoczony odrębnymi murami. W związku z tym na mapie zaznaczono najpierw punktowo miejsca na obwodzie miasta historycznego, gdzie widoczne są ówczesznie zachowane fortyfikacje. Zniszczone mury obronne po spaleniu miasta w **1768** roku sukcesywnie

³⁰³ Komunikat na Konferencji w Pyzdrach w dniu 21 maja 2016 roku (niepublikowany). Koncepcja badań interdyscyplinarnych "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*", mierzonego i kopiowanego przez J. Gaszyńskiego mierniczego rządowego w Królestwie Polskim z 1829 roku. Autorzy: mgr Michał Czerniak – Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach; mgr inż. arch. Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk – Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP Oddział SARP Poznań; mgr inż. Waldemar Sztukiewicz – Stowarzyszenie Geodetów Polskich Oddział Wielkopolski w Poznaniu (zespół nie został powołany).

³⁰⁴ Krzyżanowska-Walaszczyk E., Pyzdry – dawne mapy w planowaniu przestrzennym. Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego. Warszawa 2012, s.128-131.

rozbierano, wykorzystując materiał budowlany (średniowieczną cegłę) do odbudowy zabudowy miasta. Należy pamiętać, że mapa obrazuje stan po upływie niemal 60-ciu lat po pierwszym pożarze, a do czasu jej powstania następowały kolejne pożary Pyzdr.



Ryc.VI.24. Zachowane ślady przebiegu fortyfikacji miejskich z zamkiem królewskim w Pyzdrach na "Planie Siedzib Miasta Pyzdr", mierzonym i kopiowanym przez mierniczego rządowego J. Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5 000 na tle współczesnej mapy ewidencyjnej z 1960 roku.
Źródło: Opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2017 r.³⁰⁵

W zapisie mapowym Józef Gaszyński uwzględnił realizację ortogonalnego planu regulacyjnego Pyzdr autorstwa architekta Wilhelma Gierscha. Linie czerwoną ciągłą na mapie przeprowadzono wzdłuż hipotetycznego obrysu murów obronnych miasta średniowiecznego, uwzględniając miejsca, gdzie (w związku z wprowadzaniem sukcesywnie po spaleniu miasta ortogonalnym układem rozplanowania) widoczne są "kolizje" z historycznymi podziałami własności i obrysami zachowanych budynków. Linia czerwona potwierdza obwód murów obronnych miasta z czasów kazimierzowskich (poszerzonej lokacji przestrzennej) o kształcie regularnego owalu, z niewielkimi modyfikacjami w wyniku dostosowania jej do kształtu skarp nadrzecznych od strony południowo-wschodniej oraz w rejonie obwarowanego zamku, usytuowanego na cyplu

³⁰⁵ Mapa ta jako opracowanie autorki prezentowana była na Konferencji w Pyzdrach w roku 2016. Przekazana została do publikacji w roku 2017 w monografii Studium Planowania Przestrzennego Politechniki Poznańskiej w ramach szerszego artykułu pt. "Zagadnienia problematyki studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy – ochrona krajobrazu i tożsamości miejsca", dotyczącego problematyki prowadzonego przez autorkę cyklu wykładów związanych z miastami Wielkopolski (artykuł i mapa publikowane na stronie internetowej – Politechnika Poznańska Wydział Architektury Studia Podyplomowe Planowanie Przestrzenne).

wschodnim nadwarciańskiej skarpy. Linia zieloną podkreślono zachowane skarpy nadrzeczne (nad Wartą i Flisą).

Miasto lokacyjne w obrysie murów obronnych

"Plan Siedzib Miasta Pyzdr" w skali 1:5 000 stanowił podstawę do dokonania pomiarów miasta w murach obronnych. Powierzchnia miasta wynosiła około 11 ha, długość linii obwarowań – 1250 m, Długość owalu w kierunku północ – południe około 400 m, a z zachodu na wschód – 350 m³⁰⁶. Obecnie długość rynku w kierunku północ – południe ma około 90 m, a z zachodu na wschód – 70 m. W granicach miasta, wydzielonego murami obronnymi z bramami, centralne miejsce zajmował rynek z ratuszem – siedzibą władz miejskich. Zabudowania miasta stanowiły budynki mieszkalne i gospodarcze, budowle municypalne: ratusz, waga, kramy, łaźnia itp. oraz świątynie: fara, klasztor franciszkański z kościołem oraz synagoga. Na "Planie Siedzib Miasta Pyzdr" widnieją zarysy nieistniejących dzisiaj budowli m.in.: na Rynku – ratusza, wagi (średniowieczna miara pyzdrska!), kramów, zarysy dawnych działek m.in. obrysy podcieni domów w pierzejach rynkowych. Prostokątny Rynek obudowany był domami podcieniowymi co usprawniało handel, uniezależniając go od niesprzyjających warunków atmosferycznych. W dłuższych pierzejach Rynku było po 9 działek (oraz dwie boczne na drogi), w krótszych pierzejach – po 6 działek (oraz dwie boczne na drogi) z przejściem dodatkową działką po środku, prowadzącą do Rynku. Od strony Bramy Toruńskiej widoczne jest to przejście (w kolejnych dwóch blokach zabudowy), prowadzące do Rynku. Po przeciwległej stronie Rynku przejście prowadzi poprzez kwartał zabudowy (oddzielającej rynek od ul. Farnej) do placu na terenie fary, poprzedzającego pierwotne wejście do świątyni (od strony zachodniej). W omówionym układzie działek można odczytać siatkę, służącą rozplanowaniu miasta w średniowieczu (rynek prostokątny 2x1,5 sznura, po 9 i 6 działek budowlanych w pierzejach)³⁰⁷. Na południe od rynku, na wysokiej skarpie nad Flisą, usytuowany był najstarszy kościół parafialny w Pyzdrach – fara pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Na mapie zobrazowano południową skarpe, na której usytuowana była fara, o długości około 60 metrów (wzdłuż kościoła i terenu przykościelnego – dawnego cmentarza) oraz dalej w kierunku zachodnim o długości około 150 metrów (równoległe do rzeki Flisy). Od strony Warty, na wysokiej skarpie, na południe od królewskiego zamku zobrazowany jest klasztor franciszkański z wirydarzem oraz przylegający do klasztoru kościół pw. Ścięcia Głowy św. Jana Chrzyciela. Klasztor oddzielony był tzw. przedgródkiem od zamku otoczonego odrębnym murem (rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział. IV.3. Analiza opracowań

³⁰⁶ dane takie podaje Widawski J., Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Warszawa 1993, s.381.

³⁰⁷ zagadnienie rozplanowania miast na podstawie siatki sznurów (2 sznury=100 metrów=300 stóp) rozwija Maurycy Kustra na przykładzie miast zakładanych na prawie magdeburskim – rynek w Poznaniu (kwadrat 3x3 sznury) oraz rynek w Pobiedziskach (kwadrat 2x2 sznury); patrz: Kusta M., Pobiedziska wraz z okolicą w średniowieczu i u progu nowożytności. STUDIA HISTORICA. Poznań 2013, s.106-107.

archeologicznych., punkt IV.3.3. Archeologia terenu miasta, zamku oraz strefy gospodarczego zaplecza). Od strony wewnętrznej murów miejskich na *"Planie Siedzib Miasta Pyzdr"* widoczny jest przebieg ulicy przymurnej (podmurnej), oddzielającej farę oraz kościół i klasztor franciszkanów od murów obronnych, a umożliwiającej szybkie przemieszczanie się obrońców miasta.

Zamek kazimierzowski

Zamek na wschodnim cyplu terenowym jest zobrazowany na mapie jako regularny prostokąt; nadwarciańska skarpa na tym prostym odcinku ma około 45 metrów długości. Na *"Planie Siedzib Miasta Pyzdr"* z 1829 roku brak zobrazowania murów zamkowych, oddzielających zamek od miasta³⁰⁸.

VI.6. Analiza map topograficznych wsi z XIX wieku

Przedstawienie zabudowy wsi na mapach z końca XVIII wieku ograniczało się do umieszczenia na mapie odpowiedniej liczby znaków umownych dla identyfikacji zabudowań w obrębie osady, a lokalizacja tych znaków nie zawsze odpowiadała stanowi faktycznemu. Wiernie przedstawiano jedynie położenie elementów o znaczeniu strategicznym i mających wpływ na orientację w terenie (takich jak: kościoły, figury i krzyże przydrożne, karczmy, skrzyżowania dróg w osadach, lokalizacja młynów i wiatraków). Na mapach oznaczano jedynie kontury lasów, a dane o gatunkach drzewostanów zamieszczano w opisie (patrz: rycina VI.25. Województwo kaliskie. Leśnictwo Pyzdry. *"Plan gospodarczy lasów pyzdryskich"* z 1820 roku, zamieszczona w tym podrozdziale). Mapy topograficzne, to w większości niepublikowane dotychczas mapy z końca XIX wieku poszczególnych wsi rejonu pyzdryskiego, prezentowane przez dr. Wojciecha Mielewczyka z Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie³⁰⁹.

Na mapach z 1. połowy XIX wieku pojawiła się bardziej szczegółowa charakterystyka komponentów środowiska: rozróżnienie trwałości budynków, kościołów, ogrodzeń (drewniany, murowany), rozróżnienie kościołów z wieżami. Wprowadzono znaki umowne oznaczenia: urząd, folwark, cmentarz, park, plantacja, cegielnia, żwirownia, piaskownia, gliniarki, kamieniołom, odrębne oznaczenia na trzy rodzaje wiatraków. Na mapach tych są elementy granic o charakterze orientacyjnym np. kamienie, kopce graniczne, charakterystyczne drzewa, rosnące na załamaniu granicy lub drzewa wyróżniające się w krajobrazie. Wprowadzono również sygnatury dla lasów, oznaczające: dojrzały drzewostan, młodnik i plantacje. Dopiero w 2. połowie XIX wieku zamieszczono zróżnicowane oznaczenia dla lasów liściastych, iglastych, bądź mieszanych.

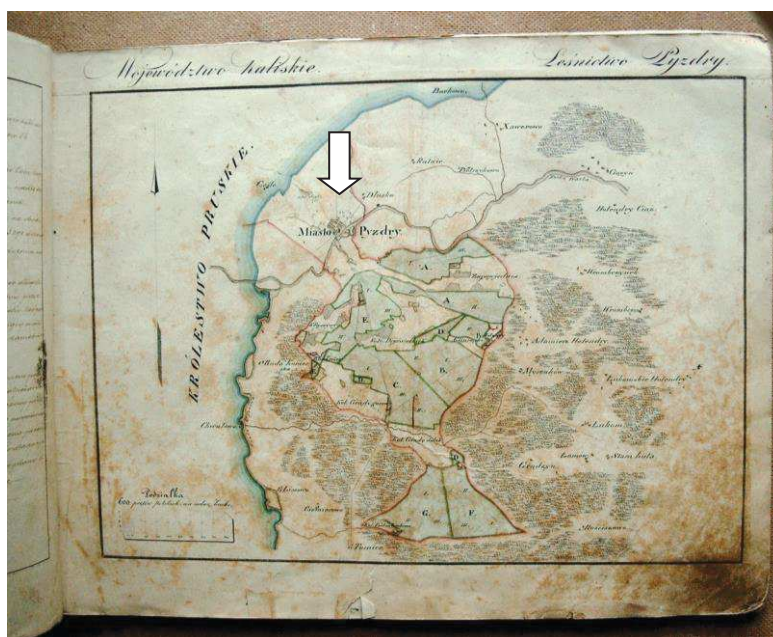
³⁰⁸ mury zamku od strony miasta istniały w średniowieczu – patrz: rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku; poz. 1383 r. – okoliczności walk przy użyciu po raz pierwszy armaty na ziemiach polskich.

³⁰⁹ Mapy wsi z zasobów Muzeum Rolno-Spożywczego w Szreniawie, dotyczące rejonu Pyzdr są sukcesywnie prezentowane przez pracownika tego muzeum dr. Wojciecha Mielewczyka na kolejnych konferencjach w Pyzdrach w latach: 2014-2017 – rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.3. Źródła – mapy., punkt XIV.3.6. Mapy kartometryczne od połowy XIX wieku do końca XX wieku.

Postępowała również szczegółowość oznaczeń dla scharakteryzowania gruntów podmokłych i użytków zielonych. Na mapach (*Messtischblatt*) granice wsi pojawiają się dopiero około 1890 roku, podobnie jak inne oznaczenia np.: rowy, wyrobiska, cmentarze, figury przydrożne.

Nie udało się znaleźć mapy szczegółowej z przełomu XIX/XX wieku, która wносиłaby istotne informacje do pracy. Dla rejonu Pyzdr, położonych w zaborze rosyjskim mapy wsi są nieliczne. Udało się odszukać rosyjską mapę fragmentów wsi Dłusk, ale wobec braku (równoległych w czasie) map terenów okalających, dotychczas nie można zlokalizować na współczesnej mapie tych fragmentów terenu Dłuska³¹⁰. Sytuację pogłębia fakt dużej zmienności przebiegu koryta Warty, która mogłaby stanowić odniesienie. Mapa ta wymaga więc dalszych pogłębionych studiów, najlepiej w zespole interdyscyplinarnym.

W Bibliotece Klasztoru w Łądzie udostępniono do wglądu Album Lasów Pyzdrskich z 1820 roku. Jest to *"Plan gospodarczy lasów pyzdrskich"* wraz z kartami opisu ponumerowanymi od A-G, zawierającymi dane: powierzchnia, rodzaj drzewostanów itp. Album nie jest zeskanowany, a dokumenty są już bardzo podniszczone, co przedstawia zamieszczona poniżej fotografia.



Ryc.VI.25. Województwo kaliskie. Leśnictwo Pyzdry.
"Plan gospodarczy lasów pyzdrskich" z roku 1820.

Źródło: Biblioteka Klasztoru w Łądzie (zdjęcie: Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2014 r.)

Plan lasów pochodzi z okresu, kiedy Pyzdry były miastem pogranicznym w Królestwie Polskim, w województwie kaliskim. Lasy pyzdrskie położone w dolinie Warty mają bardzo charakterystyczny układ głównych duktów (dróg)

³¹⁰ Nieznany autor geometra przysięgły klasy II „*Plan wsi Dłusk, w Kaliskiej Guberni, Powiatu Słupeckiego*” (mapa rosyjska), 1:2 000, pomiar 1891 r. plan 1895 r., kol. pow., nr kat. 168/1 60/7/14/1/64 – niepublikowana, 1895. Mapa z zasobów Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej we Wrześni – patrz: Ibidem, XIV.3.6. Mapy kartometryczne od połowy XIX wieku do końca XX wieku.

leśnych w formie wachlarza, którego proste odcinki zbiegają się przy moście i groblach prowadzących przez Wartę do Pyzdr. Są to lasy, położone na terenach dawnych lasów z nadań książęcych, a potem królewskich, dokonanych przez władców na rzecz gminy miejskiej w Pyzdrach. Lasy pyzdrskie zobrazowane są jako kompleksy ponumerowane od A do G, położone w rejonie dawnych średniowiecznych wsi, wymienionych z nazwy na "Planie gospodarczym lasów pyzdurskich", takich jak: Ruda Komorska, Zapowiednia, Adamierz, Grądy, Białostrzeg, Tomice (Lisewo). "Planie gospodarczym lasów pyzdurskich" zaznaczono Pyzdrskie Glinianki oraz zobrazowano lasy północnej części Puszczy Pyzdurskiej w rejonie Wrąbczynka oraz zaznaczono nowożytnie osadnictwo holenderskie np. Adamierz Holendry, Łukomskie Holendry.

VI.7. Analiza map historycznych

Analiza wybranych map historycznych³¹¹ przeprowadzona została w zakresie retrospektywnych badań sieci komunikacyjnej drogowej i wodnej oraz osadnictwa w dolinie środkowej Warty w okolicach ujścia Proсны, z uszczegółowieniem potencjalnych korzyści dla lokalizowania tam Pyzdr we wczesnym średniowieczu. Z historycznych opracowań, zawierających tego rodzaju mapy, wybrane zostały i przedstawione zgodnie z chronologią ich opublikowania:

1) dzieło Wawrzyńca Surowieckiego z 1811 roku „*O rzekach y splawach Kraiów Xięstwa Warszawskiego*”, zawierające m.in. dwie mapy historyczne³¹²:

- „*Mapka gleb Wielkopolski i obszarów przyległych*”,
- „*Rzeki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły*”;

2) mapa Stanisława Staszica "*Carta geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae, et Valachiae*" z 1815 roku³¹³;

3) praca opisowa Konstantego Jana Hładyłowicza z 1932 roku, przedstawiająca użytki leśne, łąki i bagna na tle sieci osadniczej Wielkopolski w XIV wieku, zawierająca mapy³¹⁴;

4) dwa opracowania Stefana Weymanna:

- z 1938 roku, dotyczące ceł i dróg w Polsce Piastowskiej z mapą³¹⁵,
- z 1953 roku, zawierające mapę dróg handlowych w Polsce Piastowskiej³¹⁶.

Dzieło Wawrzyńca Surowieckiego z 1811 roku

Dzieło Wawrzyńca Surowieckiego „*O rzekach y splawach Kraiów Xięstwa Warszawskiego*” Warszawa 1811 r. Surowiecki podaje, że „*Warta była (...)*

³¹¹ Według S. Herbsta mapa historyczna powstaje jako wynik badań przeprowadzonych na mapie dawnej (Wojciech Chrzanowski).

³¹² Surowiecki W., *O rzekach y splawach Kraiów Xięstwa Warszawskiego*. Cz. I. 205 s. mapa, (Pyzdry s.59), Warszawa 1811.

³¹³ Warszawa, Drukarnia Rządowa, 1815, skala 1:182 000, BU KUL., sygn.: Dep. przem. M-2.

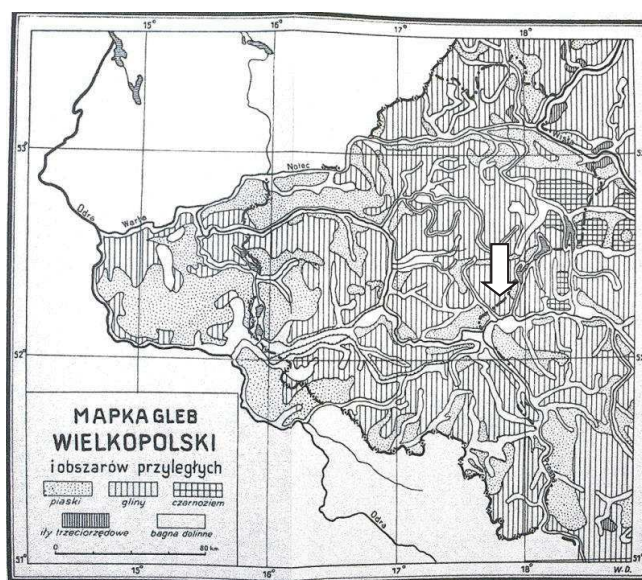
³¹⁴ Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX*. Lwów 1932, mapy.

³¹⁵ Weymann S., *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 1938.

³¹⁶ Weymann S., *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*. Przegląd Zachodni nr 6-8. Poznań 1953.

walnym spławem do morza Bałtyckiego; województwo Kaliskie i Ziemia Wieluńska przez samą tylko Prosnę mogła do niej staczać swoje płody, i wysyłać tam gdzie był główny pokup na nie”. (...) „Polacy prowadzili wielką żeglugę od Warty przez Gopło do Wisły i Gdańska (...), która przerwana została przez upadek Kruszwicy.” Autor analizuje opis Gopła Jana Długosza, który wymienia między Wartą a Gopłem tylko dwa jeziora: Ślesińskie i Lubstowskie; „(...)z tego pierwszego wylewała się rzeka Goplenica do Warty pod Morzysławiem”. (...) „Rzeka Goplenica do 15 wieku płynęła z jezior Ślesińskich przez Morzysław do Warty”. Wawrzyniec Surowiecki stwierdził, że wypływ rzeki Goplenicy z Jeziora Ślesińskiego znajdował się o 11 ½ stóp (3,79 metra) powyżej ówczesnego poziomu Gopła (to jest około roku 1810), zaś żadna osada nadgoplańska nie leży poniżej 80 m n.p.m. Dzieło to zawierająca dwie mapy historyczne:

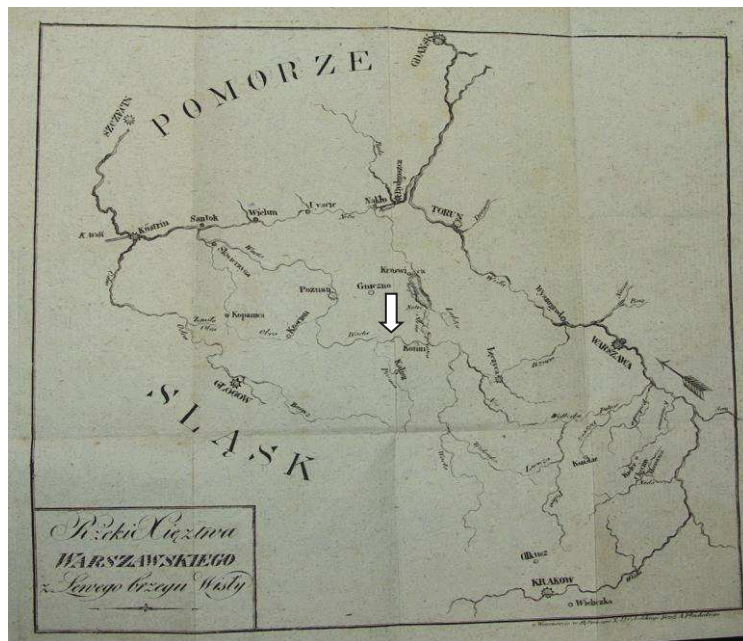
- „Mapka gleb Wielkopolski i obszarów przyległych”.
- „Rzeki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły”.



Ryc.VI.26. „Mapka gleb Wielkopolski i obszarów przyległych”.
Wawrzyniec Surowiecki, 1811.

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu

Mapka przedstawia rozległość dolin rzek: Warty i odcinka ujściowego Prozny. W przypadku Pyzdr mapka jest również argumentem wskazującym na lokalizowanie wczesnohistorycznego osadnictwa w sąsiedztwie kompleksów gleb korzystnych dla rozwoju gospodarki rolnej i hodowlanej (gliny, czarnoziem na płaskowyżu, łąki i pastwiska w dolinach rzek). Rozległe kompleksy piasków poza dolinami rzek to rejony zachowanych do dzisiaj kompleksów leśnych, to jest: dawnej Puszczy Pyzdrskiej oraz Lasów Czeszewskich. Druga zamieszczona w dziele Wawrzyńca Surowieckiego mapa jest potwierdzeniem ważnej roli transportowej Prozny i Warty.



Ryc.VI.27. „Rzeczki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły”.
Wawrzyniec Surowiecki, 1811.
Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu

Ujście Prosny do Warty odgrywało więc kluczową rolę w transporcie rzecznym. „Węzłem wodnym” tego transportu były Pызdry, gdzie towary były rozdzielane i clone. Z pewnością na nadbrzeżu pызdrskim były rozległe place, służące tym celom.

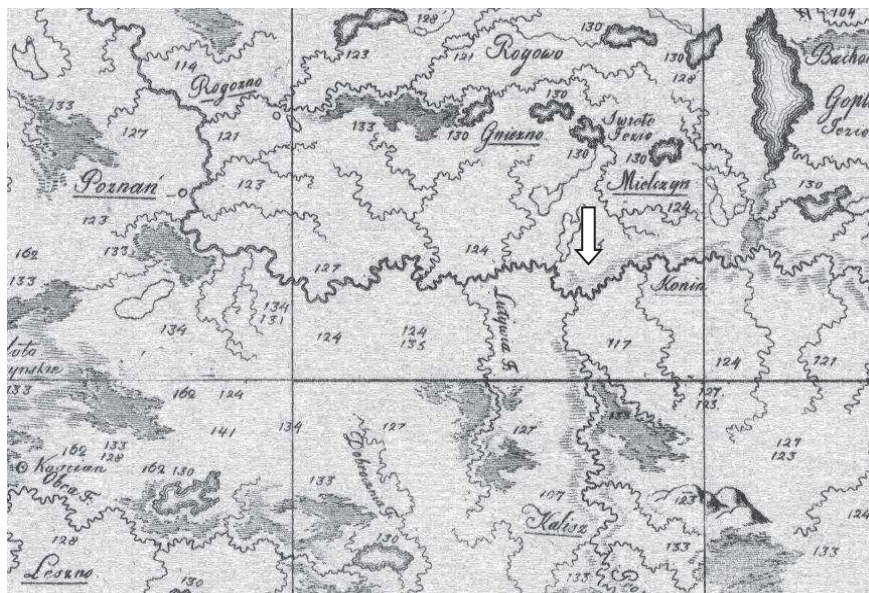


Ryc.VI.28. „Rzeczki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły”(fragment).
Wawrzyniec Surowiecki, 1811.
Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu

Towary spławiane były w wiekach średnich Wartą zarówno „w górę” rzeki poprzez Goplenicę, Gopło, Brdę do Wisły i Gdańska, jak i „z nurtem” Warty do jej ujścia do Odry, i dalej do morza.

Mapa Stanisława Staszica z 1815 roku

Jest to mapa geologiczna Polski, Mołdawii, Transylwanii i części Węgier oraz Wołoszczyzny.



Ryc.VI.29. "Carta geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae, et Valachiae", opracowana przez Stanisława Staszica w skali 1:182 000.

Warszawa. Drukarnia Rządowa, 1815.

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn.:Dep przem. M-2

Mapa przedstawia wody powierzchniowe, to jest rzeki i jeziora. W części treści mapy, dotyczącej doliny środkowej Warty, można odczytać wzdłuż Warty, Prosną, Lutyni rozległe obszary podmokłe i bagna. Na mapie zobrazowano usytuowanie jezior zanikających w rejonie Giecza, których istnienie potwierdziły badania archeologiczne i paleontologiczne, prowadzone przez poznańskich naukowców³¹⁷. Mapa przedstawia połączenie rzeki Warty z Jeziorem Gopło, wzdłuż zanikającego wówczas (to jest na początku XIX wieku) śladu rzeki Goplenicy (na wschód od Pyzdr, za Koninem). Rzeka Goplenica w wiekach średnich łączyła Jezioro Gopło z Wartą. Jest to kolejny argument uzasadniający pogląd, że towary z Ziemi Wieluńskiej (Rudzkiej) i Kaliskiej były transportowane rzeką Prosną do Warty i w rejonie Pyzdr rozdzielane na kierunki: zachodni i wschodni spływu rzeką Wartą aż do Bałtyku.

³¹⁷ Grygorowicz A., Milecka K., Tobolski K. – red. Architektoniczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Giecza. Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej. Poznań 2007. Kowalewski G., Gałka M. „Współczesny i dawniejszy układ hydrograficzny rejonu Giecza w świetle źródeł kartograficznych”, s.105-112.

Mapy Wielkopolski wieku XVI – ilustracja prac K. J. Hładyłowicza z 1932 roku
Konstanty Jan Hładyłowicz zastosował jako jeden z pierwszych badaczy metodę retrogresywną dla kartograficznego przedstawienia zmian w stanie zasiedlenia i rozmieszczenia lasów w Wielkopolsce dla końca XIV wieku. Wykorzystał jako kanwę mapę generalną Instytutu Wojskowo-Geograficznego w Wiedniu w skali 1:200 000 z lat 1914-1915, a dla szczegółowych badań mapę pruskiego sztabu generalnego „*Karte des Deutschen Reiches*” w skali 1:100 000. Nazwy miejscowości ustalone zostały na podstawie map Chrzanowskiego „*Karta dawnej Polski*” z roku 1859³¹⁸. Konstanty Jan Hładyłowicz korzystał również z cennych monografii geograficzno-statystycznych poszczególnych powiatów wielkopolskich, opracowanych przez pułkownika Edmunda Calliera³¹⁹. Jako czasowy punkt przełomowy przyjął rok **1370**. Chronologię osadnictwa ustalił na podstawie Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski, badań topograficznych nazw miejscowości Stanisława Kozierowskiego³²⁰ oraz monografii Calliera. Z jego pracy korzystają współcześnie naukowcy, między innymi w badaniach nad leżącą w sąsiedztwie do Pызdr kasztelanią giecką³²¹, co świadczy o randze i aktualności efektów tych badań.

VI.8. Analiza współczesnych map tematycznych

Mapy topograficzne sporządzone w okresie międzywojennym

Opracowaniem i wydawaniem map topograficznych w okresie zajmował się Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG). Podstawowa mapa w skali 1:25 000 dla celów cywilnych i wojskowych powstawała na uaktualnionych materiałach zdjęć terenowych i mapach pruskich. Mapa WIG może być wykorzystana jako źródło informacji o stanie środowiska Wielkopolski (i okolic Pызdr) w kolejnym przedziale czasowym tj. rok 1933³²².

Mapy współczesne

Do rekonstrukcji środowiska i badania uwarunkowań lokalizowania oraz rozplanowania Pызdr wykorzystane zostały również mapy współczesne m.in.: dla regionu pызdrskiego mapa sozologiczna w skali 1:50 000 i mapa topograficzna w skali 1:10 000 oraz dla Pызdr mapa ewidencyjna w skali 1:2 000 i mapa zasadnicza w skali 1:500.

³¹⁸ Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX*. Lwów 1932, s.16.

³¹⁹ Callier E., *Powiat pызdrski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno–historyczny*. W Poznaniu czcionkami i w komisie W. Simona, 1888 (reprint).

³²⁰ Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*. Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 1915, r.42, s.34.

³²¹ Rozdział IV. *Analiza – historia przekształceń Pызdr i regionu w świetle zachowanych źródeł*; Grygorowicz A., Milecka K., Tobolski K. – red. *Architektoniczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Giecza*. Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań 2007. Ryc.3a. „*Obszar grodowy (kasztelanii) Giecza dla wieku XIV*” wg. A. Grygorowicza (na podkładzie mapy K. J. Hładyłowicza, 1932).

³²² Jankowska M., Lisiewicz S., *Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska*. Poznań 1998, s.88.

Podstawowe funkcje współczesnych map topograficznych to³²³:

- modelowo-przestrzenne,
- analityczna (informacje dla celów naukowych),
- referencyjna (lokalizacja w stosunku do innych elementów w terenie),
- orientacyjna (wykorzystanie w terenie).

Dla omawianego obszaru istnieją również archeologiczne zdjęcia lotnicze, które dają nowe możliwości specjalistom formułowania historycznych uwarunkowań np. w zakresie zmian koryt rzek, lokalizowania śladów osadnictwa. Wymaga to prowadzenia skoordynowanych badań przez zespół naukowców. Stosowane przez archeologów bezinwazyjne metody badawcze wraz z cyfrową interpretacją zdjęć lotniczych przynosi zaskakujące i znaczące rezultaty np. odkrycie wczesnośredniowiecznych Starych Szamotuł w Wielkopolsce, które po pożarze nie zostały odbudowane, ale lokowane około 1,5 km dalej na „surowym korzeniu” lub Nieszawy, Starego Rypina lub Alt Waltenburga/Brodnicy na Mazurach. Metody nieinwazyjne (zdjęcia z nalotów lotniczych m.in. z 1940 roku) wykorzystane zostały w ostatnich latach przez zespół archeologów z Wągrowca przy odkryciu średniowiecznego kompleksu osadniczego – miasta prywatnego w Dzwonowie³²⁴, położonego między Skokami a Puszczą Zieloną.

VI.9. Podsumowanie analizowanych materiałów kartograficznych dla miasta i regionu

Wybrane, w tym przeanalizowane mapy, zostały zestawione w rozdziale XIV. Aneksy., podrozdziale XIV.3. Źródła – mapy. Wykaz nie wyczerpuje pełnego materiału kartograficznego dla rejonu Pyzdr, lecz wybrane mapy z dostępnych źródeł. Pyzdry obrazowane są na mapach w zróżnicowany sposób, w zależności od okresu sporządzenia mapy. Na mapach dawnych oznaczano jedynie nazwą ważniejsze miejscowości, w tym Pyzdry, ich nazwa miejscowa podlegała również zmianom. Wyniki badań w tym zakresie przedstawiono w rozdziale VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdr. Zapisy na mapach dokumentują stabilność sieci osadniczej w regionie pyzdrskim, dowodzą zmienności sieci wodnej (rzeki, jeziora). Niekiedy w przypadku map dawnych (rękopiśmiennych) wskazują również na nieporadność pierwszych kartografów, którzy popełniali i powielali błędy. Stąd też wnioski współcześnie formułowane obarczone są dużym ryzykiem pomyłki lub powtórzenia błędu, szczególnie w zakresie rozplanowania przestrzennego Pyzdr i ich osadniczego otoczenia w odniesieniu do okresu średniowiecza. Różnorodność materiałów kartograficznych i przeprowadzone analizy są podstawą do wyciągnięcia wniosków ogólnych. Wskazują na zmiany hydrograficzne położenia dawnego węzła wodnego w rejonie ujścia Proсны do Warty – w rejonie pierwszej lokacji

³²³ Geograficzna Baza Danych Obiektów Topograficznych. Rozporządzenie z dnia 21 listopada 2012 roku w sprawie bazy danych obiektów topograficznych w skali od 1:10 000 do 1:100 000.

³²⁴ Krzepakowski M., Moeglich M., Wroniecki P., Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto. Muzeum Regionalne w Wągrowcu. Wągrowiec 2017.

miejskiej Pyzdr. W średniowieczu układ komunikacyjny różnił się znacznie od obecnego. Rzeka stanowiła nie tylko istotny element obronny, ale i pełniła ważne funkcje gospodarcze. Zapisy na mapach dokumentują, że już w wiekach średnich Warta i Proсна (od Lisewa rzeka Lutynka w czasie powodzi) były rzekami spławnymi. W okresie wezbrań stała przeprawa na rzece funkcjonowała na południe w Pogorzeliczy. Węzeł wodny był szczególnie istotny dla rozwoju transportu wodnego, przebiegu dróg i przepraw przez rzekę oraz determinował wybór miejsca pod lokalizowanie osadnictwa i miasta Pyzdry w średniowieczu. Stosowanie metody retrogresji w celu odtworzenia sieci drożnej na podstawie dawnych map – wspomagane późniejszymi mapami kartometrycznymi, zwłaszcza w odniesieniu do czasów wczesnego średniowiecza – wymaga dużej ostrożności. XIII-wieczna kolonizacja na prawie średzkim i niemieckim w zasadniczy sposób zmieniła przebieg dróg w porównaniu z okresem wcześniejszym. Lokacja nowego ośrodka miejskiego lub wiejskiego *"na surowym korzeniu"* mogła być przyczyną do utrwalenia nowego traktu i obniżenia roli dawnej drogi. Stąd wnioski mogą być obciążone ryzykiem popełnienia błędu. W średniowieczu, a nawet w czasach nowożytnych do XIX wieku, w Wielkopolsce drogi ponadregionalne i lokalne nie były drogami bitymi. Na pewnych odcinkach często zmieniał się ich przebieg w wyniku okresowych wylewów rzek, podtopień po nadmiernych opadach deszczu i po wiosennych roztopach itp. Sytuacja taka dotyczyła regionu Pyzdr, gdzie w zależności od zmian pogodowych zmieniały się również miejsca brodów przez Wartę, Proსnę, czy Lutynię. Dodatkowe, najbardziej wiarygodne informacje o uwarunkowaniach przestrzennych wczesnego pyzdrskiego osadnictwa i Pyzdr wnoszą wyniki badań ze stanowisk archeologicznych w skupiskach osadniczych regionu pyzdrskiego³²⁵. Szlaki komunikacyjne przez Pyzdry i region pyzdrski obrazowane są precyzyjniej dopiero na pruskich mapach kartometrycznych, gdzie o dokładności odwzorowania różnorodnych uwarunkowań przestrzennych decydowała przede wszystkim skala mapy. Należy jednak pamiętać, że pierwsze z tych map powstały, kiedy Pyzdry kolejnej lokacji przestrzennej z czasów Kazimierza Wielkiego z zamkiem otoczone murami obronnymi funkcjonowały od ponad 380 lat. Pierwsze mapy pruskie kartometryczne, zawierające odwzorowania rozplanowania przestrzennego Pyzdr i okalającego je osadnictwa, były sporządzane dla terenu Polski w bardzo małej skali, dlatego prowadzone analizy obciążone były wieloma niewiadomymi i wymagały uzupełniania innymi źródłami³²⁶.

Wielkopolska w drugiej połowie XVII wieku i pierwszej ćwierci XVIII wieku przeszła katastrofalny upadek gospodarki, wskutek ciągłych najazdów i przechodów wojsk obcych oraz własnych, w szczególności: szwedzkich, brandenburskich i rosyjskich. Sytuacja taka dotknęła również Pyzdry, które

³²⁵ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych.

³²⁶ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku oraz rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.2. Kalendarium rozwoju Pyzdr od początku XV wieku do końca XX wieku.

w owym czasie narażone były na pożary i rabunki. W Pyzdrach sytuacja ta uległa dramatycznemu pogorszeniu po spaleniu miasta w roku 1783 i kolejnych pożarach pod koniec XVIII oraz na początku XIX wieku.

Położenie Pyzdr w okresie rozbiorów w zaborze rosyjskim przesądziło o braku bardziej szczegółowych odwzorowań w formie map i planów. Jedyne "*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*" mierniczego Józefa Gaszyńskiego z 1829 roku, po przeprowadzeniu analiz i badań, mógł stanowić podstawę sformułowania wniosków w zakresie przestrzennego rozplanowania miasta i rozmieszczenia zachowanych relikwów budowli z okresu drugiej lokacji. Analiza map: "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" i współczesnej mapy ewidencyjnej wskazuje na pilną potrzebę prowadzenia planowych prac archeologicznych na terenie wpisanym do rejestru zabytków jako strefa ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego miasta Pyzdry, szczególnie w pierwszej kolejności na obszarze miasta lokacyjnego oraz kontynuacji tych prac na terenie zamku kazimierzowskiego.

Bardzo ryzykowne jest natomiast bezpośrednio porównywanie powiązań komunikacyjnych XIX-wiecznych z wcześniejszymi, szczególnie w przypadku Pyzdr. Stare powiązania komunikacyjne i gospodarcze w okresie zaborów zostały przerwane, a polityka komunikacyjna powadzona była w interesie administracyjnym oraz strategicznym zaborców: najpierw pruskiego, a potem rosyjskiego. Południkowy przebieg granicy między zaborami po rzece Prośnie (ostateczny po trzecim rozbiore Polski tuż na zachód od miasta) stanowił barierę dla kontynuowania tradycyjnych powiązań gospodarczych i komunikacyjnych Pyzdr na kierunkach: zachodnim przez Poznań (Niemcy) i południowo-zachodnim przez Wrocław i Głogów (Czechy). Sytuacja ta doprowadziła do regresu gospodarczego Pyzdr i rozwiązania powiatu pyzdrskiego w roku 1846, a w konsekwencji do utraty praw miejskich przez Pyzdry w 1867 roku³²⁷.

Klasyczna metoda badawcza osadnicza, wyznaczania szlaków w oparciu o mapy w kompilacji z źródłami pisanymi, przyniosła pewne efekty po analizie map historycznych. Pozyskane wyniki wykorzystano i skomentowano dla Pyzdr oraz regionu pyzdrskiego w zakresie badania uwarunkowań przestrzennych lokalizowania i lokacji miasta³²⁸.

³²⁷ Rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.2. Kalendarium rozwoju Pyzdr od początku XV wieku do końca XX wieku.

³²⁸ Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr.

VII. BADANIA ETYMOLOGII I CHRONOLOGII STOSOWANIA NAZWY MIEJSCOWEJ PYZDRY

Etymologia nazwy miejscowej Pyzdry

W literaturze zwraca się uwagę na archaiczność tej nazwy.

W przypadku Pyzdr Stanisław Rospond podkreśla: „*Nieraz starożytność nazwy idzie w parze z jakąś skamieniałą, archetypiczną formą językową izolowaną i przez to niejasną z punktu widzenia aktualnego poczucia językowego. W dokumentach od XIII wieku mamy: Pisdrensem terram 1232-33 r., de Pyzdr 1257 r. (1262 r., 1280 r. itp.); por. jeszcze Pyzdr, 1301 r. Pisdra, ale 1306 r. Pysdri. U Długosza w XVI w. de Pysdri.*”³²⁹. Badacz sugeruje, że była to niewątpliwie nazwa rodowa od przezwiska *Pizder*, gwarowo *pizder*, też *pizer* = ‘biedak, chuchrak’, *pizdrowaty* = ‘mizerny’. Zaznacza, że tłumaczono też *Pyzdry* od podstawy *pis-* (*Pisa*) oraz od podstawy *py-*, *pu-*, *pie-*, *peu-*, ‘nadymać, puchnąć’, ale niejasna przy takim wywodzie byłaby budowa nazwy, a mianowicie przyrostek *-zdr-*, lub *-zr-*. Kazimierz Rymut podkreśla, że nazwa notowana jest od końca XII wieku (*in Pyzdre* 1189, *Pisdri* 1291, *de Pyzdra* 1299, *Pysdrij* 1407), a „*Budowa językowa nazwy jest mało przejrzysta ze względu na swą archaiczną strukturę*”³³⁰. Przypuszcza się, że oznaczała ona pierwotnie wydmy, gdyż u podstaw nazwy leży rdzeń *py-* obocznie występujący z *pu-* (por. *puch*, *pycha*), kontynuujący pierwiastek **pu-*, **pue-*, >nadymać<. Elementy *-z-* i *-r-* stanowią prasłowiańskie przyrostki. Spółgłoska *-d-* jest wstawna dla rozbitcia grupy spółgłoskowej por. staropolskie *Hendryk* >Henryk<, *zdrada* i staropolskie >zrada<. Według Ignacego Tłoczkę³³¹ o pochodzeniu słowiańskim nazwy świadczy zbieg spółgłosek *-zdr-*, gdyż najstarsze słowa słowiańskie takie jak np. >zdrój<, >zdraw” mają w źródłosłowie te właśnie trzy zgłoski. W jednym z nowszych badań naukowych dotyczących nazw miejscowych Polski pod redakcją Kazimierza Rymuta i Barbary Czopek-Kopciuch³³² wskazuje się na zapis *de Piser* jako formę dopełniacza *Pyzr*, a forma *Pezdry* związana była zapewne z przekształceniami fonetycznymi, zaś zapisy końcowe *-e* i *-a* są rezultatem latynizacji nazwy. Podzielam pogląd Andrzeja Wędzkiego, że „(...) dodatkowe światło na temat początków *Pyzdr* rzucić by mogły dalsze, pogłębione studia nad etymologią i chronologią ich nazwy. (...)”, ponieważ jej rdzeń językoznawcy wyprowadzają od praindoeuropejskiego pierwiastka *pu*, *peu*³³³, używanego na określenie >wydm<.

³¹⁹ Rospond S., Słownik Etymologiczny miast i gmin PRL. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław 1984, s.317.

³³⁰ Rymut K., Nazwy miast polskich. Warszawa 1987, s.198.

³³¹ Zaniewska H., praca zbiorowa, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Pyzdry – przemiany funkcjonalne i przestrzenne. Warszawa 1987, s.14.

³³² Rymut K., i Czopek-Kopciuch B., (red.), Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany. Polska Akademia Nauk. Tom. IX. Kraków 2013, s.413-414.

³³³ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Poznań 2007, s.59.

Chronologia nazwy miejscowej Pyzdry

Jak zmieniała się najstarsza nazwa miasta w pierwszych znanych dokumentach przedstawiono w poniżej zamieszczonej tabeli. Tabela opracowana została na podstawie analizy tekstów źródłowych, dokonanej w rozdziale IV. Analiza – historia przekształceń miasta i regionu w świetle zachowanych źródeł, w podrozdziale IV.2. Badania historii osadnictwa na przełomie XII/XIII wieku oraz na podstawie danych z rozdziału V. Kalendarium rozwoju Pyzdry do końca XIV wieku.

Tabela VII.1. Zmiany nazwy miejscowej Pyzdry w pierwszych znanych dokumentach źródłowych z okresu pierwszej lokacji miasta na prawie średzkim i kolejnej na prawie magdeburskim

L.p.	Rok	Nazwa Pyzdry	Źródło
1	1232/ 1233	<i>Pisdrensem terram</i>	Stanisław Rospond ³³⁴
2	1234	<i>terra pisdrensis</i>	Kronika Wielkopolska, wyd. Kürbis. B., Monumenta Poloniae Historia, Seria Nova, t. VIII, Warszawa 1970, s.84
3	1257 1262	<i>de Pyzdr</i>	KDW I 404
4	1280	<i>de Pisdr</i>	KDW I 498
5	1283	<i>monetharius Pisdrensis monetharius Pisdrensis vlodarius Pisdrensis</i>	KDW VI 1982, 30
6	1291	<i>civitatis de Pisdrensis</i>	KDW VI 32 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530
7	1301/ 1302	<i>Pisdra DE PISIR</i>	Stanisław Rospond ³³⁵ Odcisk najstarszej pieczęci Pyzdr; legenda w otoku, wykonana majuskułą gotycką brzmi: <i>SIGILLVM DE PISIR</i> ³³⁶
8	1306	<i>Pysdri</i>	Stanisław Rospond ³³⁷
9	1307	<i>Pisdrensis scole</i>	KDW II 971 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.

³³⁴ Rospond S., Słownik Etymologiczny miast i gmin PRL. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław 1984, s.317.

³³⁵ Ibidem, s.317.

³³⁶ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Poznań 2007, s.85.

³³⁷ Ibidem, s.85.

			Warszawa 1902, Tom XV, cz.2, s.531
10	1360	<i>DE PISIR</i>	Odcisk pieczęci Pyzdr; legenda w otoku, wykonana majuskułą gotycką brzmi: <i>SIGILLVM</i> <i>DE PISIR</i> ³³⁸
11	1389	<i>de Pysdri</i>	KDW III 427 ³³⁹
12	1390	<i>Pyser</i>	Höbl. IV.1034
13	1422	<i>DE PISIR</i>	Odcisk pieczęci Pyzdr; legenda w otoku, wykonana majuskułą gotycką brzmi: <i>SIGILLVM</i> <i>DE PISIR</i> ³⁴⁰

Jak zmieniała się nazwa miasta na pierwszych mapach Polski i Wielkopolski przedstawiono w poniżej zamieszczonej tabeli – Tab.VII.2, opracowanej na podstawie analizy materiałów kartograficznych³⁴¹.

Tabela VII.2. Zmiany nazwy miejscowej Pyzdry na wybranych mapach od początku XVI wieku do pierwszego rozbioru Polski

L.p.	Rok	Nazwa Pyzdry	Źródło – mapy
Mapy dawne			
1	1507	<i>Pisdri</i>	Mapa Europy Środkowej wydana w 1507 r. przez Marka Beneventano z uzupełnieniami Bernarda Wapowskiego.
2	1526	<i>Pistrin</i>	Mapa Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 roku
3	1554	<i>Pistrin</i>	Mapa Europy Gerarda Mercatora z 1554 roku (wydanie drugie z 1572 r.)
4	1562	<i>Pysdry</i>	Mapa Polski Wacława Grodeckiego wydana w 1562 roku
5	1570	<i>Pysdry</i>	Mapa Polski Andrzeja Pograbki 1570 roku
6	1585	<i>Pysdry</i>	Mapa Polski z Atlasu Gerarda Mercatora z 1585 roku
Mapy topograficzne Polski i Wielkopolski od połowy XVII wieku do połowy XIX wieku			
7	1638	<i>Pysdry</i>	Mapa Polski Joducus Hondius " <i>Nova Poloniae delineatio</i> ". Amsterdam, 1638 rok
8	1645	<i>P. Pisdri</i> <i>G.Peisern.</i>	Mapa województwa poznańskiego „ <i>Palatinatus Posnaniensis...</i> ” G. Freudenhamera z 1645 roku

³³⁸ Ibidem. s.85.

³³⁹ Rymut K., Czopek-Kopciuch B., (red.), Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany. Polska Akademia Nauk. Tom. IX. Kraków 2013, s.413.

³⁴⁰ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Poznań 2007, s.85.

³⁴¹ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.2. Analiza dawnych map Polski i Wielkopolski oraz podrozdział VI.3. Analiza map topograficznych Polski i Wielkopolski od połowy XVII do połowy XVIII wieku.

9	1665	<i>Pysdry</i>	„ <i>Basse ou Grande Pologne</i> ”, wydana w 1665 roku w Paryżu przez Pierra Mariette – autor S ^r Sanson d'Abbeville
10	1772	<i>Pyzdry</i> <i>Pyzdrky</i>	Mapa Rzeczypospolitej „ <i>Carte de la Pologne</i> ”, wydanej w 1772 roku w Paryżu – autor G. B. Antonio Rizzi-Zannoni Oznaczenie na północ od Pyzdr

Podsumowanie:

Powołane źródła piśmiennicze i kartograficzne świadczą jednoznacznie o znaczeniu Pyzdr dla kolejnych władców i administracji oraz kronikarzy, co znalazło wyraz w potrzebie zobrazowania Pyzdr przez kartografów na dawnych mapach Europy, Polski i Wielkopolski.

Przeprowadzona analiza etymologiczna i chronologiczna nazwy miejscowej Pyzdry wskazuje na archaiczną strukturę nazwy, pochodzącą pierwotnie najprawdopodobniej od wydm. Analiza potwierdza, że początków osadnictwa pyzdrskiego związane są z piaszczystymi wyniesieniami terenowymi w zabagnionej dolinie środkowej Warty przy ujściu do niej Proсны.

Lokalne nazwy terenowe stanowią dziedzictwo kulturowe.

Materiały zebrane w pracy mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych interdyscyplinarnych analiz omawianych zagadnień.

VIII. BADANIA PROCESU LOKALIZOWANIA I KOLEJNYCH LOKACJI PYZDR

VIII.1. Badania przemian regionu pyzdrskiego dla okresu poprzedzającego wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr do połowy XIII wieku

VIII.1.1. Środowisko geograficzne

Rzeźba terenu

Zmiany rzeźby terenu spowodowane były na początku ubiegłego tysiąclecia zmniejszaniem się powierzchni leśnej i zadrzewionej, procesami erozyjno-denundacyjnymi: osuwaniem się stoków, spływaniem materii organicznej do rzek i jezior. W wyniku tego następowało zanikanie niektórych cieków (starorzeczy), wypełnianie (zasypywanie) zagłębień terenowych itp. Całokształt tych procesów, zarówno naturalnych, jak i antropogenicznych, miał wpływ na powstawanie torfowisk na terenach dawnych starorzeczy, jezior itp. Następowaly też zmiany stosunków gruntowo-wodnych np. poprzez zmiany biegu koryt rzek w rejonie kasztelanii gieckiej³⁴² lub poprzez osuszanie terenów podmokłych – działalność cystersów łądzkich od 1175 roku.

Zmiany klimatyczne i przeobrażenia stosunków wodnych

Na początku drugiego tysiąclecia sieć hydrograficzna w Wielkopolsce uległa znacznym zmianom, wynikającym ze zmian klimatycznych, które spowodowały wielkie powodzie m.in. w dolinie Warty³⁴³.

Źródła historyczne zawierają informacje na temat nadzwyczajnych zjawisk hydrologiczno- meteorologicznych³⁴⁴. W okresie średniowiecza wielkie powodzie miały miejsce w latach:

- **1118** r. – „(...) ciągle ulewy i powodzie nie tylko w Polsce, ale i w okolicznych krajach wielkie poczyniły szkody, zatopiwszy całą niemal Ziemię, a stąd przeszkodziwszy zasiewom i zbiorom. Najwięcej jednak ucierpiały okolice leżące nad większymi rzekami, które nadzwyczaj powzbierały i z brzegów powystępowały (...), że niektórzy lękać się zaczęli powtórnego potopu”³⁴⁵;

³⁴² Kowalewski G., Gałka M. Współczesny i dawniejszy układ hydrograficzny rejonu Giecza w świetle źródeł kartograficznych, Grygorowicz A., Milecka K., Tobolski K. – red. Architektoniczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesno-średniowiecznych założeń obronnych Giecza. Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej. Poznań 2007, s.105-112.

³⁴³ później również działaniami człowieka np. działalność cystersów, akcja olęderska w XVIII wieku, budowa melioracji odwadniających w XX wieku itp.

³⁴⁴ Rojecki A., (red.). Wyjątki ze źródeł historycznych o nadzwyczajnych zjawiskach hydrologiczno-meteorologicznych na ziemiach polskich w wiekach od X do XVI. Wyboru dokonali i na język polski przełożyli Girgus R., i Strupczewski W., Państwowy Instytut Hydrologiczno-Meteorologiczny. Wydawnictwa Komunikacji i Łączności. Warszawa 1965, s.18-23.

³⁴⁵ Ibidem, s.18-19 (*Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*). t.I, s.515-516. Cracovia 1873-1878).

- 1221 r., 1222 r., i 1223 r. – „Wystąpiły w Polsce przez trzy lata gwałtowne deszcze i wylewy wód”³⁴⁶;
- 1225 r. – ostra zima i powódzie³⁴⁷;
- 1253 r. – powódzie, spowodowane ulewami „Rok ten był dla Polaków (...) straszną powodzią, jakiej nigdy jeszcze w Polsce nie widziano. Albowiem od świąt wielkanocnych, aż do dnia dwudziestego piątego lipca we wszystkich krajach Polski ciągle dniem i nocą deszcz padał, z tej też ustawicznej słoty takie powstały wód wylewy, że po wszystkich płaszczynach i nizinach, albo gdzie w bliskości były strugi, powódź zniosła zboża, a po polach i niwach pływać można było statkami jakby po rzekach; szukano miejsc wzgórzystych na składanie zebranego zboża”³⁴⁸.

Okres ten był dla zmian klimatycznych bardzo dynamiczny, bo po katastrofalnych powodziach w 1. połowie XIII stulecia, osadnictwo w dolinach rzek było narażone na ogromne ryzyko zniszczenia. Generalnie po wielkich powodziach w połowie XIII wieku osadnictwo wnoszono na tereny zdecydowanie wyżej położone.

Należy podkreślić, że wody były zawsze bardzo ważnym czynnikiem lokalizacyjnym dla osadnictwa, i to zarówno rzeki, jeziora jako źródła wody pitnej, jak i tereny podmokłe i bagniste jako niedostępne dla nieprzyjaciela. Formowanie się państwa polskiego spowodowało potrzebę budowy grodów obronnych, które lokalizowano właśnie w miejscach trudno dostępnych, w zakolach rzek i wód powierzchniowych, w rejonie terenów bagiennych, zalesionych i zadrzewionych³⁴⁹. Od zarania dziejów w Wielkopolsce rzeki stanowiły osie osadnictwa, a nie granice lokalnych struktur społecznych. Rzeki w regionie pyzdrowskim, a szczególnie Warta, Proсна i Lutynia, w coraz większym zakresie wykorzystywane były jako dalekosiężne szlaki żeglowne przepływu: towarów, usług, informacji i siły militarnej. Rzeki były niezwykle istotnym elementem orientacji przestrzennej. Wzdłuż rzek posuwało się osadnictwo na tereny dotychczas niezasiedlone i wzdłuż rzek kształtowały się pierwsze trakty (piesze, konne).

Czy tak było w przypadku Pyzdr? Czy przedlokacyjne Pyzdry (osada wczesnomiejska lub zespół osad) były położone na terenach doliny,

³⁴⁶ Rojecki A.,(red.). Wyjątki ze źródeł historycznych o nadzwyczajnych zjawiskach hydrologiczno- meteorologicznych na ziemiach polskich w wiekach od X do XVI. Wyboru dokonali i na język polski przełożyli Girgus R., i Strupczewski W., Państwowy Instytut Hydrologiczno-Meteorologiczny. Wydawnictwa Komunikacji i Łączności. Warszawa 1965, s.20 -21. (m.in. Monumenta Germaniae historia, Scriptorum: XIX Annales Cracoviensis compilati /966-1291/).

³⁴⁷ Ibidem s.22 (Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII), t.II, s.267. Cracovia 1873-1878).

³⁴⁸ Ibidem, s.22-23. (m.in. Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII), t.II, 345, Cracovia 1873-1878; Monumenta Germaniae historia, Scriptorum: XIX Annales capituli Posnaniensis /965-1341/).

³⁴⁹ Paluch J., Wielkopolskie spółki wodne 1842-1918. Wągrowiec 2006.

a po zniszczeniu osadnictwa w wyniku kolejnych powodzi w połowie XIII wieku szukano korzystniejszej lokalizacji pod lokację miejską?

Pochodzenie nazwy z praindoeuropejskim pierwiastkiem "pu-, peu-", może zdaniem Andrzeja Wędzkiego wskazywać na początki osadnictwa pyzdrowskiego, związane z doliną rzeki Warty z pagórkami wydmowymi³⁵⁰.

W Wielkopolsce już w średniowieczu prowadzono skuteczne i planowe działania mające na celu odwodnienie obszarów wodno-błotnych, zwłaszcza w dolinach rzek, co należy wiązać z osadnictwem, również zakonnym. Koronnym przykładem są dokonania cystersów na obszarach przylegających do klasztoru w Łądzie w dolinie Warty³⁵¹, którzy przybyli tu około 1175 roku.

W dolinie środkowej Warty kolejna fala przystosowania obszarów mokradłowych na cele użytków rolnych nastąpiła dopiero w wieku XVII wraz z tzw. kolonizacją holenderską. Wówczas powstały m.in.: Pyzdrowskie Olendry, Wrąbczynkowskie Olendry.

Największe prace odwodnieniowe prowadzono dopiero od końca XVIII wieku, co związane było z włączeniem zachodniej części doliny środkowej Warty do Prus i kolonizacją Fryderyka II³⁵²; nie objęły one rejonu Pyzdry, jako miasta granicznego, położonego w Imperium Rosyjskim.

Dopiero w latach 20-tych ubiegłego wieku nastąpiła pierwsza regulacja ujściowego odcinka Prosnicy. Stan przekształceń sieci rzecznej, spowodowany siłami przyrody i zmiany antropogeniczne, przedstawiono w rozdziale IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdry i regionu w świetle zachowanych źródeł oraz w rozdziale VI. Analiza materiałów kartograficznych.

Gleby i pokrycie terenu

Badania nad rekonstrukcją roślinności pierwotnej w Wielkopolsce prowadzone były przez Konstantego Jana Hładyłowicza³⁵³, wzmiankowanego w rozdziale VI. Analiza materiałów kartograficznych.

Efektom prowadzonych badań były następujące ustalenia:

- na prawym brzegu Warty, na glebach gliniastych występowały w przeszłości zespoły mieszanych lasów dębowo-grabowych,
- tereny pradoliny pokryte były łąkami oraz lasami łęgowymi, z dużym udziałem zarośli wierzbowych oraz lasami olchowymi;
- na południe od pradoliny, na glebach piaszczystych, przeważały lasy sosnowe.

Lasy stanowiły istotny element krajobrazu we wczesnym średniowieczu. Interdyscyplinarne badania wykazały zmienność szaty leśnej, w zależności od kolejnych zmian klimatycznych oraz w wyniku postępującej działalności

³⁵⁰ Zagadnienia pochodzenia nazwy Pyzdry omówione zostały szerzej w rozdziale VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry.

³⁵¹ Paluch J., Wielkopolskie spółki wodne 1842-1918. Wągrowiec 2006.

³⁵² Odwodnienie około 150 ha w dolinie rzeki Moskawy pod Neklą w rejonie Giecza. Ibidem, s.106.

³⁵³ Hładyłowicz K. J., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku. Lwów 1932, mapa; patrz: rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.7. Analiza map historycznych.

człowieka. Redukcja zalesień od średniowiecza postępowała sukcesywnie w rejonie Pyzdr, szczególnie na terenach nadwarciańskiego płaskowyzu, na północ od doliny rzeki Warty.

Bogactwa mineralne

Podstawowymi bogactwami były: sól i ruda żelaza.

W okresie średniowiecza w rejonie Pyzdr eksploatowane były solanki. Wzmianki o pozyskiwaniu soli w pobliżu Wrąbczyna znajdują się w trzech dokumentach średniowiecznych³⁵⁴;

- dyplom Mieszka III Starego z 31 sierpnia **1173** roku³⁵⁵, dotyczący nadania źródeł solnych pod Wrąbczynkiem klasztorowi cysterskiemu w Łądzie,
- przywilej Przemysła II z **1283** roku dla Henryka, mieszczanina pyzdrskiego, z tytułu eksploatacji salin pyzdrskich³⁵⁶,
- akt lokacyjny Wrąbczyna przez Przemysła II z dnia 1 sierpnia **1291** roku, w którym książę nakazuje włączyć do lokowanej miejscowości wieś *Sal (Sól)*³⁵⁷.

O trzech słonych stawach pisze dr Prochazki (Katedra Mineralogii i Petrografii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie), a zagadnienia te rozwija A. Jodłowski³⁵⁸:

- Solnia lub Stara Solnia³⁵⁹ na pograniczu Białobrzegu i Wrąbczynka (łąka K. Pawlaka),
- zachodnia część Wrąbczynka (łąka R. Sadowskiego – staw prawie zarosły),
- źródło w pobliżu Pyzdr (Dłuska) – nieznana lokalizacja.

Ruda darniowa występuje na południe i południowy-wschód od Pyzdr m.in. w okolicach Wrąbczyna. Na jej występowanie wskazują nazwy własne miejscowości: Ruda (Ruda Komorska), Huta Łukomska, Huta Komorska, Nowa Huta. Rudy darniowe wykorzystywało rozwijające się kowalstwo (narzędzia, broń). Do dzisiaj wykorzystuje się rudę jako materiał budowlany tzw. *"domy z żelaza"* na terenach na południe od Pyzdr po Rychwał na wschodzie i Chocz na południu.

VIII.1.2. Organizacja opolna a region pyzdrski

Dla pełniejszego uzasadnienia genezy Pyzdr i uwarunkowań ich rozwoju niezbędne jest przedstawienie charakterystyki zaplecza osadniczego w ich regionie. Rozpatrzono następujące udokumentowane przez archeologów ślady

³⁵⁴ Wędzki A., Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku. *Slavia Antiqua*, Tom 13, 1966.

³⁵⁵ KDW I 20 (1173).

³⁵⁶ KDW VI 32 (1283).

³⁵⁷ Sal jest miejscowością zanikłą, istnieje w wieku XIII.

³⁵⁸ Jodłowski A., Badania archeologiczne nad początkami eksploatacji soli w Polsce środkowej. *Sprawozdania archeologiczne*. Poznań 1977, Nr 19, s.179-187.

³⁵⁹ „Solnia”, „Stara Solnia” – KDW I 192; KDW II 672.

osadnictwa w wyodrębnionych przedziałach czasowych, charakterystycznych dla dziejów mikroregionu pyzdrskiego i miejscowości:

- osadnictwo w starszych fazach wczesnego średniowiecza (V-X w.)
- osada przedlokacyjna na tle osadnictwa wczesnośredniowiecznego regionu pyzdrskiego (X w.-poł. XIII w.).

Osadnictwo w starszych fazach wczesnego średniowiecza (V-X w.)

Około 5 km na zachód od Pyzdr (przy ujściu Proсны do Warty) zachowało się grodzisko wklęsłe „Tarnowa”, o formie kolistej, na niezalewowej kępie pradoliny o powierzchni około 2 ha³⁶⁰. Prace wykopaliskowe dostarczyły głównie materiałów z okresu kultury łużyckiej³⁶¹ i sporadycznych z okresu wczesnego średniowiecza. W położonej około 1 km na południe Modlicy wykopano skarb srebrny, zawierający monety arabskie i czeskie, datowane na kres po 1037 roku. Z terenu tej miejscowości pochodzą znalezione fragmenty ceramiki i kabłączek skroniowy. Zdaniem prof. Andrzeja Wędzkiego odkrycia te mogą wskazywać na istnienie w okresie wczesnego średniowiecza w pobliżu Pyzdr niewielkiego zespołu osadniczego na południowym brzegu pradoliny i w jej obrębie³⁶². Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym wskazują, że podobnie jak w okresach starszych osadnictwo wykorzystywało niższe tereny dolinne. Dopiero około IX wieku można obserwować powstawanie miejsc osadniczych na terenach wyższych. Wyludnianie się terenów dolinnych, eksploatowanych przez człowieka od czasów mezolitu, a zagospodarowanych we wczesnym średniowieczu, spowodowane było wielkimi wezbraniami wód od połowy XII do połowy XIII stulecia. Postępujący wzrost poziomu wód na Niziu Środkowoeuropejskim spowodował, że w połowie XIII wieku tereny dolinne zostały porzucone przez osadnictwo i użytkowane jako pastwiska. Sytuacja taka miała miejsce np. w połowie XII stulecia w rejonie Łądu, gdzie na prawobrzeżnej skarpie rzeki Warty lokowany jest klasztor cystersów i zaczęło skupiać się osadnictwo, a 2,5 km na wschód lokowany był na wysoczyźnie targ królewski w Łądku.

Rola grodu w Gieczu a kształtowanie się południowo-wschodniego pogranicza kasztelanii gieckiej

Kształtowanie się początków polskiej państwowości spowodowało potrzebę budowy grodów obronnych, które lokalizowano w miejscach trudno dostępnych, w zakolach rzek i jezior, w rejonie terenów bagiennych, zalesionych i zadrzewionych. Mikroregion pyzdrski rozwijał się w bliskim sąsiedztwie Gieczy, grodu pełniącego w czasach plemiennych rolę wiodącą, gdy zręby

³⁶⁰ Tzw. kultura tarnowska. 90% znalezisk stanowiły przedmioty wykonane z importowanego krzemienia czekoladowego, którego wychodnie znajdują się w górach świętokrzyskich, w odległości ok. 225 km. Główne zajęcie – łowiectwo traperskie (renifer, koń, tur, żubr, dzik, zając, bóbr, wilk, ryś, lis, łось, jelen, sarna, pardwa), rybołówstwo i zbieractwo runa leśnego (owoce leśne, grzyby, zioła) – Józwiak B., Zasielenie ziemi wrzesińskiej w epoce kamienia i wczesnej epoce brązu. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu. Poznań – Wrzesnia 2003, s.13 i n.

³⁶¹ Kostrzewski J., Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Wyd.2. Poznań 1923, s.133-134.

³⁶² Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.61.

państwa Piastów nie były jeszcze ukształtowane. Usytuowany w dogodnym położeniu geograficznym rzeki Moskawy (północnego dopływu rzeki Warty) gród giecki znalazł się w centrum piastowskiego patrymonium, co przyczyniło się do jego rozbudowy i umocnienia w X wieku. Giecz, jako jeden z grodów naczelnych, wymieniany jest w kronice Galla Anonima. Niektórzy badacze wyróżniają już w tym okresie południową część opola gieckiego, w której dominującą rolę uzyskiwała handlowa osada otwarta Środa, w której na początku XI wieku wybudowano kamienny kościół pw. św. Idziego. Po zniszczeniu grodu przez Brzetysława Czeskiego w 1039 roku gród w Gieczu został odbudowany i pod koniec XI wieku stał się siedzibą kasztelanii. Osadnictwo pyzdrskie położone było na południowy-wschód od Giecza oraz bezpośrednio na wschód od Środy mogło kształtować się jako czoło opolne kasztelanii gieckiej.

Kształtowanie się osady wczesnomiejskiej w Pyzdrach

Podstawowym problemem jest udzielenie odpowiedzi na pytania, dotyczące możliwości lokalizacji osady wczesnomiejskiej. Jest to istotne, bo wówczas można by wnioskować o uwarunkowaniach wyboru miejsca i o ewentualnym wpływie na rozplanowanie (miejsce lokacji, wsie służebne, główne trakty komunikacyjne itd.). W przedlokacyjnych Pyzdrach niektórzy badacze upatrują osady targowej³⁶³. K. Maleczyński pisząc o „*Najstarszych targach w Polsce i stosunku ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*” wskazuje na mapie „*Targowisk i dróg handlowych polskich*” Pyzdry jako komorę celną na skrzyżowaniu dróg handlowych, a nie jako samodzielne targowisko lub targowisko przy grodzie³⁶⁴. Na krawędzi pradoliny Warty, przy jej prawym brzegu, na obszarze w rejonie ujścia rzeki Flisy – również zdaniem Henryka Müncha – mogła powstać pyzdrska osada targowa, wspomniana w źródłach w wieku XII³⁶⁵. Czas jej funkcjonowania można odnieść do przedziału 2. połowy X lub przełomu wieków X/XI. Przy ujściu rzeki Flisy powstała osada Rybitwy, późniejsze przedmieście lokacyjnych Pyzdr. Po zachodniej stronie tej rzeczki zlokalizowano w połowie XIII wieku wójtostwo, a na przeciwległym brzegu (przy ujściu Flisy do Warty) dominowała już w panoramie Pyzdr proromańska fara.

³⁶³ Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.*, 250 s. (Pyzdry s.173, plan z 1820 r.). Kraków 1946, s.205.

³⁶⁴ Maleczyński K. *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim. Studya nad historią prawa polskiego* wydawane po redakcją Oswalda Balzera., t.X, zeszyt 1. Lwów 1926, mapa.

³⁶⁵ Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.*, Kraków 1946, s.205; Meyer E., *Peisern in Mittelälter (bis 1400). Ein Beitrag zur Geschichte des Städtewesens in Grosspolen (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen)*. Zeszyt 34. Poznań 1938, s.205.

VIII.1.3. Rola organizacji grodowej w kształtowaniu się Pyzdr jako stolicy *Terra Pisdrensis*

Zdaniem Andrzeja Wędzkiego najstarsza niekwestionowana wzmianka o Pyzdrach³⁶⁶ odnosi się do 1234 roku³⁶⁷; ta zanotowana jest w „Kronice Wielkopolskiej”, w związku z wyprawą Henryka Brodatego w głąb Wielkopolski. Kronika podaje, że Henryk Brodaty wkroczył „na ziemię poznańską, kaliską, pyzdrską, średzką i do grodu Biechowa, a grody Bnin i Śrem odbudował (...)”³⁶⁸. Zachowany przekaz i kolejna wzmianka z 1238 roku o ziemi pyzdrskiej³⁶⁹ pozwala przypuszczać, że Pyzdry wówczas były już sporym ośrodkiem, skoro ich nazwa posłużyła do określenia przyległego regionu. Wymienione ośrodki były wówczas stolicami ziem oraz jednocześnie grodami. Przyjęto więc przez analogię, że Pyzdry były wówczas grodem³⁷⁰.

Nasuwa się pytanie, kiedy i gdzie mogło dojść do budowy grodu.

Andrzej Wędzki analizuje zmiany w podziałach terytorialnych Wielkopolski, z którymi można by powiązać celowość budowy grodu w Pyzdrach. Zwraca uwagę na fakt, że tereny położone między Kołem a Pyzdrami pierwotnie stanowiły własność panujących. Kolejne nadania władców, dokonywane głównie dla Kościoła spowodowały, że rejon Ciężenia i Słupcy znalazł się w posiadaniu biskupów poznańskich, a okolice Łądu – cystersów łądzkich. W wyniku tego powstały 3 odrębne kompleksy dóbr: starostwa grodowe w Pyzdrach i Koninie oraz niegrodowe w Kole. Rola grodu w Łądzie stopniowo malała, w związku z fundacją klasztoru cystersów, by po połowie XII wieku ostatecznie zaniknąć³⁷¹.

Andrzej Wędzki stwierdza, że gród pyzdrski powstał w obrębie dóbr książęcych i zaliczyć go należy do obiektów powstałych późno, dopiero w okresie nasilenia się walk dzielnicowych. Badacz nie łączy grodu pyzdrskiego z grodziskiem w Tarnowie, ani z ewentualną lokalizacją na terenie wsi Dłusk³⁷².

Celowość wzniesienia grodu w Pyzdrach wiąże z powstaniem nowego układu sił politycznych po śmierci Mieszka Starego w 1202 roku. Jedyny, pozostały przy życiu syn, Władysław Laskonogi objął dzielnicę poznańską, a w imieniu małoletniego wnuka Mieszka – Władysława Odonica, rządy przejął również nad dzielnicą gnieźnieńsko-kaliską. W 1206 roku Odonic podniósł bunt przeciwko Laskonogiemu, ale poniósł klęskę. Schronienie znalazł na Śląsku, u Henryka Brodatego, który osadził go w Kaliszu. W 1207 roku Odonicowi udało się opanować południowe tereny Wielkopolski. Północna granica jego posiadłości biegła na południe od Warty, lasami Puszczy Pyzdrskiej. Bardziej na zachodzie

³⁶⁶ Odrzucić należy najstarszą rzekomo wzmiankę z roku 1186 jako falsyfikat – Wędzki A., *Przechadzki po Wielkopolsce*. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.59.

³⁶⁷ *Ibidem*, s.61.

³⁶⁸ „(...) *Henricus cum Barba... terram Poznaniensem, Kalisiensem, Pisdrensem et Gnesdensem Ac castrum Byechow Subuntravail castraque Bnin et Szrem reedificavit (...)*”. *Chronica Poloniae Maioris*, red. B. Kurbis, *Monumenta Poloniae Historica* (MPH, t.3). *Ibidem*, s.61.

³⁶⁹ *Kronika Polska*, oprac. Ćwiklińska L., *Monumenta Poloniae Historica*. Seria Nova., t.III. Warszawa 1961 (reprint wydania z 1878 r.), s. 578-656, s.649.

³⁷⁰ Wędzki A. *Przechadzki po Wielkopolsce* Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.61.

³⁷¹ *Ibidem*, s.62.

³⁷² *Ibidem*, s.61.

granica wkraczała na prawy brzeg Warty, włączając do posiadłości Odonica tereny należące do kasztelanii śremskiej. Podział ten Wielkopolski na dwie nowe części został w roku **1208** zatwierdzony na zjeździe w Głogowie.

W roku **1218** Władysław Laskonogi zajął księstwo Odonica, który szukał schronienia poza Wielkopolską.

W latach **1208-1218**, zdaniem Andrzeja Wędzkiego³⁷³, można szukać najbardziej odpowiedniego czasu dla budowy grodu pyzdrowskiego³⁷⁴. Na obecnym etapie badań archeologicznych brak jest informacji czy gród powstał obok wiejskiej osady o nieznanym lokalizacji i układzie przestrzennym, co dało z kolei początek lokacyjnemu miastu³⁷⁵. Gród w Pyzdrach był więc obiektem o funkcjach czysto militarnych i nie pełnił funkcji administracyjnych. Funkcje grodu wynikały zapewne z podziałów dzielnicowych w obrębie samej Wielkopolski. Gród w Pyzdrach pełnił więc rolę strażnicy, broniącej południowej granicy ziem Władysława Laskonogiego, który wydaje się najprawdopodobniej założycielem i budowniczym grodu w Pyzdrach; niektórzy badacze sugerowali, że usytuowanego na północnym brzegu Warty³⁷⁶. Nasuwają się analogie do Kalisza – gród na Zawodziu z kolegiatą pw. św. Pawła; osada targowa Stare Miasto z kościołem pw. NNMP., na szlaku przecinającym dolinę Prosnicy i dalej prowadzącym wzdłuż rzeki Swędrni do Łądu, Konina i Torunia. Po **1232** roku powstała nowa osada z kościołem pw. św. Mikołaja około 2 km na północ, który znalazł się w strefie przymurnej średniowiecznego Kalisza lokowanego na prawie średzkim około **1256** roku (analogia usytuowania kaliskiej świątyni do pyzdrowskiej fary). Wówczas szlak z Kalisza do Torunia prowadził przez Pyzdry pierwszej lokacji.

Analiza źródeł pozwala stwierdzić, że Pyzdry nie pełniły nigdy funkcji siedziby okręgu grodowego typu kasztelańskiego³⁷⁷. Naczelnym grodem był Łąd, leżący 20 km na wschód od Pyzdr. Pyzdry nie leżały w kasztelanii łądzkiej, skoro w **1239** roku znalazły się poza obszarem panowania Kazimierza księcia kujawskiego. Gród pyzdrowski leżał więc w kasztelanii gieckiej. Źródła podają, że Henryk Brodaty, umierając w **1238** roku, pozostawił swojemu synowi Henrykowi Pobożnemu „ziemię kaliską, pyzdrowską, aż po gród Giecz”³⁷⁸.

Badania wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Gieczy w zakresie m.in. określenia zasięgu kasztelanii gieckiej wskazują, że była to największa

³⁷³ Ibidem, s.63.

³⁷⁴ Gąsiorowski A., Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XII-XV wieku. Czasopismo prawnohistoryczne; Tom XIX, Zeszyt 1, 1967, s.95 – „powstaje (...) wiele nowych ośrodków miejskich, nie mających dawniejszej tradycji kasztelańskiej, jak Pyzdry, Kościan itp. (...) mimo wielkiego niejednokrotnie znaczenia tych ośrodków nie pojawiły się przywiązane do nich tytuły kasztelańskie”.

³⁷⁵ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.66.

³⁷⁶ Górczak Z., CIVITAS PYZDRY. 750 lat lokacji miasta. Pyzdry 2007, s.23.

³⁷⁷ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.14.

³⁷⁸ Kronika Polska (MPH, t.3, s. 649) – „(...) monarchium ... cum Slezia et Lubucensi terra et Calisiensi terra ac Pisrensi usque in Geschk (...)”.

w okresie wczesnopaństwowym kasztelania³⁷⁹. Kasztelania ta z upływem czasu przeszła etap swoistego rozdrobnienia na mniejsze terytorialnie, co wiązało się z wyraźnie notowanym w XIII wieku wzrostem mieszkańców. Wydzielenie z kasztelanii gieckiej w **1253** roku kasztelanii biechowskiej jest tego dowodem. Była to kasztelania grodowa, położona około 15 km od Giecza, w kierunku przyszłej lokacji Pызdr. Południowo-wschodni jej kraniec to osadnictwo w „mikroregionie” pызdrskim, stanowiące *Terra Pisdrensis*.

Dodatkową rolę osłony militarnej południowej Wielkopolski pełnił gród w Wilkowyi nad Lutynią, w odległości ok. 20 km na południowo-zachód od obecnych Pызdr. Po raz pierwszy kasztelan wilkowyjski Mirosław, wymieniony został w przywileju lokacyjnym Powidza, opatrzonym datą **1243** roku³⁸⁰. Wśród badaczy obecnie zdania są podzielone na temat czy Wilkowyja była jedynie grodem o charakterze militarnym, na którego czele tylko w pewnych okresach stał kasztelan³⁸¹, gdyż wcześniej historycy przyjmowali jej charakter terytorialny. Funkcjonowała również kasztelania grodowa w Sławiu-Wodzisku, zlokalizowana około 12 km na zachód od Pызdr, na prawym brzegu Warty. Kolejna Kasztelania Ostrowska położona była między Pызdrami a Żerkowem nad Lutynią³⁸² (niekiedy umiejscawiana była na zachód od Wikowyi). Odgrywała ona również znaczącą rolę dla podniesienia bezpieczeństwa i rozwoju osadnictwa w zabagnionych dolinach ujść rzek: Lutyni i Proсны do Warty oraz w dolinie Warty w tym rejonie. Kasztelania Ostrowska chroniła rozproszone osadnictwo na piaszczystych wydmach, w sąsiedztwie przyszłej lokalizacji Pызdr.

W roku **1239** Henryk Pobożny, wydając swoją córkę Konstancję za mąż za księcia kujawskiego Kazimierza I dał jej kasztelanię łądzką. Fakt ten miał duże znaczenie dla Pызdr, gdyż po odzyskaniu większości ziem wielkopolskich przez synów Władysława Odonica nie udało się książętom wielkopolskim odzyskać Łądu i okolicznych ziem³⁸³. Sprawa przejścia Łądu przerodziła się w konflikt zbrojny. W okresie długotrwałej wojny o Łąd w latach od **1246** do **1261** roku Pызdry były grodem granicznym książąt wielkopolskich dla podejmowanych operacji wojennych.

Próba rekonstrukcji szlaków komunikacyjnych

Książę kujawski Kazimierz posiadał kasztelanię łądzką w latach **1239** do **1261**. Czas ten odpowiada wykształceniu się handlu toruńskiego; najstarsze wzmianki

³⁷⁹ Grygorowicz A., Milecka K., Tobolski K. – red. Architektoniczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Giecza. Instytut Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej. Poznań 2001.

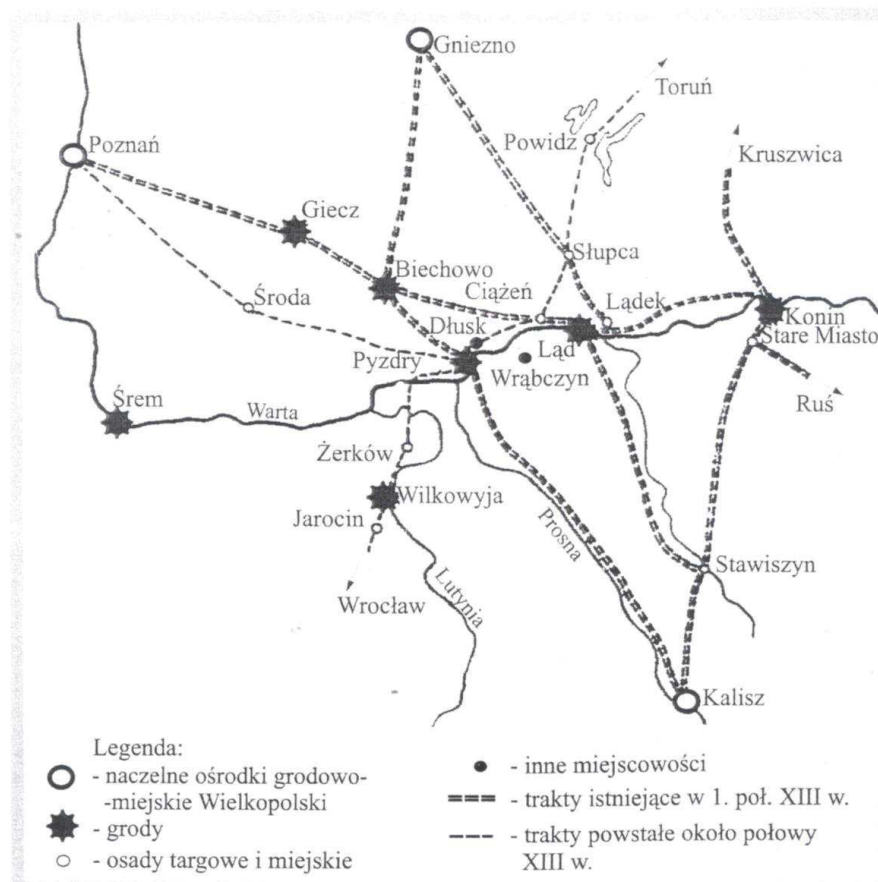
³⁸⁰ 1247-1249 r. lokowano miasto w Powidzu (około 30 km na północ od Pызdr) przy starym trakcie toruńskim. Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.63.

³⁸¹ Callier E., Powiat pызdrski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny. W Poznaniu czcionkami i w komisie W. Simona. Poznań 1888, s.292-293 (dwóch kasztelanów wilkowyjskich: Mirosław między 1243-1245 rokiem i Mikołaj w roku 1279).

³⁸² Łukaszewicz M.W., Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej. Czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego. Poznań 1891.

³⁸³ powiodło to się ostatecznie Bolesławowi Pobożnemu w 1261 roku.

dotyczące dróg handlowych łączących Poznań (wówczas prawobrzeżny) z Toruniem sięgają lat 1238 i 1243³⁸⁴. Potrzeba wytyczenia drogi toruńskiej do Wrocławia poza Koninem i Łądem od roku 1246, była podyktowana względami politycznymi i chęcią ominięcia kasztelanii łądzkiej³⁸⁵. Poprowadzenie szlaku toruńskiego przez Pызdry należy więc wiązać z okresem konfliktu zbrojnego między książętami wielkopolskim i księciem kujawskim Kazimierzem³⁸⁶. Szlak biegnący z Gniezna do Poznania, jak i do Kalisza prowadził przez Pызdry, z pominięciem Łądu. Wcześniej droga biegła z Poznania przez Giecz – Biechowo – Ciężen – Łąd, omijając Pызdry. O istnieniu nowego przebiegu szlaku świadczy pośrednio nazwa „Bramy Pызdrskiej” w Gnieźnie, u wylotu tej drogi z miasta.



Ryc.VIII.1. Pызdry (gród) na tle sieci komunikacyjnej.
Źródło: wg. A. Wędzkiego 2010³⁸⁷

Ze szlakiem biegnącym przez Pызdry wiąże się przeprawa w Pogorzeliczy w odległości ok. 8 km od Pызdr, niezależne od drugiej przeprawy pod miastem na szlaku kaliskim. Nasuwa się pytanie, która z przepraw była starsza?

³⁸⁴ KDW I 209, 237.

³⁸⁵ Modzelewski K. Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego w X-XIII wieku. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.47 i n.

³⁸⁶ W okresie późniejszym droga toruńska biegła z Torunia krótszą trasą przez Radziejów – Konin – Stawiszyn – Kalisz do Wrocławia.

³⁸⁷ Wędzki A., Pызdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Rocznik Koniński. Tom 10, ryc.5. Konin 2010, s.67.

Czy przeprawa w Pogorzeliczy związana była z koniecznością ominięcia od północy zabagnionej i trudnej do sforsowania Kotliny Pyzdrskiej? Nazwa wsi „*Pogorzelica*” (1238 rok) nad Wartą (8 km na zachód od Pyzdr) świadczyłaby, że już w pierwszej połowie XIII wieku założono tę osadę w miejscu wypalonych lasów lub zarośli³⁸⁸. Bardzo korzystne warunki hydrograficzne, jakie tworzył rejon ujścia Lutyni i Proсны do Warty oraz szerokie doliny meandrujących wieloma korytami rzek, umożliwiały wykorzystanie tych rzek w celach:

- komunikacyjnych (spływy ludzi i towarów),
- gospodarczych (rozwój rybołówstwa, hodowli na łąkach).

Spływy – również „*pod prąd*” – mogły odbywać się Wartą w kierunku wschodnim (korytami bocznymi poza korytem głównym), aż do Goplenicy i dalej do Gopła, Torunia i Gdańska; „*z prądem*” Warty można było płynąć do Poznania i dalej przez Szczecin na Wolin.

Wiosenne wylewy rzek, użyźniały łąki w szerokiej dolinie Warty, gdzie były liczne starorzecza (anastomoza rzeczna). Wody opadowe (powodziowe) nie spływały zbyt szybko, stanowiąc korzystne warunki dla bytowania na wydmach ludzi oraz ptaków wodno-błotnych.

Rzeka Lutynia była pierwotnie prawdopodobnie rzeką splawną³⁸⁹, o czym może świadczyć kotwica wydobyta z dna tej rzeki pod Wilkowyją³⁹⁰ (20 km na południowy zachód od Pyzdr). Na taki charakter tej rzeki wskazują również oznaczenia na dawnych mapach. Ujście Proсны na północ od Lisewa było bardzo zabagnione, a więc spływy Prosną na tym newralgicznym odcinku mogły odbywać się końcowym odcinkiem rzeki Lutyni do Warty. Wskazują na to pierwsze mapy, które zamieszczone zostały oraz przeanalizowane w rozdziale VI. Analiza materiałów kartograficznych³⁹¹.

VIII.1.4. Podsumowanie przemian regionu pyzdrskiego dla okresu poprzedzającego wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr

Środowisko przyrodnicze

1. Przełom XII/XIII wieku był w Polsce okresem dynamicznych zmian klimatycznych. Ostre śnieżne zimy, wiosenne roztopy powodowały powodzie, a gwałtowne deszcze wiosną i latem potęgowały katastrofalne wylewy rzek.
2. Podejmowano działania planowe na rzecz odwodnienia obszarów wodno-błotnych przez osadników, początkowo zakonnych – cystersi w Łądzie.
3. Badania nad rekonstrukcją roślinności pierwotnej w rejonie Pyzdr wskazują na trzy równoleżnikowe strefy rozdzielone pradoliną Warty:

³⁸⁸ Modzelewski K. Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego w X-XIII wieku. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.47.

³⁸⁹ Hładylowicz K. J., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX. Lwów 1932, s.64.

³⁹⁰ Callier E., Powiat pyzdrski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny. W Poznaniu czcionkami i w komisie W. Simona, Poznań 1888.

³⁹¹ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.2. Analiza dawnych map Polski i Wielkopolski., podrozdział VI.3. Analiza map topograficznych Polski i Wielkopolski od połowy XVII wieku do połowy XVIII wieku.

- płaskowyż na prawym brzegu Warty – gleby gliniaste i zespoły lasów grabowo-dębowych,
 - pradolina rzeki Warty – lasy grądowe, wierzba, wiklina; wody termalne – saliny,
 - tereny na południe od pradoliny – lasy sosnowe na lekkich glebach, ruda żelaza w zabagnionych dolinach licznych, pomniejszych cieków wodnych.
4. W połowie XIII wieku w dolinie Warty, Proсны i Lutyni miały miejsce wielkie wylewy rzek, co spowodowało przenoszenie się osadnictwa rozproszonego z dolin rzecznych na tereny wyżej położone.
 5. Na obszarach płaskowyżu pyzdrskiego, rozpoczęła się wówczas redukcja zalesień, ze względu na pozyskiwanie drewna dla celów budowlanych i opałowych oraz gleb korzystniejszych dla upraw rolnych.

Warunki gospodarcze (osadnictwo)

1. Optymalne warunki do zamieszkiwania znajdowali ludzie na terenach zasobnych w wodę, lasy i żyzne gleby. Życiodajne rzeki – m.in. Warta i jej dopływy – były jednym z najważniejszych czynników rozwoju wczesnego osadnictwa w Wielkopolsce.
2. W przypadku regionu pyzdrskiego wzdłuż rzek: Warty, Proсны, Lutyni, Flisy osadnictwo postępowo w głąb nowych terenów, dotąd niezasiedlonych.
3. Na piaszczystych wydmach (wyspach) w widłach Proсны, Lutyni i Warty istniało szereg pojedynczych dworzyszczy, stanowiących osadnictwo opolne południowo-wschodniego krańca kasztelanii gieckiej.
4. Po wielkich powodziach w 1. połowie XIII wieku doliny rzeczne wyludniły się, gdyż osadnictwo przenoszono na tereny wyżej położone. Sytuacja ta miała istotny wpływ na lokalizowanie osady wczesnomiejskiej w Pyzdrach na prawym brzegu Warty, przy ujściu Flisy – Rybitwy. Osada rybacka Rybitwy rozwijała się wzdłuż zatoki rzeki Warty, otwartej w kierunku południowym (do Tarnowy).
5. Wielkim bogactwem doliny środkowej Warty były słone źródła wód termalnych, z których pozyskiwano sól, głównie dla celów leczniczych i konserwacji żywności.

Obronność miejsca

1. Grody osłaniały główne szlaki komunikacyjno-handlowe prowadzące przez *Terra Pisdrensis*; rzeki i jeziora stanowiły źródła wody pitnej, zaś tereny podmokłe i bagienne w ich rejonach były niedostępne dla nieprzyjaciela (łatwość ucieczki po dobrze znanych duktach).
2. Gród w Pyzdrach, który zapewne powstał w pierwszym 20-leciu XIII wieku, został zlokalizowany na terenie wysokiej nadwarciańskiej skarpy (obszar późniejszego zamku pyzdrskiego, wzniesionego w czasach Kazimierza

Wielkiego³⁹²). Funkcjonowanie grodu pyzdrskiego wyprzedziło czas zorganizowania dworu wiejskiego książąt wielkopolskich w Dłusku³⁹³.

4. Wczesnośredniowieczne osiedle w dolinie rzeki z kościołem pw. św. Pawła narażone było na ewentualne powodzie. Być może ucierpiało w czasie wielkich powodzi w 2. ćwierci XIII wieku lub stało się zbyt ciasne; te przesłanki mogły mieć wpływ na to, że na wyniesieniu terenowym lokowano protoromańską obronną świątynię pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny (na krawędzi dolin rzecznych: Warty i Flisy) w sąsiedztwie pyzdrskiego grodu i osady rybackiej Rybitwy.

Łatwość komunikacji (lądowej, wodnej)

Główne szlaki komunikacyjne stanowiły rzeki i jeziora, które były jednocześnie elementami orientacji przestrzennej dla podróżujących na łodziach i tratwach, ale również dla przemieszczających się wzdłuż rzek i jezior pieszych, jeźdźców, wozów, etc. (siatka geomentalna).

Sytuacja polityczna

1. Pyzdry, położone kilkanaście kilometrów w dół Warty od Łądu, pełniły funkcje ważnego grodu strażniczego, w okresie trwającego 15 lat konfliktu zbrojnego o Łąd z księciem kujawskim Kazimierzem.
2. Podjęcie decyzji o przeniesieniu dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z Pobiedzisk do Dłuska i lokacja książęcych Pyzdr miały zapewne na celu wzmocnienie gospodarczego oraz militarnego zaplecza na szlaku toruńskim, wiodącym w okresie trwania konfliktu zbrojnego z Torunia do Wrocławia przez Pyzdry.

³⁹² Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych., punkt IV.3.3 Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy ich gospodarczego zaplecza.

³⁹³ Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr., podrozdział VIII.2. Badania lokalizacji i lokacji Pyzdr jako miasta książęcego w latach od 1253 do 1257 roku., podrozdział VIII.3. Pyzdry pierwszej lokacji w latach od 1257 do 1331 roku (do czasu spalenia miasta przez Krzyżaków).

Polska w latach 1238-1241



Ryc. VIII.2. Polska w latach 1238-1241.

Źródło: Nowak A., *Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski.*

T.2. 1202-1340. Kraków, 2015

Sytuacja prawno-obyczajowa

1. Postępującego procesu powstawania skupisk osadniczych na obszarze *Terra Pisdrensis* nie można rozważać w oderwaniu od skomplikowanej transformacji całego systemu społeczno-gospodarczo-politycznego, a także religijnego, tworzenia struktur kościelnych.
2. Następował powolny rozpad kasztelanii gieckiej na mniejsze Kasztelanie grodowe m.in. biechowska. Kształtowanie się osady wczesnomiejskiej w Pzdrach (i wielu innych osad poprzedzających lokacje miejskie w późniejszym okresie), było jednym z ważniejszych elementów przekształcania się społeczeństw wodzowskich (opólnych) w organizacje państwowe, sterowane centralnie przez księcia, a potem króla, nadzorującego aparat urzędniczy, którzy egzekwował zobowiązania fiskalne i przestrzeganie prawa.

VIII.2. Badania lokalizacji i lokacji Pyzdr jako miasta książęcego w latach od 1253 do 1257 roku

VIII.2.1. Sytuacja polityczna i gospodarcza a rezydencje wiejskie książąt wielkopolskich

Założenie dworu wiejskiego książąt wielkopolskich w Dłusku nastąpiło prawdopodobnie między rokiem 1253 a 13 listopada 1255, kiedy to obecność Bolesława Pobożnego potwierdza wystawiony w tym dniu dokument³⁹⁴.

Regularnie powtarzające się pobyty władców w rezydencjach wiejskich – osadach niegrodowych w Pobiedziskach i Dłusku³⁹⁵, związane są z podziałem Wielkopolski na dwa księstwa. Równocześnie funkcjonowały rezydencje wiejskie w Pobiedziskach w latach od 1246 do 1258 roku i w Dłusku w latach od 1255 do 1258. Zachowane przekazy o wydawanych w dworach wiejskich dokumentach wskazują, że Przemysław I nie był w Dłusku, a Bolesław Pobożny przed śmiercią brata nie był w Pobiedziskach³⁹⁶. Po zjednoczeniu obu dzielnic pod rządami Bolesława dla dwóch dworów rezydencjonalnych nie było już miejsca³⁹⁷.

Dłusk leżał w dzielnicy gnieźnieńskiej, która w latach 1247-1249, a więc po pierwszym podziale dzielnicowym, znalazła się we władaniu Przemysła I. Po drugim podziale Wielkopolski od połowy 1249 roku władanie nad dzielnicą kontynuował Przemysław I, który uwięził brata i przejął jego ziemie³⁹⁸. Kiedy Bolesław został uwolniony na Wielkanoc roku 1253 ustalono nowy podział Wielkopolski i ostatecznie dzielnica gnieźnieńska z Dłuskim znalazła się w posiadaniu Bolesława Pobożnego³⁹⁹.

Przed Wielkanocą 1253 roku Bolesław Pobożny nie mógł w Dłusku praktycznie zorganizować sobie dworu, gdyż Dłusk w zasięgu jego władzy znajdował się od połowy 1249 roku do 19.05.1250 roku, a Przemysław korzystał ze swojego dworu w Pobiedziskach i nie wystawiał dokumentów w Dłusku⁴⁰⁰.

Lokacja Pyzdr zbiegła się więc z przeniesieniem wiejskiej rezydencji do Dłuska, gdyż wojna o Łąd spowodowała zmianę szlaków handlowych.

³⁹⁴ KDW I 289. Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.289.

³⁹⁵ Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.289.

³⁹⁶ dokumenty wystawione przez Przemysła I w Pobiedziskach noszą daty: 7.04.1246 r., 25.02.1247 r., 11.11.1253 r., 3.08.1254 r.; w 1258 r. przebywał tu z kolei Bolesław Pobożny (KDW I 251, 258, 296, 324, 371). Ibidem, s.37.

³⁹⁷ Ibidem, s.43; Gąsiorowski A., Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII-XV wieku. Czasopismo prawno-historyczne Tom XIX. Zeszyt 1, 1967, s.87; autor sugeruje, że być może jeszcze Modrze było siedzibą dworu książęcego w XIII wieku – tu kilkakrotnie przebywał Przemysław I (KDW I, nr 256, 350, 351), tu zmarła jego żona Elżbieta (Kronika Wielkopolska, rozdz. 114; MPH II, s. 589 /in villa sua Modersz/).

³⁹⁸ MPH NS I s.28; VIII s.95.

³⁹⁹ MPH NS IV s.32 n.

⁴⁰⁰ Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.39.

Założenie dworu wiejskiego w Dłusku nastąpiło prawdopodobnie między rokiem **1253** a listopadem **1255**, kiedy to obecność Bolesława Pobożnego potwierdza wystawiony w tym dniu dokument, datowany na **13.11.1255** roku⁴⁰¹.

Kilkanaście kilometrów od Dłuska znajduje się wieś Winnagóra, gdzie już w połowie XII wieku uprawiali winnicę służebni winiarze książęcy. Krótco przed utworzeniem dłuskiego dworu Bolesław Pobożny nadał tę miejscowość wraz z winiarzami biskupowi poznańskiemu w trybie zamiany⁴⁰². Transakcja doszła do skutku w **1253** roku. Należy sądzić, że wówczas funkcjonowała już winnica między Dłuskiem a Pызdrami (na wysokiej skarpie o południowym nachyleniu), na co wskazuje nazwa Winnica obecnego przedmieścia Pызdr.

Wypoczynek i łowy nie były zapewne jedynym przeznaczeniem dworu wiejskiego, gdyż powstawały tu ważne dokumenty. Sąsiednie Pызdry z fortyfikacjami ziemnymi mogły dać monarsze schronienie i oparcie w razie walk wewnętrznych. Regularnie uczęszczana rezydencja wiejska przez okres miesiąca do półtora miesiąca w ciągu roku, musiała mieć w średniowiecznych warunkach stałe podstawy gospodarcze i organizacyjne, polegające np. na osadzeniu na miejscu czeladzi do wszystkich posług, jakie okażą się niezbędne oraz zapewniała warunki bezpieczeństwa.

Rola położenia geopolitycznego Pызdr w okresie walk o Łąd

Rola grodu Pызdrskiego wzrosła w okresie konfliktu z księciem Kazimierzem kujawskim. W okresie tym, po 1246 roku zaczął postępować upadek kasztelanii łądzkiej, położonej nad Wartą około 20 km na od Pызdr w kierunku Konina.

Przyczyny postępującego upadku kasztelanii łądzkiej to:

- postępujący wzrost poziomu wody w Warcie jako efekt powodzi w 2 ćw. XIII stulecia i zmiana warunków hydrograficznych regionu, spotęgowana wycinką lasów łęgowych w dolinach rzek, a także na wysoczyźnie (postępujące zmiany poziomu wód gruntowych),
- przeniesienie osadnictwa wyżej, w pobliże cysterskiego klasztoru i kościoła,
- zmiany polityczno-administracyjne, związane z rozbiem dzielnicowym,
- utrata przez gród w Łądzie funkcji obronnej Gniezna od strony południowo-wschodniej,
- spowodowana wojną o Łąd zmiana szlaków komunikacyjnych.

Czynniki te spowodowały, że Pызdry leżące na zachód od działań wojennych o Łąd – położone pośrodku między Poznaniem, Gniezmem i Kaliszem, w sąsiedztwie dworu wiejskiego książąt wielkopolskich – miały szansę na rozwój.

VIII.2.2. Uściślenie daty i miejsca lokacji Pызdr na prawie średzkim

Wielka reforma miejska, zapoczątkowana w Europie zachodniej, zwiększyła zainteresowanie nowymi instrumentami ożywienia ekonomicznego w Polsce.

⁴⁰¹ Ibidem, s.289.

⁴⁰² KWp t. I nr 282, z datą 1250 r. B. Kurbis (MPH NS, t.VI), przypis 113 na str.64 – być może dokument wystawiono w 1253 roku, gdyż wtedy transakcja doszła do skutku.

W Wielkopolsce pierwsze lokacje na prawie średzkim, powstałym w Środzie Śląskiej pod wpływem prawa miasta Halle, a będącym *de facto* odmianą prawa magdeburskiego, przeprowadził Bolesław Pobożny. Wzorce lokacji na prawie średzkim w Wielkopolsce spóźnione były o jedno pokolenie, to jest o około 20-25 lat⁴⁰³.

Uściślenie daty lokacji miejskiej przez Bolesława Pobożnego, zdaniem Andrzeja Wędzkiego stanowi również pewien problem, gdyż *terminus ad guem* stanowi data 29 listopada 1257 roku dokumentu, potwierdzającego przywileje dla klasztoru w Obrze, ze wzmianką o Pyzdrach⁴⁰⁴. Wśród świadków tego dokumentu występuje Andrzej wójt (*advocatus*) w Pyzdrach⁴⁰⁵. Fakt istnienia wójta uznawany jest przez historyków za pośredni argument na rzecz tezy, że ośrodek był objęty reformą na prawie niemieckim. Bolesław Pobożny, który przed Wielkanocą 1253 roku nie mógł w Dłusku zorganizować sobie dworu, gdyż Dłusk w zasięgu jego władzy znajdował się od połowy 1249 roku do 19.05.1250 roku. Według Andrzeja Wędzkiego czas daty lokacji miejskiej Pyzdr można by uściślić między 10 kwietnia 1253 roku a 29 listopada 1257 roku, być może około 1255 roku⁴⁰⁶, gdyż w okresie walk o Wielkopolskę w latach dwudziestych i trzydziestych XIII wieku, trudno byłoby znaleźć fakt, uzasadniający dogodny moment lokacji. Andrzej Wędzki podkreśla, że w tych dziesięcioleciach reforma miejska w Wielkopolsce przeprowadzana była sporadycznie, a jej nasilenie przypada na połowę i drugą połowę XIII wieku. Pyzdry lokowane były na prawie średzkim. Potwierdza to dokument sprzedaży sołectwa w Słupcy, połączony z nową lokacją tego miasta w roku 1296. Dokument ten zawiera informacje, że Słupca ma być lokowana na prawie średzkim, na jakim wcześniej lokowane były Pyzdry – „(...) *et dictam civitatem nostram Słupczam locandam iure novi fori, prout Pisdrensis civitas est locata (...)*”⁴⁰⁷.

Rola istniejącego osadnictwa

Ignacy Tłoczek uznał, że wpływ decydujący na wybór miejsca pod lokację miało pierwszeństwo Rybitw jako osady przedlokacyjnej oraz lokalizacja równie silnego ośrodka we wsi Dłusk, gdzie funkcjonował książęcy dwór wiejski.

Podobny pogląd zaprezentował profesor Andrzej Wędzki ze wskazaniem na uwarunkowania zewnętrzne połowy XIII wieku m.in. zmiany szlaków komunikacyjnych i analogie do Kalisza.

Michał Czerniak w 2007 roku wysunął hipotezę, że „(...) *gród w Pyzdrach, którego ślady odnajdujemy na terenie późniejszego zamku jest również Dłuskiem*

⁴⁰³ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł.

⁴⁰⁴ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.66.

⁴⁰⁵ Ibidem, KDW I 363.

⁴⁰⁶ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.74.

⁴⁰⁷ Ibidem, s.75 (KDW II 757).

– *miejszem siedziby książęcej*”⁴⁰⁸. Wiarygodnym źródłem informacji, dotyczącym grodu w Pyzdrach (w miejscu późniejszego zamku) są wyniki badań archeologicznych prowadzonych po 2008 roku⁴⁰⁹. Przyjęcie takiej hipotezy, z osadą służebną Rybitwy od południa grodu, to geneza powstania miasta.

W miarę upadku znaczenia Giecza i po lokacji Środy⁴¹⁰ przebieg traktu przesunął się bardziej na południe, a mianowicie z Poznania przez Środę – Miłosław do Pyzdr⁴¹¹. Z XIV-wiecznych źródeł wiadomo, że Pyzdry leżały na szlaku z Torunia przez Inowrocław – Strzelno – Powidz – Słupcę – Pyzdry i dalej Żerków – Jarocin do Wrocławia, z pominięciem Konina i Kalisza⁴¹². Przeprowadzenie na tym szlaku było w Pogorzelicach, od 1283 roku mostowa⁴¹³, w odległości 8 km od Pyzdr, aby ominąć od północy zabagnioną i trudną do przebycia Kotlinę Pyzdrską.

Uwarunkowania socjo-topograficzne lokalizowania Pyzdr

W sensie przestrzennym lokacja miasta polegała na wytyczeniu nowego (lub rozbudowie dawnego) siedliska poprzez nadanie regularnego kształtu, z szachownicowym układem ulic i prostokątnym rynkiem pośrodku i kościołem parafialnym, położonym w eksponowanym miejscu, zwykle blisko rynku. Regulacja przestrzenna istniejącej osady polegała na wprowadzeniu do niej odpowiednich norm prawno-ustrojowych, dotyczących własności, powinności skarbowych wobec pana feudalnego, organizacji odrębnego osadnictwa (wsie służebne). Równocześnie dokonywano wytyczenia granic przynależnych gruntów, pól, łąk, pastwisk i ogrodów, jak też ich dokładniejszego pomiaru. Najkorzystniejsze dla lokowania miasta były tereny położone na skraju strefy rolniczej, która rozciągała się na północ od nadwarciańskiej skarpy oraz strefy łąkowej na południe w zalewowej, zabagnionej dolinie rzeki Warty, która przylegała do rozległych terenów leśnych od południa (tzw. Puszcza Pyzdrska). Pyzdry lokowane były na wysokiej skarpie, zabezpieczającej miasto przed wylewami rzeki Warty. Lokalizacja nastąpiła na wysokiej terasie nadzalewowej, przy ujściu Flisy, o czym zdecydowały również względy obronne. Zalewowa, zabagniona dolina w rejonie ujścia Prosny była trudna

⁴⁰⁸ Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Czerniak M., przedmowa s.3.

⁴⁰⁹ rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych., punkt IV.3.3. Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy ich gospodarczego zaplecza.

⁴¹⁰ 1253 do 1281 r. nastąpiła lokacja Środy; Środa była lokowana na tzw. „surowym korzeniu” w odległości około 550 m. na zachód od dawnej osady. Założenie miejskie obwarowano murem, którego istnienie potwierdzono dopiero w dokumentach z 1411 roku. Miasto posiadało 3 bramy, położone na głównych szlakach komunikacyjnych, za którymi rozwinęły się przedmieścia: pyzdrskie – z kościołem pw. św. Idziego, poznańskie – z kościołem szpitalnym pw. św. Ducha oraz wrocławskie – z kościołem pw. Wszystkich Świętych.

⁴¹¹ Weymann, S., Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku. Przegląd Zachodni nr 6-8. Poznań 1953, s.214 i s.226.

⁴¹² Ibidem, s.248 i n.

⁴¹³ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.82.

do przebycia, stanowiąc element obronny od południa; od zachodu – głęboka dolina rzeki Flisy, która jednocześnie zaopatrywała w wodę osadę wczesnolokacyjną i późniejsze Wójtostwo, a od wschodu ciek okalający przyszłe *castrum* (o przebiegu równoległym do współczesnej ul. Rzecznej – obecnie zanikły). Zlewnia rzeki Flisy stanowi współcześnie obszar praktycznie bezjeziorny, co nie znaczy, że niegdyś był on taki sam. Obecność niewielkich jezior w przeszłości na tym obszarze dowodzą zarówno analizy źródeł kartograficznych, jak i pozostałości zbiorników wodnych przy wójtostwie. Doliny rzek: Warty, Prosny i Lutyni, z rozległymi starorzeczami, ze strefami okresowo zalewowych, zabagnionych łąk nie tylko sprzyjały rozwojowi rybołówstwa i hodowli, a później młynarstwa, ale stanowiły szlaki komunikacji wodnej – wymiany gospodarczej. Dolina Warty była również miejscem występowania źródeł solanek (salina w Dłusku, Białobrzegach i we Wrąbczynku), z których pozyskiwano sól do konserwacji żywności. Dolina Warty była miejscem eksploatacji rudy darniowej. Terasa dolna nad Wartą, pozbawiona nawodnionego przedpola zapewne wykorzystana była przez rozproszoną zabudowę wzdłuż szlaków komunikacyjnych na przedmieściach. Tu funkcjonowała pierwsza pyzdrska osada rybacka Rybitwy. Wskazuje na to zgromadzony materiał kartograficzny⁴¹⁴.

VIII.2.3. Podsumowanie badań dotyczących wyboru miejsca i czasu pierwszej lokacji miejskiej Pyzdr

Warunki gospodarcze (w tym osadnictwo)

1. Po podjęciu decyzji o przeniesieniu wiejskiej rezydencji książąt wielkopolskich z Pobiedzisk do Dłuska książę rozpoczął działania związane z rozbudową zaplecza gospodarczego. Jeszcze w 1253 roku podjął decyzję o zamianie gruntów pod uprawę winorośli w Winnej Górze na Winnicę (dawna wieś między Pyzdrami a Dłuskiem, obecnie w granicach administracyjnych Pyzdr – na południowo-wschodnim stoku, opadającym w kierunku rzeki Warty).
2. Książę zabezpieczył funkcjonowanie dworu w Dłusku poprzez ustanowienie włodarza, który czerpał środki na utrzymanie rezydencji z danin i opłat.
3. Przeniesienie dworu wiejskiego w Dłusku przyspieszyło decyzję o lokacji Pyzdr na prawie średzkim. W celu czerpania dodatkowych dochodów z miasta książę powołał zasadźcę – dziedzicznego Wójta. Nadał mu grunty położone bezpośrednio na północny-zachód od miasta, na prawym brzegu Flisy – Wójtostwo (położone obecnie w granicach administracyjnych Pyzdr; nazwa własna przetrwała do dzisiaj).

Obronność miejsca i łatwość komunikacji (lądowej, wodnej)

1. Teren obecnych Pyzdr stał się dla Bolesława Pobożnego miejscem predestynowanym do lokacji miejskiej, gdyż był to teren bezpiecznie położony w odniesieniu do zewnętrznych granic państwa Piastów, a centralnie w stosunku do największych wówczas miast piastowskich: Poznania, Kalisza i Gniezna.

⁴¹⁴ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych.

2. W miarę upadku znaczenia Gieczy i po wydzieleniu z kasztelanii gieckiej kasztelanii biechowskiej na północny-zachód od Pyzdr oraz po lokacji Środy po 1253 roku, główny trakt z Poznania przesunął się bardziej w kierunku południowym, a mianowicie przez Środę – Miłosław do Pyzdr i dalej do Kalisza. W związku z wojną o Łąd w latach 1246-1261 przebieg głównego traktu międzynarodowego tzw. starej drogi toruńskiej z Torunia (Malborka) do Wrocławia (Głogowa) prowadził jedynie przez Pyzdry. Położenie grodu w Pyzdrach na skrzyżowaniu tych szlaków miało wpływ na wzrost znaczenia strategicznego regionu pyzdrskiego (*Terra Pisdrensis*) i lokację miejską Pyzdr na prawie średzkim (wzorce ze Śląska).

Sytuacja polityczna

1. Po śmierci Przemysła I i przejęciu panowania przez jego brata Bolesława Pobożnego nad dzielnicą kaliską, wojna o ziemię łądzką w połowie XIII wieku spowodowała potrzebę posiadania silnego ośrodka władzy w tej części Wielkopolski.
2. Przeniesienie dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku przez księcia Przemysła I nastąpiło w oparciu o rozwinięte osadnictwo w rejonie Pyzdr, a przede wszystkim o funkcje obronne kasztelanii biechowskiej, grodu pyzdrskiego i pyzdrskiej osady wczesnomiejskiej z kościołem obronnym protoromańskim pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Były to atuty dla podjęcia przez księcia Bolesława Pobożnego decyzji o pierwszej lokacji Pyzdr – stolicy *Terra Pisdrensis*.

Sytuacja prawno-obyczajowa

1. Wprowadzanie zupełnie nowych form organizacyjnych w systemie wczesnośredniowiecznego państwa wymagało wzmocnienia autorytetu władzy książęcej, w związku z przemianami strukturalnymi społeczności i stopniowym zanikaniem organizacji opolnej (m.in. postępujący upadek kasztelanii gieckiej).
2. Zarządzanie dłuśkim kompleksem majątkowym wymagało od księcia Bolesława Pobożnego od 1255 roku podjęcia immunitetowej reformy, aby mógł korzystać z dochodów i uprawnień w sąsiednich Pyzdrach, wynikających z prawa średzkiego. Lokacja ta zbiegła się z nasileniem procesu reformy miejskiej w Wielkopolsce po połowie XIII wieku, a opóźniona była w stosunku do lokacji śląskich o około 20-25 lat.

VIII.3. Pyzdry pierwszej lokacji w latach 1257 do 1331 roku (do czasu spalenia miasta przez Krzyżaków)

VIII.3.1. Kształtowanie norm prawno-ustrojowych Pyzdr jako miasta książęcego, a później królewskiego

Wobec braku kompleksowych badań archeologicznych nie udało się dotychczas badaczom ustalić lokalizacji, ani charakteru przedlokacyjnych Pyzdr. Wobec tego nie można określić ewentualnego wpływu układu przestrzennego poprzedzającego lokację na rozplanowanie miasta lokacyjnego⁴¹⁵.

Jak kształtował się organizm miasta książęcego, lokowanego na prawie średzkim w okresie pomiędzy lokacją 1257 roku a spaleniem Pyzdr w 1331 roku, a więc w okresie 74 lat? Jest to okres niezwykle krótki w życiu miasta, ale w przypadku Pyzdr był to okres bardzo intensywnego rozwoju. Pyzdry lokowane na prawie średzkim były wolne w zasadzie od świadczeń na rzecz administracji terytorialnej. Pyzdry stanowiły jednak dla panującego źródło atrakcyjnych dochodów w gotówce lub naturaliach. Z pewnością w 1. tercji XIV wieku w Pyzdrach istniało *castrum* drewniano-ziemne⁴¹⁶, które podnosiło poczucie bezpieczeństwa. Po lokacji na czele miasta stał dziedziczny wójt (*advocatus*), który będąc książęcym urzędnikiem w jego imieniu sprawował władzę wykonawczą i sądowniczą. Za pełnienie tych obowiązków wójt pyzdrowski otrzymywał odpowiednie uposażenie i udział w dochodach płynących z miasta. Do wójta należały ziemie uprawne tzw. Wójtostwo (obecnie w granicach administracyjnych miasta, w jego północno-zachodniej części). Z roku 1257 pochodzi pierwsza wzmianka o wójcie Andrzeju⁴¹⁷. Ten pierwszy znany z imienia wójt pyzdrowski Andrzej był prawdopodobnie zasadźcą, który przeprowadził pierwszą lokację miasta. Mieszkańcy Pyzdr podlegali jego władzy wykonawczej i sądowniczej. Ludność Pyzdr prawdopodobnie składała się z mieszkańców przedlokacyjnej osady targowej, rozproszonego osadnictwa opolnego w zalewowych dolinach, jak i kolonistów, sprowadzonych z zewnątrz, być może ze Śląska. Brak przesłanek dla określenia proporcji między ludnością tubylczą, a przybyszami. Warto zaznaczyć, że dopiero źródła późnośredniowieczne wskazują na znaczny odsetek ludności pochodzenia niemieckiego, w stosunku do innych miast Wielkopolski. Nieudana lokacja Ciężenia w roku 1260 przez cystersów z Łądu, którzy uzyskali przywilej zasiedlania jedynie przez osadników niemieckich potwierdza tezę, że Pyzdry zasiedlono wówczas najprawdopodobniej ludnością miejscową.

⁴¹⁵ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.89.

⁴¹⁶ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.205.

⁴¹⁷ KDW I 363.

Przyczyn dekonunktury gospodarczej po zakończeniu konfliktu o Łąd, a więc po **1261** roku, można doszukiwać się w spadku dochodów czerpanych przez mieszczan z handlu i usług, w związku ze zmianą międzynarodowego szlaku handlowego, prowadzącego dotąd przez Pyzdry, a łączącego Toruń i państwo zakonu krzyżackiego ze Śląskiem i Czechami. Nowy trakt z Torunia przez Radziejów – Konin – Kalisz, został nazwany nową drogą toruńską i był krótszy niż pierwotny przez Pyzdry. Udana wcześniejsza lokacja Pyzdr, wynikała z położenia przy starym trakcie.

W Pyzdrach w roku **1265** nastąpiła konsekracja biskupa Falenty na biskupa poznańskiego⁴¹⁸, prawdopodobnie jeszcze romańskiej (protogotyckiej) świątyni, usytuowanej w miejscu obecnej fary. O jej bogatym wystroju i wyposażeniu świadczą relacje świadków, dotyczące grabieży dokonanych przez Krzyżaków w **1331** roku (m.in. obrazy, w tym bardzo cenny obraz NMP, księgi i szaty liturgiczne)⁴¹⁹. W roku **1277** Kapituła Zakonu Franciszkanów w Kaliszu przyjęła w poczet zakonu franciszkanów "dom" w Pyzdrach⁴²⁰. Franciszkanie polscy założyli swój konwent w Pyzdrach, ufundowany przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego i jego żonę Jolentę⁴²¹. Według akt klasztornych z 1666 roku, zabudowania klasztoru miał ufundować w **1292** roku książę Przemysł II⁴²². Franciszkanie podjęli budowę klasztoru i kościoła pw. Ścięcia Głowy Jana Chrzciciela. Klasztor Franciszkanów Minorytów w Pyzdrach wzmiankowany jest powtórnie dopiero w **1312** roku⁴²³.

Z dnia 21 stycznia **1283** roku pochodzi najstarszy znany dokument o ulgach celnych, jakie uzyskało miasto. Jest to przywilej księcia Przemysła II (dokument wystawiony w Dłusku), zwalniający mieszczan od opłaty myta i zezwalający na wolny handel solą; zwolnienia z opłat celnych obejmują również pieszych, przekraczających most w Pogorzelicach⁴²⁴. Z dokumentu wynika, że ma on na celu podniesienie miasta z upadku, ponieważ „z powodu wielkiego ubóstwa uległo spustoszeniu”⁴²⁵. W roku **1290** książę wielkopolski Przemysł II ufundował kościół pw. św. Ducha na Przedmieściu Rybitwy (obecnie nieistniejący), który

⁴¹⁸ MPH, t.2, Lwów 1872, s.590.

⁴¹⁹ Wędzki A. Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku. Slavia Antiqua. Tom 13. Poznań 1966, s.80.

⁴²⁰ Karczewski D., Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów. Wydawnictwo AVALON. Kraków 2012, s.63.

⁴²¹ W Wielkopolsce minoryckie konwenty zostały fundowane przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego i jego żonę Jolentę w Kaliszu (1257 r.), Gnieźnie (1270 r.), Śremie (1270 r.) oraz w Pyzdrach (1277 r.) – Karczewski D., Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów. Wydawnictwo AVALON. Kraków 2012, s.380.

⁴²² Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Krakowie, sygn. E-I-12, s.68 – źródło: Ibidem, s. 185.

⁴²³ KDW II 957.

⁴²⁴ most w Pogorzelicach leżał przy starej drodze toruńskiej, prowadzącej z Pyzdr przez Pogorzelicę i Żerków, Jarocin, Koźmin, Krotoszyn do Wrocławia lub Głogowa.

⁴²⁵ "...guod in reformationem nostre civitatis Pisdrensis, gue per nimie pauperitatis inopiam iam fere tota deserta existit..." Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.82.

powierzył zakonowi bożogrobców miechowskich⁴²⁶. Placówki filialne bożogrobców dzieliły się na duszpasterskie i szpitalne (domy ubogich), każda z nich miała przełożonego z grona zakonników i większe lub mniejsze uposażenie⁴²⁷. Przy drewnianym kościółku św. Ducha powstał również szpital.

W roku **1291** Przemysł II, dokumentem wydanym w Pyzdrach, polecił Henrykowi z Soli osadzić wieś Wrąbczyn na prawie niemieckim, według prawa „*civitatis de Pisdrensis*”⁴²⁸. Wieś Sól została włączona do Wrąbczyna, aby później zaniknąć, a o solance tu wydobywanej brak wiadomości⁴²⁹. Mieszkańcy lokowanej wsi mieli płacić dorocznie czynsz z łąnu – wiadrunek denarów – „*festonem denariorum, secundum quod quod eruntin Pisdri*”, według takich jakie będą w Pyzdrach⁴³⁰. O rosnącej randze miasta świadczy nadanie Pyzdrom w roku **1293** przez księcia Przemysła II przywileju mennicznego – bicia własnej monety denara pyzdrskiego. W dniu 26 czerwca **1295** roku w katedrze gnieźnieńskiej metropolita arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka koronował Przemysła II na króla Polski. Z roku **1296** pochodzi najstarsza pośrednia informacja o posiadaniu przez Pyzdry prawa odbywania targów jarmarków, która zachowała się w przywileju dla Słupcy⁴³¹. Sołtys słupski, podobnie jak pyzdrski, miał udział w dochodach płynących z targów i jarmarków. W okresie panowania Przemysła II Pyzdry były siedzibą miejskiego ośrodka administracyjnego najwyższej rangi, a władca bywał tu wielokrotnie (tabela VIII.3). Pozostałe włodarstwa mieściły się w Gnieźnie, Kaliszu, Poznaniu i Rudzie⁴³². Po tragicznej śmierci Przemysła II w lutym **1296** roku, kiedy król został skrytobójczo zamordowany w Rogoźnie, Pyzdry opowiedziały się po stronie Władysława Łokietka. W dniu 10 marca **1296** roku zostało zawarte przez Władysława Łokietka w Krzywiniu porozumienie z Henrykiem Głogowskim, w którym uznał jego prawa do południowo-zachodniej części Wielkopolski. Północno-wschodnia Wielkopolska wraz z Pyzdrami pozostała we władaniu Łokietka aż do początku **1300** roku, kiedy utracił swe posiadłości na rzecz króla Czech Wacława II⁴³³.

Z datą pomiędzy 7 a 12 grudnia **1297** roku został wydany jeden z najważniejszych dokumentów handlowych dla Pyzdr, w którym miasto uzyskało prawo do budowy

⁴²⁶ Tekst przywileju fundacyjnego, wspominany jest w XVIII-wiecznej wizytacji. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. A.V.31, k.525.

⁴²⁷ Konwent sprowadzony przez Jakse z Miechowa z Ziemi Świętej w 1163 roku, dzięki licznym darowiznom szybko stał się jednym z najbogatszych w kraju. W roku 1234 w Gnieźnie powstał szpital z kościołem bożogrobców miechowskich z fundacji księcia Przemysła I (źródło: <http://www.eduteka.pl/doc/bozogrobcy>).

⁴²⁸ KDW VI 32; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XV, cz.2. Warszawa 1902, s.530.

⁴²⁹ KDW II 672; komentarz: Paszkiewicz B., Pyzdrski mincerz i pyzdrska mennica. CIVITAS PYZDRY 750 lat lokacji miasta. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.36.

⁴³⁰ KDW II 672.

⁴³¹ KDW I 757.

⁴³² Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.205.

⁴³³ w sierpniu 1300 roku król Czech Wacław II został koronowany na króla Polski.

dowolnej ilości kramów sukienniczych i straganów dla przekupniów, zwolnionych od wszelkich opłat należnych księciu Władysławowi Łokietkowi. Dokument zawierał regulacje, że co szósty kram i stragan miał posiadać wójt i jego następcy do swego użytku; wójt i mieszczanie mieli korzystać z analogicznych zwolnień z jatek mięsnych i im podobnych; tkacze sukna i obcy przybysze z innych miast mogli trudnić się sprzedażą sukna na łokcie wyłącznie na podstawie zwolnienia mieszczan; zezwolenie takie obowiązywało także innych producentów i sprzedawców w Pyzdrach⁴³⁴. O randze Pyzdr świadczy przywilej Władysława Łokietka z roku **1298**. Cztery największe miasta Wielkopolski: Poznań, Pyzdry, Gniezno i Kalisz zawarły konfederację w celu ochrony własnych obywateli przed rozbojami na drogach. Miasta te otrzymały od króla Władysława Łokietka tzw. "*prawo miecza*" również w stosunku do opryszków, pochodzących ze stanu rycerskiego (w miejsce prawa, które dotychczas przysługiwało panującemu)⁴³⁵. Dwa lata później, bo w **1300** roku Władysław Łokietek wydał kolejny przywilej dla trzech miast wielkopolskich: Gniezna, Kalisza i Pyzdr (z pominięciem Poznania) poszerzający i zarazem doprecyzowujący prawa i obowiązki miast w zakresie karania przestępców⁴³⁶.

Z pierwszych lat XIV wieku zachował się odcisk najstarszej pieczęci miejskiej, która przedstawia mur miejski o trzech bramach zwieńczonych sześcioma blankami, a nad nim niewiastę z głową zwieńczoną koroną. Niewiasta podaje ręce dziewczętom stojącym po jej bokach, a one wręczają jej kwiaty⁴³⁷. W otoku pieczęci napis wykonany został majuskulą gotycką o treści *SIGILLUM CIVIUM DE PISIR*. Z tego okresu pochodzi pierwsza wzmianka o rajcach (*consules*)⁴³⁸, a z roku **1303** najstarsze wzmianki o ławnikach (*scabini*), o wójcie Bartłomieju oraz informacja pośrednia o mincerzu pyzdryckim Ubelinie – wdowa po mincerzu synami: Janem, Mikołajem i Przemysłem sprzedaje 1/3 udziału w młynie na Warcie klasztorowi łódzkiemu "*(...) molendinum ... in littore nostre civitalis supra fluvium Wartham (...), (...) Sophia relicta quondam concivis nostri Ubelini et sui heredes vedeliced Iohannes, Sandivogius et Premisl(...)*"⁴³⁹.

W dniu 26 sierpnia **1306** roku Henryk I Głogowski wystawia dokument dla Pyzdr, potwierdzający dotychczasowe prawa i wolności udzielone miastu wcześniej przez Bolesława Pobożnego i Przemysła II⁴⁴⁰. W dokumencie tym było zawarte prawo przeprowadzenia przez Pyzdry lokacji na prawie niemieckim

⁴³⁴ Maleczyński K., *Kilkanaście dokumentów.*, nr 2. Lwów 1926, s.137-138.

⁴³⁵ KDW II 777.

⁴³⁶ KDW II 820.

⁴³⁷ Rysunek najprawdopodobniej symbolizuje patronkę kościoła farnego pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w otoczeniu świętych – Wędzki A., *Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.)*. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.86.

⁴³⁸ KDW II 858 – *Ibidem*, s.84.

⁴³⁹ KDW II 877.

⁴⁴⁰ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XV, cz.2.* Warszawa 1902, s.530.

położonych na północny-wschód od miasta: opuszczonych Rataj⁴⁴¹ (około 4 km na wschód od Pyzdr), Pietrzykowa i nieistniejącej dziś wsi Tuleja⁴⁴², a pyzdrycki mieszczanin Gierko uzyskał 4 łany na własność we wsi Rataje⁴⁴³.

Z roku 1307 roku pochodzi wzmianka o wójcie Andrzeju⁴⁴⁴ i pierwsza wzmianka o plebanie w kościele pw. św. Krzyża, który podobnie jak kościół szpitalny pw. św. Ducha zbudowany został pod miastem (*circa Pisdri*)⁴⁴⁵. Do uposażenia kościoła pw. św. Krzyża należała trzecia część młyna w Cieślach, którą w 1307 roku przekazano młynarzowi Niclosowi Malchosowi za roczną opłatą w wysokości 10 korcy mąki i 6 grzywien⁴⁴⁶; młyn zwany był "*Postimale*"⁴⁴⁷. W 1309 gmina miejska Pyzdry zakupiła wieś Bieniowice od jej częściowych dziedziców i odtąd stała się posiadaczem rozległych lasów⁴⁴⁸.

Ze schyłkowego okresu rządów książąt głogowskich znany jest dokument z 1312 roku, w którym ustalono zasady podziału dziedzictwa śląsko-wielkopolskiego pomiędzy pięciu synów Henryka Głogowskiego. Była to próba przeniesienia do Wielkopolski wzorów śląskiej struktury administracyjnej. Dystrykty miały zastąpić dawne Kasztelanie. Wśród wymienionych w dokumencie miast, proponowanych na siedziby dystryktów były m.in.: Pyzdry, Słupca, Nowe Miasto nad Wartą, Środa i Gniezno. Zamiar ten należy uznać za pierwszą próbę przekształcenia miasta Pyzdry w ośrodek administracyjny. Zamierzenie to nie zostało jednak zrealizowane, gdyż w 1314 roku władza książąt głogowskich w Wielkopolsce załamała się w wyniku działań Władysława Łokietka⁴⁴⁹. Pyzdry udzieliły poparcia Łokietkowi w walce z książętami śląskimi, za co na wieczystą własność gmina miejska otrzymała od panującego cztery wsie: Rataje, Pietrzyków, Tuleje z młynem⁴⁵⁰ oraz Cieśle.

Dokumenty nadań dla gminy miejskiej Pyzdry wsi przez kolejnych książąt: Henryka I Głogowskiego i Władysława Łokietka (późniejszego króla) przedstawiono w poniżej zamieszczonej tabeli VIII.1.

⁴⁴¹ Wieś Rataje określona jako „*vetustum Rathay*”, wchodziła w skład dłuskiego kompleksu majątkowego w drugiej połowie XIII wieku i w dniu wystawienia dokumentu wymieniona była jako wieś opuszczona.

⁴⁴² Nieistniejącą wieś Tuleja A. Wędzki lokalizuje między Pietrzykowem a Gałęzowem; w 1510 r. Tuleja wymieniona jest razem z Gałęzowem – Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.88.

⁴⁴³ KDW II 904.

⁴⁴⁴ KDW II 909.

⁴⁴⁵ KDW II 909; kościół pw. św. Krzyża – szpitalny o nieznanym lokalizacji.

⁴⁴⁶ Wędzki A., Pyzdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński, t.10. Konin 1982, s.72.

⁴⁴⁷ KDW II 908.

⁴⁴⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

⁴⁴⁹ Wędzki A., Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Rocznik Koniński, tom 10. Konin 1982, s.9-47.

⁴⁵⁰ Nieistniejąca dziś wieś Tuleja, najprawdopodobniej położona była pomiędzy Pietrzykowem a Gałęzowem (Wędzki A., Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku. *Slavia Antiqua*, Tom 13, 1966, s. 88). Natomiast Michał Czerniak (w przedmowie do *CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793*. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.3) podaje: "*W jednym z dokumentów z XIX wieku wspomina się, że tą dawną wieś Tuleję zastąpiła wieś Dłusk*", nie powołując jednak konkretnego dokumentu źródłowego.

Tabela VIII.1. Dokumenty nadań dla Pyzdr wsi służebnych w okresie pierwszej lokacji miasta na prawie średzkim w latach 1306-1314

WSIE SŁUŻEBNE PYZDR	DATA WYSTAWIENIA DOKUMENTU	WYSTAWIAJĄCY DOKUMENT KSIĄŻĘ LUB KRÓL	RODZAJ PRZYWILEJU
RATAJE	26.08.1306 ⁴⁵¹	DOKUMENT HENRYKA I GŁOGOWSKIEGO DLA PYZDR	POTWIERDZENIE NADANIA PRZEZ KSIĘCIA BOLESŁAWA POBOŻNEGO I KRÓLA PRZEMYSŁA II
	19.08.1314 ⁴⁵²	PRZYWILEJ WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA DLA PYZDR	NADANIE OPUSZCZONEJ WSI NA WIECZYSTĄ WŁASNOŚĆ GMINY MIEJSKIEJ PYZDRY
PIETRZYKÓW	6.08.1306 ⁴⁵³	DOKUMENT HENRYKA I GŁOGOWSKIEGO DLA PYZDR	POTWIERDZENIE WCZEŚNIEJSZEGO NADANIA PRZEZ KSIĘCIA BOLESŁAWA POBOŻNEGO I KRÓLA PRZEMYSŁA II
	19.08.1314 ⁴⁵⁴	PRZYWILEJ WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA DLA PYZDR	NADANIE WSI NA WIECZYSTĄ WŁASNOŚĆ GMINY MIEJSKIEJ PYZDRY
TULEJA wieś zanikła o nieustalonej lokalizacji	26.08.1306 ⁴⁵⁵	DOKUMENT HENRYKA I GŁOGOWSKIEGO DLA PYZDR	POTWIERDZENIE WCZEŚNIEJSZEGO NADANIA PRZEZ KSIĘCIA BOLESŁAWA POBOŻNEGO I KRÓLA PRZEMYSŁA II
	19.08.1314 ⁴⁵⁶	PRZYWILEJ WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA DLA PYZDR	NADANIE WSI NA WIECZYSTĄ WŁASNOŚĆ GMINY MIEJSKIEJ PYZDRY
GAŁĘZEWO	19.08.1314 ⁴⁵⁷	PRZYWILEJ WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA DLA PYZDR	NADANIE WSI Z MŁYNEM W TULEJACH NA WIECZYSTĄ WŁASNOŚĆ GMINY MIEJSKIEJ PYZDRY
CIEŚLE	19.08.1314 ⁴⁵⁸	PRZYWILEJ WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA DLA PYZDR	NADANIE WSI NA WIECZYSTĄ WŁASNOŚĆ GMINY MIEJSKIEJ PYZDRY

⁴⁵¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530.

⁴⁵² KDW II 971.

⁴⁵³ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530.

⁴⁵⁴ KDW II 971.

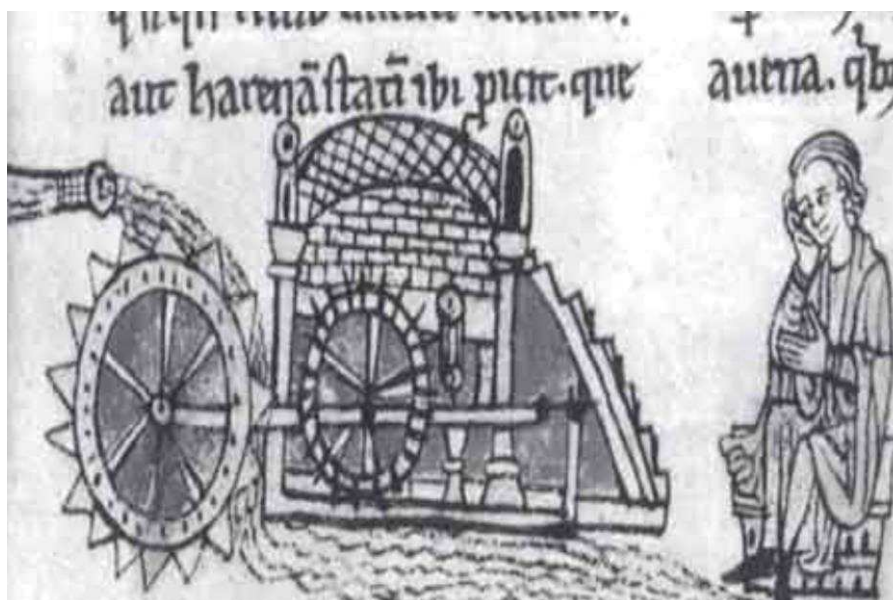
⁴⁵⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s.530.

⁴⁵⁶ KDW II 971.

⁴⁵⁷ Ibidem, II 971.

⁴⁵⁸ Ibidem, II 971.

Cztery lata później, bo w roku **1318** z inicjatywy Władysława Łokietka właśnie w Pyzdrach zorganizowano zjazd, który poprzedzał starania tego księcia o godność królewską, co wskazuje na rosnącą rolę tego ośrodka miejskiego. Na **1319** rok datowany jest zachowany dokument, który zawiera informacje o składzie osobowym ówczesnych władz miejskich Pyzdr (dokument potwierdzający nadanie dla klasztoru cystersów w Łądzie). W **1324** roku Władysław Łokietek oddał Pyzdry Janowi biskupowi poznańskiemu, ażeby „*per homines suos (...) duxerit reformandum*” (tj. dla podniesienia miasta z upadku przez użycie odpowiednich środków)⁴⁵⁹. Z tego samego roku pochodzi wzmianka o młynie w Pyzdrach⁴⁶⁰. Był to młyn łodny, zbudowany na tratwie (*molendinum navalis*) i pracujący „na Warcie pod zamkiem” (...*sub castris (...) in fluvio Warta*)⁴⁶¹. Lokalizację tę należy rozumieć jako orientacyjną wobec charakteru „łodnego” młyna⁴⁶², który przemieszczany był po rzece Warcie, w zależności od poziomu okresowego wód.



Ryc.VIII.3. Koło wodne wykorzystywane do napędzania urządzeń
– fragment średniowiecznej miniatury.

Źródło: Towarzystwo Młynów i Urządzeń Wodnych

⁴⁵⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1902. Tom XV, cz.2, s. 531.

⁴⁶⁰ KDW II 1044.

⁴⁶¹ Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Poznań 1993, s.100.

⁴⁶² Takie umiejscowienie młyna łodnego w odniesieniu do zamku powtórzone zostało w dokumentach z roku 1341, 1367 oraz 1397, a więc już w stosunku do zamku odbudowanego po zniszczeniach wojennych przez Kazimierza Wielkiego – Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.205.

W dniu **27 lipca 1331 roku** rozwój miasta przerwany został przez najazd krzyżacki, w czasie którego Pyzdry zostały podstępem zajęte i spalone. W Pyzdrach schronił się wówczas przed Krzyżakami książę Kazimierz, przyszły król Polski Kazimierz Wielki, który uratował się dzięki pomocy miejscowej ludności i ucieczce do Puszczy Pyzdrowskiej i dalej w kierunku Żerkowa.

Na przełomie XIII i XIV wieku Pyzdry należały, obok Poznania i Kalisza do najważniejszych miast w Wielkopolsce, dystansując nawet Gniezno⁴⁶³.

VIII.3.2. Pyzdry a dwór wiejski panującego w Dłusku oraz najbliższe zaplecze osadniczo-gospodarcze

Zagadnienia związane ze strukturą funkcjonowania organizacji państwa piastowskiego, w tym między innymi dworów wiejskich książąt piastowskich omawia na podstawie dokumentów źródłowych Karol Modzelewski⁴⁶⁴. Badacz stwierdza, że założenie dworu wiejskiego w Dłusku nastąpiło najprawdopodobniej między rokiem **1253** a listopadem **1255**, kiedy to obecność księcia Bolesława Pobożnego potwierdza wystawiony w tym dniu dokument⁴⁶⁵.

Tabela.VIII.2. Pyzdry – Dłusk: wzmiankowanie w dokumentach. Miasto Pyzdry a rezydencjonalny dwór wiejski książęcy Bolesława Pobożnego w Dłusku (lata 1255-1278)

LATA	PYZDRY	DŁUSK	UWAGI
1255	B.W.	13.11.1255 ROKU	
1256-1261	B.W.	B.W.	LOKACJA PYZDR 1257 ROKU
1262	B.W.	BRAK DATY 1262 ROK	
1263-1265	B.W.	B.W.	
1266	B.W.	BRAK DATY 1266 ROK	
1267-1269	B.W.	B.W.	
1270	B.W.	BRAK DATY 1270 ROK	
1271	B.W.	29.11.1271 ROKU	
1272	B.W.	2.04.1272 ROKU	POBYT KSIĘCIA OD 2-6.04.1272 ROKU
1273	B.W.	B.W.	
1274	B.W.	28.05.1274 ROKU	
1275	B.W.	B.W.	
1276	B.W.	27.03.1276 ROKU	
1277-1278	B.W.	B.W.	

uwaga: B.W. oznacza brak wzmiankowania w dokumentach

Obecność Bolesława Pobożnego w Dłusku poświadczają odnalezione dokumenty z lat **1255** do **1276**, powołane w tabeli VIII.2, zamieszczonej powyżej⁴⁶⁶.

Po śmierci księcia Bolesława Pobożnego Dłusk utrzymał swe funkcje rezydencjonalne, o czym świadczy 11 dokumentów wystawionych tu przez Przemysła II. Stolicą Przemysła II był Poznań, gdzie obecność jego od **1279** roku poświadczą 55 dat dokumentów, wobec 25 pobyków w Kaliszu

⁴⁶³ Jasiński K., Problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku. Zapiski historyczne, t.21, z.1-2. Poznań 1955, s.213 i n.

⁴⁶⁴ Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000.

⁴⁶⁵ KDW I, 473. Ibidem., s.289.

⁴⁶⁶ KDW I 473, KDW II 270, 13.11.1255 r., b.d. 1262 r., b.d.1266 r., b.d. 1270 r., 29.11.1271 r., 2-6.04.1272 r., 28.05.1274 r., 27.03.1276 r. Ibidem, s.289.

i 14 w Gnieźnie. Oprócz grodów naczelnych funkcję rezydencjonalną pełnił w latach **1279-1296** Dłusk, pozostający jedyną na obszarze Wielkopolski wiejską siedzibą dworu monarszego⁴⁶⁷. Pyzdry wymieniane są w dacie pięciu dokumentów Przemysła II, co można najprawdopodobniej uznać za pośrednie świadectwo pobytów w dworze wiejskim. Obecność Przemysła II w Dłusku i Pyzdrach poświadczają dokumenty z lat **1279-1296**⁴⁶⁸, powołane w poniższej tabeli.

Tabela VIII.3. Pyzdry – Dłusk: wzmiankowanie w dokumentach. Miasto Pyzdry a rezydencjonalny dwór wiejski książęcy, od 1295 roku królewski Przemysła II w Dłusku (lata 1279-1296)

LATA	P Y Z D R Y	D Ł U S K ⁴⁶⁹	UWAGI
1279-1282	B.W.	B.W.	
1283 ⁴⁷⁰	B.W.	25.01.1283 ROKU 23.10.1283 ROKU	
1284	B.W.	B.W.	
1285	B.W.	BRAK DATY 1285 ROK	
1286	B.W.	27.11.1286 ROKU	
1287	B.W.	B.W.	
1288	B.W.	15.08.1288 ROKU 05.11.1288 ROKU	
1289	B.W.	B.W.	
1290 ⁴⁷¹	- - 11.11.1290 ROKU - 21.11.1290 ROKU	18.01.1290 ROKU 10.02.1290 ROKU - 15.11.1290 ROKU -	DOKUMENTY WYSTAWIONE NAPRZEMIENNIE W DŁUSKU I PYZDRACH
1291-1292	B.W.	B.W.	
1293 ⁴⁷²	- -	24.05.1293 ROKU 11.12.1293 ROKU	
1294	-	18.08.1294 ROKU	
1295 ⁴⁷³	B.W.	B.W.	
1296 ⁴⁷⁴	03.02.1296 ROKU	-	

uwaga: B.W. oznacza brak wzmiankowania w dokumentach

⁴⁶⁷ Modzelewski K., Organizacja gospodarza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.43.

⁴⁶⁸ KWp, t.1, nr 507, 571; t.2, nr 629, 632, 642, 662, 680, 698; UDKM nr 12, s. 362; KWp, t.2, nr 673 – 25.01.1283 r., 23.10.1283 r., b.d. 1285 r., 27.11.1286 r., 15.08.1288 r., 05.11.1288 r., 18.01.1290 r., 10.02.1290 r., 24.05.1293 r., 11.12.1293 r., 18.08.1294 r. – Ibidem, s.43.

⁴⁶⁹ brak datacji 4 pobytów w Dłusku, których nie przytoczył Modzelewski K., Organizacja gospodarza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.43.

⁴⁷⁰ z upoważnienia stryja księcia Bolesława od 1273 roku Przemysł II zarządzał księstwem poznańskim, a po jego śmierci w 1279 roku obejmuje również księstwo kaliskie (faktycznie od 1283 roku).

⁴⁷¹ 1290 r. – na mocy testamentu księcia wrocławskiego Henryka IV Prawego Przemysł II obejmuje również księstwo krakowskie.

⁴⁷² Przemysł II zawiera sojusz z książętami kujawskimi: Władysławem Łokietkiem i Kazimierzem Łęczyckim (sojusz antyczeski).

⁴⁷³ 26 czerwca 1295 roku – koronacja Przemysła II na króla Polski w Gnieźnie przez arcybiskupa Jakuba Świnkę.

⁴⁷⁴ 8 lutego 1296 roku – król Przemysł II zostaje skrytobójczo zamordowany w Rogoźnie.

Jesienią 1290 roku książę Przemysław II wystawiał dokumenty naprzemiennie w Pyzdrach i Dłusku, mieszkając oczywiście we własnym dworze wiejskim w Dłusku, a nie w sąsiednim mieście Pyzdry⁴⁷⁵. W latach 1279-1296 ogółem na 150 poświadczonych obecności Przemysła II przypada 103 w grodach naczelnych i 16 w dworze w Dłusku⁴⁷⁶. W itinerariach Przemysła II z lat 1279-1296 występuje 17 niegrodowych miejscowości; przypada na nie 21 dokumentów. Poświadczają one m.in. dwukrotne wydanie dokumentu w Łądzie, stanowiącym własność kościelną oraz w Ciężeniu, będącym ośrodkiem kasztelanii majątkowej biskupstwa poznańskiego⁴⁷⁷. W odróżnieniu od praktyki kancelaryjnej sprzed 1279 roku datacja żadnego z 21 dokumentów nie zawiera wzmianki o przeprowadzeniu akcji prawnej na wiecu. Świadczy to o silnej pozycji dokumentu książęcego i dobrej organizacji książęcej kancelarii wielkopolskiej w tym okresie, a także o randze Pyzdr i wiejskiej rezydencji w Dłusku. Dokumenty wystawione przez Władysława Łokietka w latach 1296-1299 poświadczają jego 16-krotną obecność w Kaliszu, 7-krotną w Poznaniu, 7-krotną w Pyzdrach. Dłusk nie pojawia się ani razu. Zdaniem K. Modzelewskiego pobyt w Pyzdrach potwierdza rezydencjonalne znaczenie dworu wiejskiego w Dłusku, gdyż był to jedyny dwór wiejski, z jakiego korzystał przyszły król Polski w okresie władania Wielkopolską, Kujawami oraz Ziemią Sieradzką i Łęczycką⁴⁷⁸. W Dłusku Przemysław II, a później Władysław Łokietek spędzali więcej czasu niż np. w Gnieźnie. Dwór wiejski w Dłusku był uczęszczany przez trzech kolejnych władców Wielkopolski, ponieważ Dłusk i położone obok Pyzdry nie podlegały fluktuacjom związanym z przeniesieniami głównego ośrodka z Gniezna do Poznania, czy z Poznania do Kalisza. Datyienne wystawianych tam dokumentów wskazują na szczególnie częste przyjazdy panującego w sezonie polowań zimowych⁴⁷⁹ (tabele: VIII.2 i VIII.3). Rezydencja zapewne urządzona była z myślą o wypoczynku i łowach przez okres miesiąca do półtora w ciągu roku. Zaopatrzenie i obsługa dworu wiejskiego wymagała odpowiednio rozbudowanego zaplecza gospodarczego i specjalnych działań organizacyjnych. „(...) *Shłżebnicy ponosili tylko te ciężary, od których nie mogli być zwolnieni w żaden sposób. Jedne wynikały niejako automatycznie z ich przynależności w charakterze pełnoprawnych chłopów dziedziców do organizacji opolnej, inne wiązały się z zaopatrzeniem dworu książęcego na postój podróznym lub organizacją pilnych transportów. (...)*”, i dalej – zaopatrzenie dworu zapewniała „(...) *ludność shłżebna: bartodzieje, bednarze, bobrownicy, cieśle, grotnicy, jastrzębnicy, kobiernicy, kobylnicy, komornicy,*

⁴⁷⁵ KWp, t.II nr 661 – 11.09.1290 r., t. II nr 62 – 15.11.1290 r., t.I nr 570 – 21.11.1290 r. – Ibidem, s.70.

⁴⁷⁶ Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.43.

⁴⁷⁷ KWp, t.I nr 293, t.II nr 757. Ibidem, s.43.

⁴⁷⁸ Stołeczna ranga Kalisza nie ulega wątpliwości; poza tym funkcję rezydencjonalną pełnił Poznań oraz w niewielkiej mierze – Sieradz i Gdańsk. Ibidem, s.43.

⁴⁷⁹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.69.

*koniarze, kowale, kucharze, łagiewnicy, łowcy, mącznicy, piekarze, podstolnicy, psiarze, rudnicy, rybitwy, skotnicy, strzelcy, szczytnicy, tokarze, winiarze, złotnicy, żerdnicy. (...)*⁴⁸⁰. Dłusk nie odgrywał żadnej roli w systemie administracyjnym i nie był siedzibą publicznych urzędników. Funkcja włodarza wiązała się wyłącznie zaopatrywaniem wiejskiej rezydencji książęcej, w oparciu zapewne o wydzielony kompleks gospodarczy. W skład zaplecza wchodziły pola dworskie, uprawiane na bezpośredni rachunek panującego oraz gospodarstwa chłopskie i należne z nich świadczenia.

Pod Dłuskiem, w kierunku wschodnim znajdowała się wieś Rataje, określona w **1306** roku jako „*vetustum Rathay*”⁴⁸¹, lokowana na początku XIV wieku na prawie niemieckim. Zdaniem Karola Modzelewskiego w drugiej połowie XIII wieku prawdopodobnie wchodziła już w skład dłuskiego kompleksu majątkowego⁴⁸², ponieważ w dokumencie lokacji Rataje wymienione są jako wieś opuszczona. Administratorem majątkowego kompleksu dworu wiejskiego w Dłusku był Piotr Świrkowicz. Karol Modzelewski wskazuje, że Piotr Świrkowicz musiał być dobrze obeznany z produkcją rolną i układem rozłogów polnych, skoro właśnie jemu w **1281** r. Przemysław II zlecił wytyczyć granice w Urniszewie koło Środy „*per nostrum vlodarium de Dłusk, Petrum dictum Schwirchovicz*”⁴⁸³.

W dokumencie Przemysława II, wystawionym w 1283 roku w Pyzdrach występuje jako świadek „*Petrus vlodarius Pisdrensis*”. Karol Modzelewski potwierdza tożsamość jednej osoby, o której mowa w obu dokumentach⁴⁸⁴. Zapewne Piotr Świrkowicz jako wódarz książęcego dworu w Dłusku zawiadywał zarazem dochodami z sąsiedniego miasta Pyzdry⁴⁸⁵. Wódarz książęcy występuje także w Pyzdrach w **1298** roku przed wójtem na liście świadków⁴⁸⁶. Cytowany dokument z **1283** roku wskazuje na istnienie w pobliżu salin i ich eksploatację „*(...) w zamian za roczny czynsz w wysokości dwóch miar soli (...)*”. Dochody z salin książę mógł przeznaczać na utrzymanie pobliskiego dworu w Dłusku.

Wieś Cieśle pod Dłuskiem wymieniona została w dokumencie z **1288** roku, a więc w czasie gdy pobliski dwór był rezydencją książęcą. Znajdowało się wówczas w Cieślach 5 wolnych łąnów, stanowiących własność kapelana Grzegorza. Nazwa osady wskazuje na jej funkcje służebne⁴⁸⁷. Książę zwolnił wówczas posiadłość swego kapelana od ciężarów prawa polskiego⁴⁸⁸. Pyzdry

⁴⁸⁰ Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.254.

⁴⁸¹ KDW II 904.

⁴⁸² Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.57.

⁴⁸³ Ibidem, s.57. KDW I 500.

⁴⁸⁴ Ibidem, s.57.

⁴⁸⁵ Zawiadujący zapleczem gospodarczym wiejskiego dworu (Dłusk) lub dochodami monarchy z miasta na prawie niemieckim (Pyzdry) nie miał nic wspólnego z organizacją grodową – Ibidem, s.98 i dalej s.102

⁴⁸⁶ KDW II 821.

⁴⁸⁷ KDW II 625.

⁴⁸⁸ KDW II 624.

lokowane na prawie średzkim były wolne w zasadzie od świadczeń na rzecz administracji terytorialnej. Stanowiły jednak jako miasto źródło atrakcyjnych dochodów w gotówce lub daninach dla panującego⁴⁸⁹. Były zapleczem w zakresie zaopatrzenia wiejskiej rezydencji w Dłusku np. w piwo, inne produkty z miejskich jatek i kramów, stanowiące część dochodów panującego. Wraz ze wzrastającą rangą miasta kolejni panujący nadawali przywileje w formie przekazania we władanie gminy miejskiej kolejnych wsi (tabela VIII.1). Utworzenie przy wiejskich dworach książęcych rozległych kompleksów majątkowych (do wyłącznego użytku księcia) wymagało od XIII-wiecznych książąt dzielnicowych immunitetowej reformy. W ten sposób powstały, podobnie jak w rejonie Dłuska w Wielkopolsce, enklawy majątkowe w systemie prawa książęcego w rejonie: Korczyna, Osieku, Rokietnicy, Leśnicy, Brzegu i Jelcza koło Wrocławia. Obecność np. Ratajów w sąsiedztwie zarówno Dłuska, jak Brzegu i Leśnicy poświadczają dokumenty i nazewnictwo⁴⁹⁰. Badania wskazują, że u genezy miasta średniowiecznego legł społeczny podział pracy, a granica między miastem i wsią nie zawsze była ostra.

VIII.3.3. Charakter przestrzenny Pyzdr na prawie średzkim

Jak kształtował się proces tworzenia układu przestrzennego miasta Pyzdry? Analogie poczynione, w ramach prowadzonych badań, z innymi lokacjami miejskimi pozwalają stwierdzić, że wytyczenie rozplanowania i realizacja zabudowy to proces długotrwały. W dobie lokacji zastosowano po raz pierwszy świadomą koncepcję urbanistyczną miasta, która podlegała rozplanowaniu w terenie. W pierwszym etapie wyznaczano granice przyszłego miasta. Równocześnie wytyczono rynek i główne ulice. Wytyczanie działek budowlanych rozpoczynano zazwyczaj od rynku i głównych ulic. Z pewnością w granicach miasta znalazło się miejsce dla świątyni protogotyckiej (w miejscu obecnej fary), w której konsekrowano biskupa Falentę w 1265 roku. O tym jak przedstawiało się rozplanowanie miasta można tylko pośrednio wnioskować na podstawie zachowanych źródeł, a mianowicie z opisu świadków na procesie Krzyżaków w 1339 roku. W dniu 27 lipca 1331 roku Bracia Zakonu NMP ograbili i podpalili Pyzdry, podpalono kościół i klasztor franciszkanów. Z opisu świadków na procesie Krzyżaków wynika, że w chwili najazdu krzyżackiego Pyzdry otoczone były palisadą. Relacje te określają Pyzdry jako "(...) *opium Pisdr...quo erat plancatum (...)*" (*planctus* – otoczony palisadą)⁴⁹¹. Były to wały drewniano-ziemne. Podczas procesu mieszczanin pyzdski Piotr, zwany Srodar, zeznał, że w czasie negocjacji, prowadzonych przez rycerza królewskiego Krzywosąda z Krzyżakami przed południową bramą miejską, najeźdźcy wtargnęli

⁴⁸⁹ Analogie do sąsiedztwa dworów monarszych z książęcymi miastami lokowanymi na prawie niemieckim (Korczyn, Brzeg, Leśnica) – Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.58.

⁴⁹⁰ Ibidem, s.118.

⁴⁹¹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Wydawnictwo Poznańskie. PTPN. Poznań 2007, s.91.

przez północną bramę do miasta, rozpoczęli rabunki i niszczenie miasta poprzez podpalenia. Mieszkańcy schronili się na cmentarzu, najprawdopodobniej przy kościele parafialnym (farze), położonej w południowo-zachodniej części miasta. Zeznania świadków są niespójne, gdyż podają różne liczby ofiar – dziewięć i trzydzieści. W relacjach świadków jest mowa również o bloku śródrynkowej zabudowy, w którym znajdował się ratusz i kramy. Ocalał położony na przedmieściu, w rejonie wylotu bramy wrocławskiej kościół szpitalny św. Ducha. Pozostałe kościoły nie ocalały z pożogi. Relacje świadków nie określają bliżej lokalizacji dwóch bram miejskich, ani materiałów z jakich były wykonane. Najprawdopodobniej były to bramy w wale drewniano-ziemnym, zamykające wjazdy do miasta, a usytuowane na starym szlaku toruńsko-wrocławskim: południowa i północna⁴⁹². Należy sądzić, że całe miasto otoczone było wałem ziemnym z palisadą oraz fosą. Od północy fosa najprawdopodobniej została przekopana i wprowadzono do niej wody Flisy (tzw. Żyłka).

Rozplanowanie i zagospodarowanie przestrzenne miasta.

O korzystnych uwarunkowaniach przestrzennych lokalizowania miasta, w sąsiedztwie pyzdrowskiego grodu, świadczą bezpośrednio fundacje kościelne, dokonane w okresie 2. połowy XIII wieku, potwierdzające szybki rozwój Pyzdr, a mianowicie: fundacja kościoła i klasztoru franciszkanów (zakony franciszkańskie żebracze zakładane były w znacznie większych ośrodkach miejskich), dwóch kościołów szpitalnych, w tym kościoła bożogrobców miechowskich.

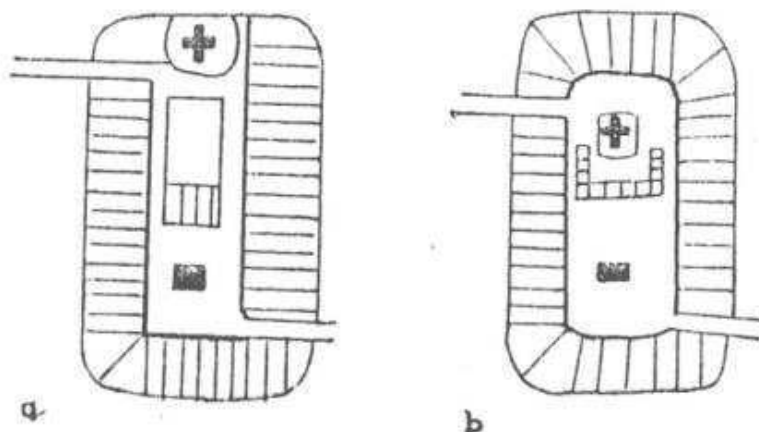
Określenie granic nowo powstałego ośrodka miejskiego, wydzielających jego przestrzeń z otoczenia wynikało z warunków terenowych i na początkowym etapie lokacji miało znaczenie symboliczne.

Na temat rozplanowania miasta można wnioskować jedynie pośrednio na podstawie relacji świadków ze wzmiankowanego w źródłach pisanych procesu Krzyżaków oraz poprzez analogie do rozplanowania miast lokowanych na prawie średzkim, szczególnie Kalisza (równoległa w czasie lokacja, dokonana również przez Bolesława Pobożnego).

Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć typ rozplanowania Pyzdr za Henrykiem Münch'em (schemat zabudowy placu targowego w Wielkopolsce, oznaczony literą "a" na rycinie VIII.4, zamieszczonej niżej)⁴⁹³.

⁴⁹² Ibidem, s.91-92.

⁴⁹³ Münch H., Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. Kraków 1946, s.180.



Ryc. 57. Schemat zabudowy placu targowego:
 a. w Wielkopolsce,
 b. w Brandenburgii.

Ryc.VIII.4. Schemat zabudowy placu targowego (XIII/XIV wiek).
 Źródło: Münch H., *Geneza rozplanowania miast Wielkopolski XIII i XIV wieku*.
 Kraków 1946, s.180, ryc.57.

Prowadzone badania wskazują na układ zabudowy (około połowy XIII wieku):

- wydłużony plac targowy z kościołem zamykającym plac,
- kształtujący się układ trójpasmy zabudowy – część środkowa to plac targowy, a po 3 bokach pasy zabudowy („zgrupowania realności” – wydzielone prostopadłe do pierzei placu działki budowlane).

Kościółem pierwotnie zamykającym wydłużony plac targowy w Pyzdrach była romańska fara pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, uznana za najstarszy kościół parafialny w mieście. Wymieniona była w źródłach w roku **1265**, z okazji konsekracji Falenty na biskupa poznańskiego. Uroczystość miała miejsce najprawdopodobniej jeszcze w kościele romańskim (protogotyckim), który posiadał bogaty wystrój i wyposażenie. Położona na wzgórzu fara miała z racji usytuowania charakter obronny, gdyż od południowego-zachodu podnóże wyniosłego wzgórza oblewa rzeczka Żyłka (odgałężenie Flisy).

Prowadzone badania wskazują, że powołany przez księcia zasadzca (wójt), wykorzystał istniejące elementy zagospodarowania osady targowej dla lokacji miasta Pyzdry i wprowadzenia odpowiednich regulacji przestrzennych. Pierwsza wzmianka o pyzdrym wójcie Andrzeju pochodzi z **1257** roku⁴⁹⁴.

O zasadach rozplanowania Pyzdr jako miasta lokowanego przez Bolesława Pobożnego na prawie średzkim wiemy bardzo niewiele. Granica miasta – po 74 latach od pierwszej lokacji, to jest w **1331** roku – była wydzielona fortyfikacjami drewniano-ziemnymi z dwoma bramami. W obrębie fortyfikacji przy ich wewnętrznej granicy usytuowany był najstarszy kościół pyzdrycki fara. Pozostałości obwałowań przy farze zachowały się do dzisiaj od strony południowo-zachodniej, gdzie fosę stanowiła odnoga rzeki Flisy – Żyłka.

⁴⁹⁴ KDW I 363.

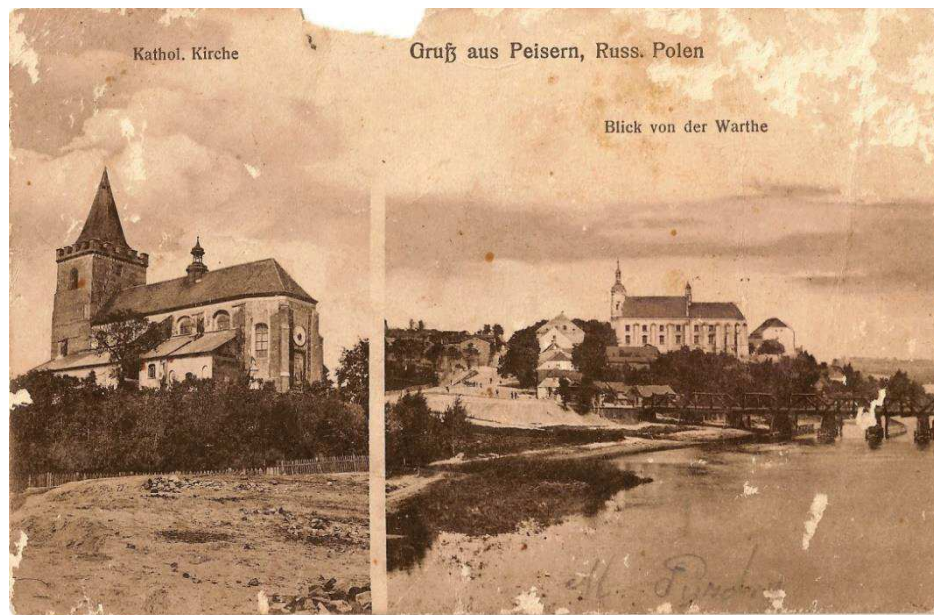
Przestrzeń publicznego komunikowania się w średniowiecznym mieście stanowił rynek. Tu wykonywano kary, ogłaszano nowe prawo, rozstrzygano spory. „*Teatr władzy*” odbywał się na placu miejskim. Władca demonstrował splendor, siłę militarną, wydawał sądy, odbierał hołdy, co stabilizowało i kształtowało struktury dominacji politycznej oraz ekonomicznej. Istotne było sprawne ogłaszanie przepisów prawa (informacji), regulujących życie społeczności. Zgromadzenie jej członków na otwartym placu, stanowiącym centrum komunikacji publicznej, umożliwiało władcy kontrolowanie zgromadzenia i reagowanie na zachowanie tłumu. Wyznaczenie odpowiednio dużego rynku, jako przestrzeni publicznej, terenu wyłączanego z obrotu nieruchomościami, świadczy o randze Pyzdr. Ze źródeł wynika, że na rynku był ratusz i kramy (najprawdopodobniej drewniane). Wydzielone działki pod zabudowę dla mieszkańców były sytuowane prostopadle do pierzei rynku, a zabudowa drewniana miała charakter: mieszkalny od frontu oraz gospodarczo-hodowlany w głębi. Istotnym elementem było wydzielenie i utrzymanie w mieście przestrzeni prywatnej: mieszkalnej i gospodarczej, wzdłuż wyspecjalizowanych odcinków ciągów komunikacyjnych. W okresie krzyżackiej agresji miasto posiadało 2 bramy: północną – Słupecką (od strony Dłuska) i południową – Kaliską (prowadzącą w kierunku przeprawy przez Wartę w Pogorzelicy). Z rynku, w kierunku grodu (późniejszego zamku), prowadził trakt utwardzony drewnianymi belkami, a gród znajdował się po stronie wschodniej tego traktu⁴⁹⁵. Odnalezione współcześnie ślady tego traktu pozwoliły na postawienie tezy, że trakt prowadził z grodu (*castrum*) do miasta (osady), ulokowanej po jego zachodniej stronie.



Ryc. VIII.5. Pyzdry. Widok z mostu na kościół farny. Pocztówka z około 1916 roku.
Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

⁴⁹⁵ informacja o trakcie drewnianym od Michała Czerniaka Dyrektora Muzeum Regionalnego Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach.

W 1277 roku, podczas Kapituły franciszkanów w Kaliszu przyjęto do zakonu klasztor franciszkański w Pyzdrach. Franciszkanie polscy zakładają swój konwent w Pyzdrach, ufundowany przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego i jego żonę Jolentę oraz przystępują do budowy klasztoru i kościoła pw. Ścięcia Głowy Jana Chrzciciela. Miejsce wybrane pod budowę to wysoka nadwarciańska skarpa w sąsiedztwie pyzdrskiego grodu (*castrum*), od którego oddzielał tzw. przedgródek. Był to więc najprawdopodobniej teren dawnego podgrodzia. Z 1292 roku pochodzi wzmianka, że zabudowania klasztoru franciszkanów miał ufundować książę Przemysław II. Zabudowania te spłonęły w 1331 roku w czasie najazdu krzyżackiego.



Ryc.VIII.6. Pyzdry. Widok kościoła farnego oraz widok na most i zespół kościoła franciszkańskiego. Pocztaówka z lat 1916-1917.
Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach

Przedmieścia

Pyzdry jako miasteczko rolnicze wykształciło 2 przedmieścia:

- Rybitwy (od południa miasta lokacyjnego, przy bramie wrocławskiej/kaliskiej);
- Przedmieście Dłuskie (na północ od miasta lokacyjnego, przy bramie toruńskiej/gnieźnieńskiej).

Przedmieście Rybitwy położone było na południe od miasta lokacyjnego, w obniżeniu terenowym, jakie tworzyła rzeczka Flisa wpływająca tu właśnie do Warty, na dolnej terasie niezalewowej u podnóża ufortyfikowanej fary (wał drewniano-ziemny), gdzie Żyłka – odnoga Flisy – stanowiła zapewne fosę.

Archeologiczne prace badawcze wskazują, że miejsce to było atrakcyjne dla wcześniejszego osadnictwa ludności kultury łużyckiej oraz okresu wpływów rzymskich i mogło stanowić zaczątek wczesnohistorycznego grodu⁴⁹⁶.



Ryc.VIII.7. Pyzdry. Widok kościoła farnego od strony osady Rybitwy i młyna wodnego zwanego Żyłką. Zdjęcie z końca lat 20-tych XX wieku.
Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

Na dawnym przedmieściu Rybitwy zapewne rozwijała się pierwsza osada przedlokacyjna o funkcji głównie rybackiej i handlowej. Tu zlokalizowany został kościół św. Ducha (szpitalny).

Przedmieście Dłuskie powstało od północnej bramy miasta pierwszej lokacji, jako efekt funkcjonowania w 2. połowie XIII wieku dworu książęcego w Dłusku (potem dworu królewskiego). Wczesne osadnictwo w tym rejonie, rozwijało się w oparciu o rzekę Flisę i drogę prowadzącą do Biechowa oraz Giecza. Wzrost liczby mieszkańców spowodował, że z kasztelanii gieckiej wydzielono kasztelanię biechowską. Osadnictwo, które wcześniej miało charakter rozproszony, przekształcone zostało nadaniami władcy w osady służebne prężnie rozwijających się Pyzdr, takie jak: Rataje, Cieśle, Tuleja.

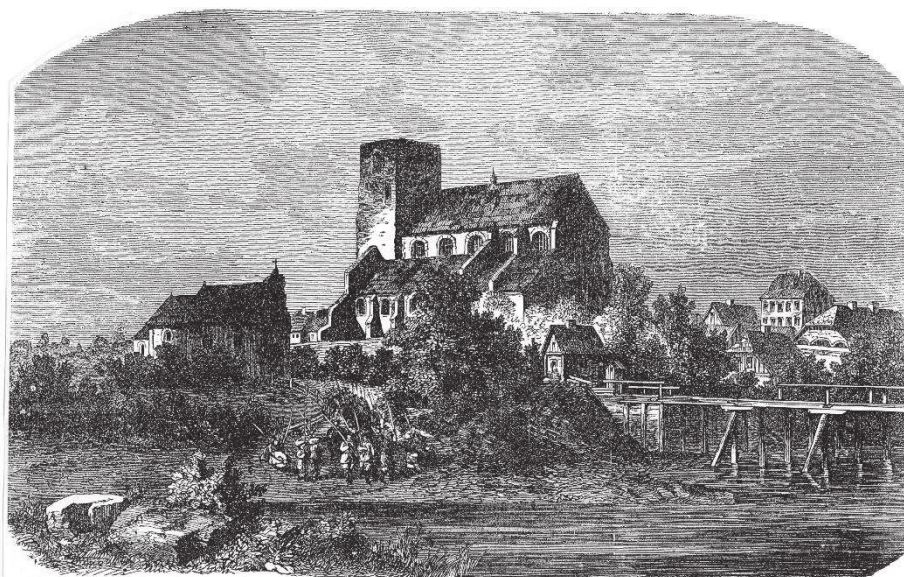
Kościół poza miastem lokacyjnym

W **1290** roku Przemysław II założył szpital z kościołem pw. św. Ducha, który powierzył bożogrobcom miechowskim. Przywilejem Przemysła II wieś *Cantrino*, należąca do kościoła św. Ducha, osadzona została na prawie magdeburskim⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr u regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.4. Analiza opracowań archeologicznych., punkt IV.3.3. Archeologia terenu miasta z zamkiem oraz strefy gospodarczego zaplecza.

⁴⁹⁷ Łukaszewicz J., Krótki Opis Historyczny Kościołów Parochialnych kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej

Założenie tego kościoła należy do licznych w średniowieczu fundacji charytatywnych, związanych z opieką nad ubogimi i chorymi. Drewniany kościół ze szpitalem⁴⁹⁸ zlokalizowany był poza obrębem właściwego miasta otoczonego fortyfikacjami drewniano-ziemnymi, a mianowicie w pobliżu południowego wylotu szlaku wrocławskiego, na obrzeżu osady Rybitwy. Miejsce usytuowania kościółka odwzorowane zostało na *"Planie Siedzib Miasta Pyzdr"*⁴⁹⁹. Był to wówczas kościół przebudowany w 1758 roku w formie barokowej (rozebrany w 1901 roku).



Ryc.VIII.8. Pyzdry. Widok zza rzeki na kościół farny pw. Narodzenia NMP oraz kościół pw. św. Ducha – grafika (staloryt) wg Kozarskiego z około 1863 roku.
Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

W rejonie nadbrzeża, na dolnej terasie nadzalewowej usytuowana była świątynia pw. św. Ducha (zobrazowana na ryc.VIII.8) .

W *"Opisie Historycznym Kościołów Parochialnych (...) "* J. Łukaszewicz wymienia drugi kościół ze szpitalem pw. św. Krzyża, również zbudowany pod miastem (*circa Pisdri*) – *"(...) w archiwum kapitulnym w Poznaniu znajduje się przywilej z 1307 roku, w którym Zacharyasz, pleban św. Krzyża odstępuje jakiemuś Niczko młyn wodny pod wsią Cieślami"*⁵⁰⁰. Kościół ten nie zachował się do naszych czasów, a usytuowany był najprawdopodobniej przy szlaku prowadzącym do Poznania (Biechowa) i Gniezna, na przedpolu drugiej, północnej

Diecezyi Poznańskiej. T.1. Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego. 1858 r. VI. Dekanat Pyzdrowski. Poznań, s.352.

⁴⁹⁸ Ibidem, s.356. Wizyta Zalasowskiego w 1695 roku – *"(...) przy drewnianym kościele św. Ducha funkcjonował szpital dla 20 ubogich, a uposażenie stanowiło kilka plus roli ku wsi Dłusko, ogród i łąki (...)"*.

⁴⁹⁹ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.

⁵⁰⁰ Łukaszewicz J., *Krótki Opis Historyczny Kościołów Parochialnych kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej Diecezyi Poznańskiej*. T.1. Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego. VI. Dekanat Pyzdrowski. Poznań 1858, s.355.

bramy miejskiej (brama słupecka/dłuska). W nieodległym sąsiedztwie (w kierunku zachodnim) zlokalizowane było "Wójtostwo".

Na mapie z lat 1802-1802 Davida Gilly'ego pojawia się na południe od miasta, przy szlaku prowadzącym przez podmokłą dolinę Warty, oznaczenie nieistniejącego już kościółka (patrz: ryc.VI.18). Być może był to kościół pw. św. Piotra (Pawła), które to wezwanie było bardzo charakterystyczne dla kościołów średniowiecznych. Kościół⁵⁰¹ flankował od południa wjazd na groble i mosty prowadzące przez dolinę Warty do miasta. Tu zapewne, w małej osadzie przy kościele kupcy oczekiwali na otwarciu bramy miejskiej, podziwiając rozległą panoramę miasta na wzgórzu. Wieża pyzdrskiej fary widoczna była z odległości kilkunastu kilometrów. Na jej sylwetkę naprowadzała zachowana do dzisiaj droga, biegnąca prostopadle do doliny Warty z kierunku Kalisza. Powiązania "wzrokowe" z farą były szczególnie istotne w średniowieczu ze względów ostrzegawczo-militarnych. Znaki ostrzegawcze ("dymne") z wieży pyzdrskiej fary mogły być dostrzegane m.in. z: wieży kościoła w Żerkowie, dworu wiejskiego w Dłusku, usytuowanych na wyniesieniach terenowych wsi służebnych w: Cieślach, Ratajach, Pietrzykowie oraz z terenów rozproszonego osadnictwa na wyniesionych wydmach w dolinie rzeki Warty.

Rządcówka, czyli Wójtostwo

Nazwa Wójtostwo (Rządcówka) pochodzi od wójtów dziedzicznych, którzy działali jako administratorzy (początkowo z mandatu księcia). Wójtostwo w Pyzdrach było więc integralną częścią miasta, jako zabezpieczenie dochodów wójta – zastępcy prawnego właściciela, to jest księcia, a później króla. Wójtostwo zlokalizowane było w niewielkiej odległości od okolonego wałem ziemnym miasta, na zachód od bramy słupeckiej, w rejonie rzeki Flisy, na jej prawym brzegu (Wójtostwo obecnie w granicach administracyjnych Pyzdr). Dominację władzy wójta – zasadzcy książęcego – dokumentowały kolejne nadania książęce uposażeń oraz przewodniczenie sądowi ławnemu (początek samorządu miejskiego).

W drugiej połowie XV wieku Wójtostwo stało się własnością szlachecką.

Zaplecze osadniczo-gospodarcze miasta Pyzdry

Tereny doliny Warty stanowiły bogate zaplecze rolniczych Pyzdr. Tu znajdowały się: pastwiska, złoża rudy darniowej do produkcji narzędzi i broni oraz saliny, gdzie pozyskiwano sól do konserwowania żywności.

Doniosłą rolę w rozwoju wytwórczości miasta odegrało wprowadzenie od drugiej połowy XIII wieku koła wodnego, jako napędu dla młynów wodnych. Położenie miasta i obfitość wody w okolicach Pyzdr sprawiła, że miasto stało się ośrodkiem młynarstwa, a młyny wodne koncentrowały się głównie nad Wartą i jej dopływami. Początkowo młyny były urządzeniami bardzo prymitywnymi, a praca koła podsiębiernego uzależniona była od poziomu wody w rzece. Wzmianka o pierwszym młynie w Pyzdrach pochodzi z **1324** roku. Był to młyn łodny,

⁵⁰¹ Ibidem, s.355. Łukasiewicz J., podaje, że zawiadywali nim mansjonarzyści kolegiaty i odprawiano msze św. (w 1858 r. 4 razy w roku tj.: Wielkanoc, Zielone Świątki, dzień Świętych Piotra i Pawła oraz na Boże Narodzenie).

zbudowany na statku i pracujący na Warcie u podnóża zamku (grodu) (*molendinum navalis*)⁵⁰².

VIII.3.4. Miasto jako stolica *Terra Pisdrensis*

Wybrane miejsce pod usytuowanie, a potem pod pierwszą lokację Pyzdr, położone było centralnie w stosunku do terenów zarządzanych przez księcia, w sąsiedztwie przeniesionej z Pobiedzisk do Dłuska rezydencji wiejskiej księcia. Pyzdry i pobliski dwór wiejski alternatywnie gwarantowały bezpieczeństwo władcy. Rozległa dolina Warty oraz położona na południe rozległa Puszcza Pyzdrska były miejscami połowów ryb, polowań na ptactwo i łowów na grubego zwierza. Dodatkowym atutem, po zakończeniu wojny o Łąd, było odległe położenie Pyzdr od granic zewnętrznych państwa piastowskiego. Ważnym uwarunkowaniem lokacji i rozwoju Pyzdr było ich korzystne usytuowanie na przecięciu trzech ważnych szlaków komunikacyjnych: toruńsko-wrocławskiego, poznańsko-łęczyckiego oraz gnieźnieńsko-kaliskiego. Wojna o Łąd z Kazimierzem Kujawskim, spowodowała korzystną dla Pyzdr zmianę tych szlaków, zbiegających się u ujścia Proсны i Flisy do Warty. Korzyści, wynikające ze spławu ludzi i towarów Prosną i Wartą, spowodowały powstanie „węzła transportu rzeczno” przy ujściu Proсны. Skrzyżowanie dróg lądowych i wodnych to ważny element wymiany towarowej na wyspach, placach i nadbrzeżach, skutkujący szybkim rozwojem miasta, które położone na płaskowyżu zabezpieczone było przed powodziami.

Powstawanie wielofunkcyjnego ośrodka miejskiego było w przypadku Pyzdr dowodem na przekształcanie się społeczeństwa opolnego *Terra Pisdrensis* w organizację państwową, sterowaną centralnie przez księcia, a później króla nadzorującego aparat urzędniczy, który egzekwował przestrzeganie prawa i zobowiązania fiskalne. Pyzdry zaczynają nabierać ekonomicznego znaczenia jako ośrodek kontroli książęcej, a potem królewskiej nad bogatym zapleczem (dwór wiejski, osady służebne).

Procesu lokalizowania miasta (urbanizacji) nie można rozpatrywać bez transformacji całego systemu społeczno-politycznego, a także religijnego. Pyzdry stanowiły centrum administracyjno-polityczno-fiskalne, a zamieszkanie w granicach miasta gwarantowało bezpieczeństwo. Istotną rolę odgrywała religia, symbolizowana przez budowle: najstarszą była fara oraz później powstałe – kościół i klasztor franciszkański, kościoły szpitalne. To w pyzdrowskiej farze, a nie w Poznaniu, konsekrowano biskupa Falentę w roku **1265**. Przy wyborze terenu pod usytuowanie obronnej fary kierowano się ekspozycją wysokościową miejsca (rzędna 92 m n.p.m.) i możliwością budowy fosi (odnoga rzeki Flisy tzw. Żyłka), dzięki czemu górowała nad zabudową miejską i podmiejską. Ufortyfikowana fara stanowiła ważny punkt obserwacyjny na rozległą okolicę, gwarantując bezpieczeństwo mieszkańcom (znaki dymne). To na przyległym

⁵⁰² Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 2004, s.130.

do niej cmentarzu schronili się mieszkańcy, kiedy Krzyżacy podpalili zabudowania miasta w 1331 roku.

Wizyty panującego służyły przede wszystkim wzmocnieniu osobistego autorytetu władcy, który wydawał dokumenty w Dłusku (kancelaria) oraz Pyzdrach (ratusz, mennica) – patrz tabele: VIII.2 i VIII.3. Na pyzdrowskim rynku ogłaszano treść odpowiednich dokumentów wystawianych w kancelarii książęcej, a od 1295 roku – królewskiej. Władca demonstrował siłę militarną, interweniował w lokalne konflikty poprzez autorytarne rozstrzygnięcie sporów na placu miejskim w Pyzdrach, gdzie stał pręgierz, a okresowo szafot lub stos. W Pyzdrach wykonywano wyroki śmierci, okaleczenia, a konfiskaty mienia nie były rzadkością. Jurysdykcja ta obejmowała mieszkańców *Terra Pisdrensis*.

VIII.3.5. Podsumowanie badań nad pierwszą lokacją Pyzdr

Warunki przyrodnicze

1. Na obszarach płaskowyżu pyzdrowskiego postępowała redukcja zalesień, ze względu na pozyskiwanie gleb korzystniejszych dla upraw rolnych oraz zwiększające się zapotrzebowanie na drewno.

Warunki gospodarcze (w tym osadnictwo)

1. Rozproszone osadnictwo pyzdrowskie z terenów wydmych doliny rzeki Warty w rejonie ujścia Proсны i Lutyni oraz z płaskowyżu, z kierunku kasztelanii biechowskiej (wydzielonej z kasztelanii gieckiej), aż po Ciążen (własność biskupów poznańskich) stanowiło zaplecze ludnościowe dla pierwszej lokacji miasta i rozwoju osad służebnych.
2. Dwór wiejski książąt wielkopolskich w Dłusku, a potem królewski, wymagał zaopatrzenia w oparciu o wydzielony kompleks gospodarczy. Było to impulsem do lokacji przez władcę wsi Rataje w roku 1306, która później została nadana Pyzdom.
3. W dolinie Warty pozyskiwano sól ze źródeł termalnych (rejon Dłuska, Walga, Białobrzeg). Sól, w owych czasach, była cenniejsza niż złoto, bo wykorzystywano ją również jako środek płatniczy. Była ona niezbędna do konserwowania żywności, nie tylko na lokalne potrzeby, gdyż Ziemia Pyzdrowska stanowiła jeden duży rynek lokalny. Sól wykorzystywana była również jako konserwant przy transporcie na duże odległości ryb (dorszy i śledzi bałtyckich) oraz pozyskiwanej na miejscu żywności: ryb słodkowodnych, mięsa, ptactwa etc.
4. Rozwój transportu rzeczno-Warta wymagał zorganizowanego zaplecza w formie placu przeładunkowego na dolnej terasie niezalewowej. Obok, pod grodem (zamkiem) funkcjonował młyn łodny (na tratwie), przemieszczany w zależności od poziomu wody w rzece i stabilności nawodnionego nadbrzeża z dojazdem od strony miasta i przeprawy przez Wartę.
5. Zwiększona wycinka lasów zapewniała mieszkańcom Pyzdr nie tylko drewno opałowe, ale głównym jej celem było pozyskanie budulca do wznoszenia budynków (w mieście i we wsiach gminy miejskiej), a także dla potrzeb szkutnictwa (łodzie, tratwy) i budowy młynów.

6. Funkcjonowanie dworu książęcego, a potem królewskiego zdynamizowało organizację władz miejskich, wpłynęło na zwiększenie produkcji rolniczej i rozwój wytwórczości rzemieślniczej w Pyzdrach i wsiach służebnych, w związku z szerokimi możliwościami zbytu zarówno żywności, przedmiotów codziennego użytku, jak i dóbr luksusowych (targi, jarmarki w Pyzdrach).

Obronność miejsca

1. Położenie Pyzdr na wysokiej skarpie nad Wartą i Flisą oraz otoczenie terenu miasta pierwszej lokacji wałem drewniano-ziemnym z dwoma bramami stanowiło o obronności miejsca (możliwość sygnalizacji zagrożenia znakami świetlnymi z wież kościołów, m.in. z fary). Tu schronił się królewicz Kazimierz przed Krzyżakami, a nie we dworze książęcym w Dłusku. Przyszły król Kazimierz za miejsce schronienia wybrał obwarowane miasto, ponieważ przez dwie bramy miejskie prowadziły potencjalnie dwie drogi ucieczki. Najpewniejszy był bród przez Wartę w kierunku zabagnionej doliny rzeki Warty i Proсны, skąd było wiele dróg możliwej ewakuacji na zachód przez Rudę Komorską lub Lisewo (strażnica) do grodu w Wikowyjach i dalej do Żerkowa (alternatywnie – Puszcza Pyzdrska).
2. Badania archeologiczne na pyzdrym zamku potwierdziły ślady grodu pyzdryckiego w miejscu późniejszego zamku kazimierzowskiego. Gród pyzdrycki w okresie krzyżackiego napadu miał około 120 lat.

Łatwość komunikacji (lądowej, wodnej)

1. Analiza materiałów wskazuje na znaczenie rzek: Warty i Proсны jako rzek spławnych już w okresie średniowiecza. Korzyści, wynikające ze spławu ludzi i towarów spowodowały powstanie „węzła transportu rzeczno” przy ujściu Proсны. Była to jedna z podstawowych przesłanek dla zlokalizowania w połowie XIII wieku miasta Pyzdry na wysokiej nadwarciańskiej skarpie oraz istotna przyczyna jego rozwoju.
2. O dogodnych warunkach dla przemieszczania się pieszych, konnych i taborów świadczy funkcjonowanie trzech szlaków dalekiego zasięgu Toruń – Pyzdry – Żerków – Jarocin – Koźmin – Krotoszyn – Wrocław, Poznań – Pyzdry – Konin i Pyzdry – Kalisz. W zależności od stanu wód na Warcie i Prośnie czynna była przeprawa na zachód od miasta w Pogorzelic. Przeprawa pod Pyzdrami, ze względu na silnie zabagnione ujście Proсны do Warty w owym czasie, miała charakter lokalny (saliny, Wrąbczynek, Białobrzeg, Adamierz).

Sytuacja polityczna

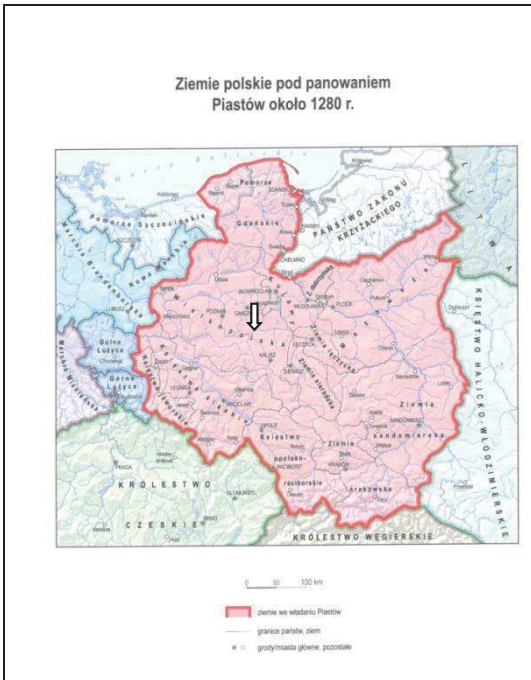
1. Sytuacja polityczna po okresie rozbicia dzielnicowego była bardzo dynamiczna. Zamordowanie przez Brandenburczyków, tuż po koronacji na króla Polski Przemysła II w roku 1296 w Rogoźnie, spowodowało w konsekwencji koronację króla czeskiego Wacława III. Nieustępliwą walkę podjął Władysław Łokietek, która zakończyła się jego sukcesem koronacyjnym w Krakowie dopiero w 1320 roku.
2. Pyzdry szczęśliwie położone były w oddaleniu od granic zewnętrznych domeny Piastów. Gdyby nie niespodziewana krzyżacka inwazja na Wielkopolskę

nie zostałyby zniszczone w wyniku podpalenia, podobnie jak wiele innych miast i osad w 1331 roku.

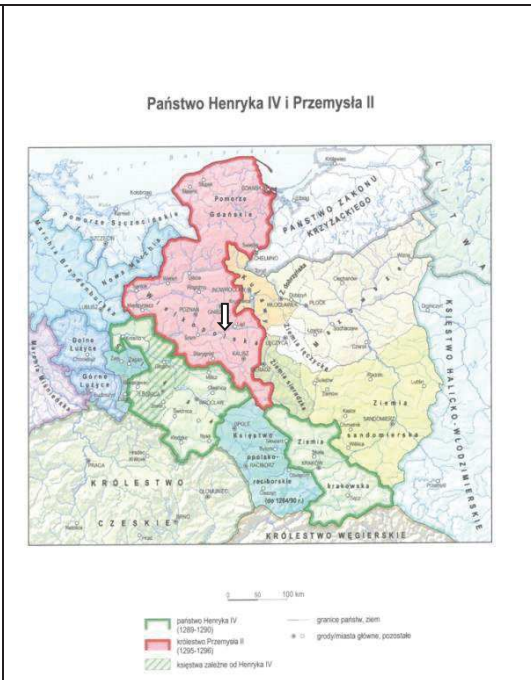
Niestabilną sytuację polityczną i kształtowanie się wówczas granic Polski przedstawiają zamieszczone na kolejnej stronie ryciny, ze wskazaniem położenia Pyzdr pierwszej lokacji (ryciny: od VIII.9 do VIII.12).

Sytuacja prawno-obyczajowa

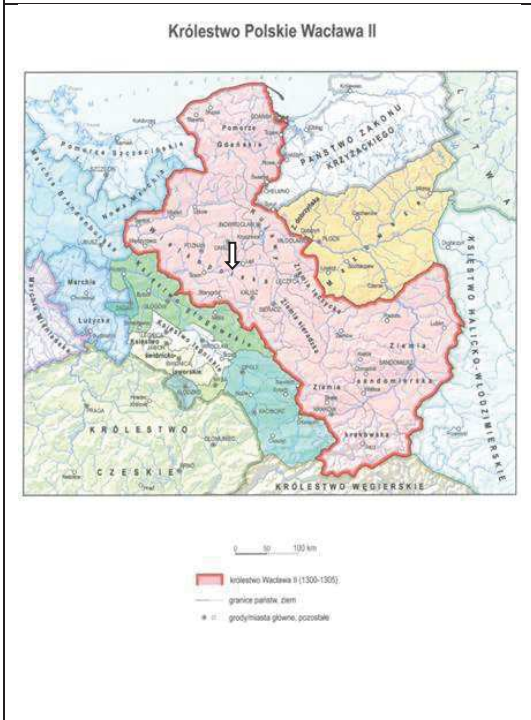
1. Wizyty wciąż podróżującego władcy z dworem rozwijały poczucie jedności terytorialno-narodowej, podnosiły rangę Pyzdr, były też okazją do bogacenia się mieszkańców miasta i okolicznych wsi służebnych, obsługujących miasto i dwór wiejski książąt wielkopolskich w Dłusku.
2. O wzroście autorytetu władzy książęcej świadczy stopniowe rezygnowanie z organizowania wieców i ogłaszanie komunikatów władcy na rynku w Pyzdrach. Sytuacja ta świadczy również o sprawnym funkcjonowaniu kancelarii książęcej.
3. Przywileje władcy dla Pyzdr zezwalające na organizowanie targów i jarmarków integrowały okoliczną społeczność. Targi oraz jarmarki były jednocześnie miejscem wymiany informacji praktycznych i wiedzy, intensyfikowały rozwój gospodarczy miasta i regionu pyzdrskiego.



Ryc.VIII.9. Ziemie polskie pod panowaniem
Piaстів około 1280 roku.
Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia
dzielnicowego do nowej Polski.
T.2. 1202-1340. Kraków, 2015



Ryc.VIII.10. Państwo Henryka IV 1289-1290
i Przemysła II (lata 1295-1296).
Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia
dzielnicowego do nowej Polski.
T.2. 1202-1340. Kraków, 2015



Ryc. VIII.11. Królestwo Polskie Wacława II.
Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia
dzielnicowego do nowej Polski.
T.2. 1202-1340. Kraków, 2015



Ryc.VIII.12. Polska w czasach Władysława
Łokietka (1314-1333).
Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia
dzielnicowego do nowej Polski.
T.2. 1202-1340. Kraków, 2015

VIII.4. Królewskie Pyzdry w latach od 1331 do 1403 roku

Treść podrozdziału dotyczy ponownej lokacji przestrzennej miasta po spaleniu przez Krzyżaków w 1331 roku i obejmuje okres do potwierdzenia oraz poszerzenia przywileju lokacyjnego przez króla Władysława Jagiełłę na prawie magdeburskim w dniu 27 maja 1403 roku.

VIII.4.1. Miasto z zamkiem jako elementy w systemie obronnym państwa piastowskiego

Miasto zostało odbudowane w okresie panowania króla Kazimierza Wielkiego⁵⁰³, który był wdzięczny za uratowanie życia podczas najazdu krzyżackiego w 1331 roku⁵⁰⁴. Kompleksowa odbudowa Pyzdry miała charakter ponownej lokacji przestrzennej miasta⁵⁰⁵.

Z fundacji Kazimierza Wielkiego odbudowano już w 1339 roku klasztor i kościół franciszkanów⁵⁰⁶. Pyzdry zostały wymienione przez Janka z Czarnkowa, a później przez Jana Długosza pośród miast, które król otoczył murem obronnym i ufundował zamek⁵⁰⁷. Król Kazimierz Wielki murowanymi fortyfikacjami otoczył te ośrodki, które razem z zamkami stanowiły system obronny zabezpieczający państwo⁵⁰⁸. Najniebezpieczniejsi sąsiedzi w tym okresie to Zakon Krzyżacki, coraz silniejsza Marchia Brandenburska oraz Czechy. Król dołożył różnorodnych starań, aby podnieść zdolności obronne Wielkopolski. Oprócz budowy wielu zamków wznosił również murowane fortyfikacje otaczające miasta: Pyzdry, Kalisz i Konin⁵⁰⁹. W wyniku działań dyplomacji królewskiej, doszło do ułożenia pokojowych stosunków z Krzyżakami (pokój kaliski z 1343 roku) i z Czechami (zjazdy w Wyszehradzie w latach 1335 i 1339, pokój w Namysłowie w roku 1348). Efektem było wznowienie handlu z Prusami i Śląskiem, a więc ożywienie koniunktury gospodarczej miast leżących na szlakach międzynarodowych, w tym na szlaku toruńsko-wrocławskim prowadzącym przez Pyzdry.

⁵⁰³ 25 kwietnia 1333 r. – na Wawelu arcybiskup gnieźnieński Janisław dokonuje koronacji Kazimierza na króla Polski (Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdry do końca XIV wieku).

⁵⁰⁴ Długosz J., *Historiae Poloniae Libri XII*. Tom III jako tom VII Jana Długosza *Opera Omnia*. Kraków 1876, s.323-324.

⁵⁰⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich*. Tom IX. Warszawa 1888. Pyzdry s.332-333; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XV wieku*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Warszawa 1973, s.378.

⁵⁰⁶ Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Krakowie, sygn. E-I-12, s.61; Piasecki J., *Opisanie klasztorów i kościołów księży franciszkanów prowincji polskiej. Kościół i klasztor w Pyzdrach*. Pamiętnik Religijno-Moralny., t.5, 1843, z.2, s.129-130; Karczewski D., *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu*. Avalon Kraków 2012 s. 186; Wędzki A., *Pyzdry późnośredniowieczne*. *Rocznik Kaliski.*, t.12; 1998, s.66-69; Czerniak R.M., *CIVITAS PYZDRY*. Dzieje miasta do roku 1793. Pyzdry 2007, s.208.

⁵⁰⁷ Długosz J., *Historiae Poloniae Libri XII*. Tom III jako tom VII Jana Długosza *Opera Omnia*. Kraków 1876, s.323-324.

⁵⁰⁸ Samsonowicz H., *Życie miasta średniowiecznego*. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017, s.127.

⁵⁰⁹ Górczak Z., *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*. Wydawnictwo WBP. Poznań 2002, s.170.

Król Kazimierz wielokrotnie bywał w Pyzdrach. W czasie pobytu w **1341** roku nadał „*Jakóbowi, synowi Helmana de Grinbare*” trzecią część młyna pod zamkiem, a Jakub zbudował ten młyn⁵¹⁰. Budowa reprezentacyjnego *castrum* pyzdrskiego postępowała szybko, skoro król spotkał się w Pyzdrach w roku **1345** z księciem Bolesławem Świdnickim, namiestnikiem króla czeskiego Jana Luksemburskiego⁵¹¹. Rok później pobyt króla Kazimierza trwał w Pyzdrach aż 9 dni. W roku **1347** Kazimierz Wielki wydał dokument zwalniający od opłat celnych kupców pyzdrskich handlujących mięsem⁵¹². Kupcy pyzdrscy zostali włączeni w regionalny obrót mięsem, wykraczający poza granice Pyzdr. W kolejnym dokumencie z **1356** roku król poszerzył zgodę na handel międzynarodowy, gdyż przywilejem zwolnił od ceł handlujących mięsem kupców pyzdrskich jeżdżących do Torunia (przez Mątwy i Inowrocław)⁵¹³. Toruń wówczas był miastem położonym na terenie Państwa Zakonu Krzyżackiego – ryc.VIII.23.

Należy sądzić (pomimo braku zachowanych przywilejów), że jarmarki w Pyzdrach nadal odbywały się cztery razy do roku, jak miało to miejsce od **1296** roku (piąty ustanowiono dopiero w **1581** roku⁵¹⁴). Cotygodniowe targi odbywały się tradycyjnie we wtorki. Z tego okresu pochodzą pierwsze wzmianki o tym, że miasto uzyskało prawo do bicia srebrnego denara "*moneta de Pisdri*". Świadczy to o randze miasta, a także o warunkach bezpiecznego składu i handlu w mieście, które zarządzane było przez własny samorząd. Z **1364** roku pochodzi wzmianka, że Pyzdry były siedzibą powiatu sądowego i jednym z 6 miast, których delegaci mieli stanowić najwyższy sąd miejski Wielkopolski, z uchyleniem do apelacji w Halle i Magdeburgu⁵¹⁵. W latach 60-tych XIV wieku na zamku pyzdrskim bywał również starosta generalny Wielkopolski Wierzbięta z Palowic, a w roku **1364** król Kazimierz Wielki spędził na zamku w Pyzdrach Święta Bożego Narodzenia.

W latach **1382-1383** roku miały miejsce w Pyzdrach dramatyczne wydarzenia. *"W końcu rządów Ludwika wojska węgierskie zajęły w 1382 r. zamek w P. na rzecz zięcia królewskiego Zygmunta, margr. brandenburskiego, ale Wincenty z Kępy, woj. poznański, popierający kandydaturę do tronu polskiego Ziemowita mazowieckiego, obległ w 1383 r. miasto, które po czterodniowym oporze otworzyło swe bramy, zamek zaś trzymał się jeszcze trzy dni. Rzucony do miasta przez oblegających pocisk kamienny zabił stojącego na wale miejskim*

⁵¹⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XV, cz.2, s. 531.

⁵¹¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333), Warszawa 1888, s.332. Inne źródło podaje, że ugoda zawarta w Pyzdrach została między Kazimierzem Wielkim a Janem Luksemburskim bezpośrednio – Historia Dyplomacji Polskiej. Warszawa 1980, t.1, s.253.

⁵¹² KDW VI 135.

⁵¹³ KDW VI 173.

⁵¹⁴ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne. Poznań 2007, s.54.

⁵¹⁵ KDW III 1522., Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888, s.332.

*Mikołaja, plebana z Biechowa (Mon. Hist., II, 726)*⁵¹⁶. Dokument wskazuje jednoznacznie, że miasto i zamek odrębnie stawiały opór, ale zamek bronił się dłużej. Jest to też pierwszy zachowany dokument wskazujący na użycie armaty na ziemiach polskich; pocisk kamienny przebił bramę Pyzdr i w wyniku tego zginął biechowski pleban na wale miasta⁵¹⁷. W **1386** i w **1397** roku Pyzdry były miejscem kolejnych wizyt panujących, a mianowicie Jadwigi Andegaweńskiej na rezydencjonalnym zamku. Tu również król Władysław Jagiełło przyjął uroczysty hołd, złożony przez księcia pomorskiego Warcisława w **1390** roku. Wizyty monarchów z dworem królewskim na rezydencjonalnym zamku w Pyzdrach były okazją nie tylko do bogacenia się mieszkańców, ale również źródłem cennych, szeroko pojętych informacji i motywacji do podnoszenia poziomu edukacji. W roku **1400** król Władysław Jagiełło odnowił Uniwersytet w Krakowie, co przyczyniło się do rozwoju oświaty i kultury w Wielkopolsce oraz szerszego podejmowania studiów, również przez mieszkańców Pyzdr. Wielu Pyzdrzan zdobywało tytuły naukowe. W roku **1400** Mikołaj z Pyzdr, wykształcony w Czechach na Uniwersytecie w Pradze współtworzył odnowiony Uniwersytet Krakowski⁵¹⁸, a w **1406** roku został wybrany na rektora. W roku **1423** rektorem Uniwersytetu Krakowskiego został Zygmunt, syn Hercona z Pyzdr⁵¹⁹. Z Pyzdr pochodzili również notariusze, którzy określani byli jako klerycy, gdyż posiadali niższe święcenia duchowne oraz pewne wykształcenie prawnicze. Mieli oni prawo do sporządzania dokumentów, mających moc dowodową przed sądami⁵²⁰. Istnienie w Pyzdrach sporej grupy duchowieństwa sprawiało, że posiadali oni liczne księgi liturgiczne, niekiedy tworzyli biblioteki w ramach prepozytur mansjonarskich lub fundacji altaryjnych, kształcili młodzież w szkołach. Niestety informacje o bibliotece klasztornej franciszkanów w Pyzdrach zachowały się dopiero z czasów nowożytnych⁵²¹. W dniu 27 maja **1403** roku król Władysław Jagiełło nadał Pyzdom prawo magdeburskie⁵²². Było to potwierdzenie i poszerzenie pierwotnego dokumentu lokacji z połowy XIII wieku, który zaginął. Kolejne zachowane dokumenty dowodzą, że prawa te zostały potwierdzone przywilejem królewskim 122 lata później – w **1525** roku.

⁵¹⁶ Ibidem, s.332.

⁵¹⁷ Kronika Polska Janka z Czarnkowa, wyd. Szlachetowski J., Monumenta Poloniae Historica. Warszawa 1961 (reprint wydania z 1872 r.), t.2, s.726.

⁵¹⁸ CIVITAS PYZDRY. Archiwalia XIII-XX stulecia. Pyzdry, s.6.

⁵¹⁹ Ibidem, s.60.

⁵²⁰ Ibidem, s.61. Z Pyzdr pochodzili notariusze: Bartłomiej, syn Jerzego, który w 1437 roku otrzymał admisję w diecezji poznańskiej; Mikołaj, syn Mikołaja wpisany w 1435 roku w archidiecezji gnieźnieńskiej.

⁵²¹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce, Pyzdry późnośredniowieczne. Poznań 2007, s.59-60. Wędzki A., powołuje badania szacunkowe, które mogą wskazywać, że w połowie XV wieku minimalną liczbą mieszkańców pozwalających na utrzymanie klasztoru było 1800-2000 mieszkańców.

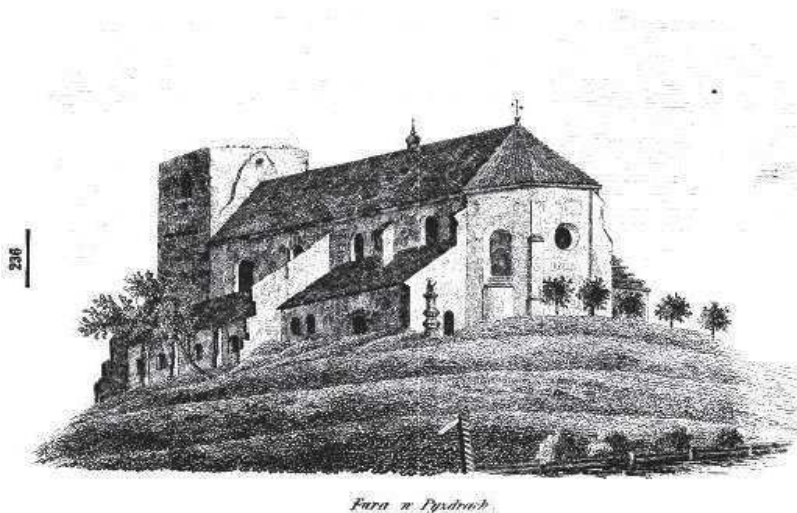
⁵²² KDW VII 468.

Ponowna lokacja przestrzenna warownego miasta z *castrum*

Ponowna lokacja wiązała się z problemem określenia wielkości obwodu warownego. Nie znamy pierwotnego narysu obwarowań miasta i grodu (zamku) z okresu pierwszej lokacji, jednak jest bardzo prawdopodobne, że wsparcie finansowe i logistyczne króla spowodowało, że teren miasta poszerzono. Wskazują na to również wyniki przeprowadzonych badań "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" w zakresie odwzorowania na mapie przez geometrę J. Gaszyńskiego obrysów średniowiecznych budowli, w tym śladów narysów murów miejskich i zamku – ryciny: od ryc.VI.21 do ryc.VI.24⁵²³.

W rozplanowaniu miasta powtórnej lokacji przestrzennej uwzględniono najważniejsze uwarunkowania lokalizowania miasta pierwszej lokacji, a więc topografię, główne kierunki dróg wylotowych oraz strategiczne (obronne) usytuowanie eksponowanych budowli⁵²⁴:

- zachowanej protogotyckiej fary z cmentarzem (od strony południowo-zachodniej miasta, którą od rzeki Flisy, stanowiącej fosę oddzielały fortyfikacje drewniano-ziemne z okresu pierwszej lokacji),



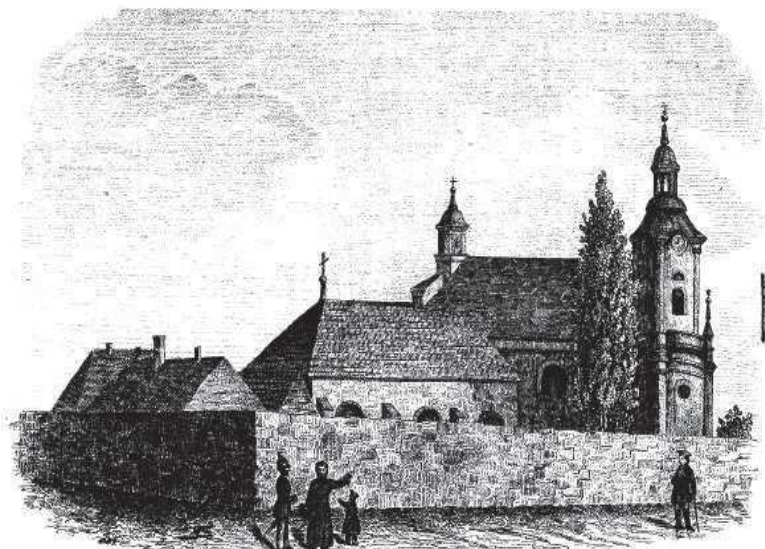
Ryc. VIII.13. Fara – widok na najstarszy kościół w Pyzdrach.
Farę od fosy oddzielały nasypy wałów drewniano-ziemnych.
„PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

- miejsca usytuowania spalonego zespołu budowli franciszkańskich (na nadwarciańskiej skarpie od strony południowej miasta, oddzielonego tzw. przedgródkiem od grodu, późniejszego zamku),

⁵²³ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania reliktyw miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.

⁵²⁴ W tekście poniżej wstawiono najstarsze zachowane widoki miasta, aby przybliżyć cechy jego krajobrazu kulturowego i uwarunkowania rozplanowania przestrzennego (widoki – „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245).



Kościół i klasztor Franciszkański w Pyzdrach.

Ryc. VIII.14. Kościół i klasztor franciszkański w Pyzdrach.

„PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

- pozostałości dawnego grodu (późniejszego zamku) na nadwarciańskiej skarpie od strony północno-wschodniej miasta.

Ze względu na zachowane z pożogi budowle i ukształtowanie terenu wysokimi skarpami od strony Warty i Flisy teren obwarowań miasta poszerzono od strony północno-zachodniej. Zastosowano konsekwentnie model miasta powiązany z systemem fortyfikacji murowanych, sprzężonych od północnego-wschodu z zamkiem. Jarosław Widawski rozważa zależność między kosztami budowy fortyfikacji a wielkością obwodu warownego, mierzonego jego długością i polem powierzchni⁵²⁵. Przy wzroście obwodu pole powierzchni rośnie do kwadratu, a więc najkorzystniejszy jest kształt narysu zbliżony do koła, ewentualnie owalu. Przy narysach prostokątnych murów sytuacja jest najmniej korzystna np. dla kształtu wydłużonego prostokąta, a wersję korzystniejszą kosztowo stanowi wówczas narys murów o kształcie kwadratu.

Przeprowadzona analiza i badanie najstarszego zachowanego planu rozplanowania miasta – *"Planu Siedzib Miasta Pyzdr"* Józefa Gaszyńskiego⁵²⁶ pozwala stwierdzić, że zastosowano narysy murów obronnych miasta i zamku zespolone ze sobą, lecz zróżnicowane kształtami:

- miasto – w formie owalu (wersja optymalna kosztowo w stosunku do powierzchni miasta obwiedzionej murami),
- zamek – o narysie zbliżonym do kwadratu (wersja droższa, wynikająca z budowy reprezentacyjnego królewskiego rezydencjonalnego *castrum*).

⁵²⁵ Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Instytut Polskiej Akademii Nauk. Warszawa 1973, s.38.

⁵²⁶ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.

W efekcie ponownej, poszerzonej lokacji przestrzennej Pызdry (miasto z *castrum*) w obrysie fortyfikacji murowanych zajmowało powierzchnię około 11,5 ha, w tym:

- miasto – około 11 ha (przy obwodzie murów obronnych około 1250 m; średnica miasta w kierunku północ-południe mierzyła blisko 400 metrów, a w kierunku wschód-zachód około 350 m)⁵²⁷,
- zamek – około 3000 m² (przy obwodzie murów około 220 metrów i o przybliżonych wymiarach: 48-49,75 m x 60,57 m)⁵²⁸.

W XV wieku obszar miasta (jego powierzchnia w obrysie murów miejskich zespolonych z murami rezydencjonalnego zamku) stanowił o tym, że Pызdry jako miasto były czwartym co do wielkości w Królestwie Polskim⁵²⁹.

Mury obronne były wyznacznikiem granic prawnych i w sposób jednoznaczny oddzielały miasto od przedmieść. Nie wiadomo jednak jaki był dokładny przebieg murów miejskich i jak one wyglądały, gdyż brak jest kompleksowych badań archeologicznych w tym zakresie na obszarze miasta, a na terenie zamku badania takie wymagają kontynuacji.

Miasto

Granica zachodnia murów obronnych Pызdr wyznaczona została tak, że miasto tworzyło formę zbliżoną do owalu o wymiarach około 350 x 400 m, rzadko spotykaną w urbanistyce średniowiecznej (Kalisz – wielobok o wymiarach 500 m x 600 m; Poznań – kształt zbliżony do owalu o średnicy 600 m). Od wschodu Pызdry przylegały dłuższym bokiem do krawędzi skarpy, górującej nad doliną rzeki Warty. Miasto miało regularny prostokątny rynek o ośmiu wlotach ulicznych (z 4 narożników po dwie ulice), mury obronne o owalnym zarysie oraz szereg budowli publicznych takich jak: ratusz, kościół farny oraz kościół i klasztor franciszkanów, odrębnie zespolony z murami miasta i zamku (tzw. przedgródek).

Centrum miasta średniowiecznego stanowił rynek jako miejsce związane z rozwojem różnorodnych form życia miejskiego⁵³⁰, a mianowicie:

- miejsce spotkań wszystkich kupców,
- regulacja spraw zawodowych (cechy) – kancelaria,
- regulacja spraw sądowych – miejsce posiedzeń sądu i egzekwowania kar (chłosta, ciemnica),
- miejsce instytucji dyplomatycznych,
- miejsce dokumentowania form działalności gospodarczej (księgi miejskie, cła, waga, wzorce miar itp.).

⁵²⁷ Ibidem, s.381.

⁵²⁸ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pызdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.209.

⁵²⁹ Poznań o powierzchni 21 ha był trzecim co do powierzchni miasta lokacyjnego ośrodkiem w Królestwie Polskim – Kaniecki A. Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Poznań 1993, s.155.

⁵³⁰ Samsonowicz H., Życie miasta średniowiecznego. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017, s.125.

W mieście funkcjonowały dwa kręgi handlu, związane z zasięgiem obsługi:

- lokalny (wymiana, płacidła, denar pyzdrski),
- zewnętrzny dalekiego zasięgu, zagraniczny, prowadzony innymi środkami płatniczymi (m.in. denar pyzdrski).

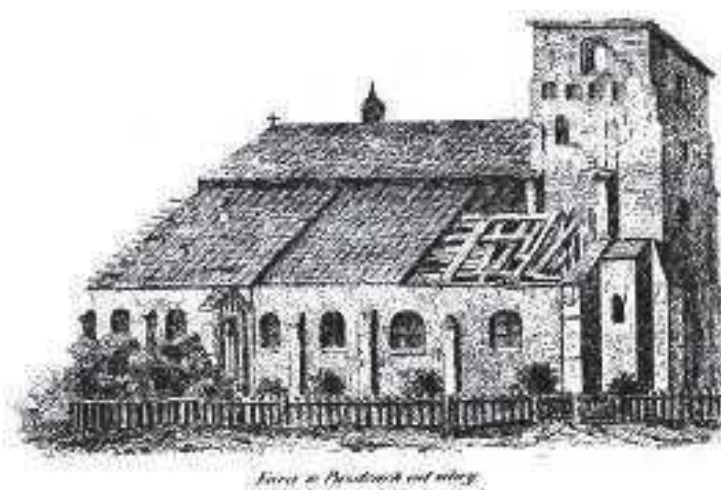
Studia sieci komunikacyjnej pozwalają na postawienie tezy, że w linii murów obronnych znajdowały się 3 bramy:

- brama kaliska (mostowa) na szlaku kaliskim,
- brama poznańska,
- brama słupecka (toruńska) na szlaku do Gniezna i Torunia.

Od bramy kaliskiej na południu do bramy słupeckiej na północy prowadziła droga, przecinająca miasto z północy na południe, o przebiegu niemal równoległym do wschodniego odcinka murów miejskich oraz do rzeki Warty.

W Pyzdrach najokazalszą murowaną budowlą gotyckiego miasta była fara pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, która ocalała w pożogi w 1331 roku.

Fara usytuowana była na południe od rynku, od którego oddzielał ją kwartał zabudowy przyrynkowej. Przylegający do fary cmentarz swoim zasięgiem obejmował teren do zachodniego muru obronnego miasta. Jak podają źródła w średniowieczu w farze było 14 ołtarzy⁵³¹, które staraniem darczyńców zajęły miejsce zrabowanego przez Krzyżaków wyposażenia⁵³².



Ryc. VIII.15. Widok na najstarszy kościół w Pyzdrach – farę.
„PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

⁵³¹ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne. Poznań 2007, s.70.

⁵³² Ibidem, s.70-71. Po pożarach z 1768 i 1807 roku, które przyczyniły się do całkowitego zniszczenia gotyckiego wyposażenia, Fara w 1848 roku była całkowicie opuszczona. Parafia została przeniesiona do kościoła franciszkanów. W latach 1865-1870 przeprowadzono odbudowę fary, która doprowadziła do znacznego obniżenia pierwotnych połaci: dachu i wieży; wieża została zwieńczona neogotyckim krenelażem i hełmem piramidalnym (usuniętym w 1920 roku).

Brak jest badań potwierdzających, że zachowane fragmenty muru po południowej stronie klasztoru franciszkańskiego to dawne obwarowania miejskie. Wydaje się, że jest to wielce prawdopodobne, gdyż np. w Kaliszu (lokowany również na prawie średzkim) klasztor franciszkański z fundacji XIII-wiecznej usytuowany jest właśnie w strefie przymurnej od strony rzeki Prosny. Oba obiekty sakralne: fara i zespół franciszkański wymagały zachowania odstępu od wewnętrznej strony murów dla przemieszczania się mieszkańców i obrońców w formie ulicy przymurnej, co odwzorowane zostało na *"Planie Siedzib Miasta Pyzdr"* J. Gaszyńskiego z 1829 roku – ryciny: od ryc.VI.21 do ryc.VI.24⁵³³. W innych miejscach murów obwodowych nie zachowały się ślady ulicy przymurnej. Stało się tak w wyniku zatarcia dawnego układu urbanistycznego przez pruską regulację miasta, polegającą na narzuceniu sztywnego układu ortogonalnego, wyburzeniu budynków niszczonych systematycznymi podpaleniami, rozbiórce zamku i murów obronnych (zarówno miasta, jak i zamku). Nastąpiło znaczne przekształcenie rzeźby terenu na obszarze miasta i zamku, w wyniku niwelacji terenu i budowy na gruzowiskach.

Widoczne w panoramie miasta od strony Warty otoczenie kościoła franciszkańskiego i zabudowań klasztornych, z potężnym kamiennym murem z basztami nadało opactwu charakter kamiennej twierdzy, dodatkowego miejsca warownego w tej części Wielkopolski. Kościół franciszkański w Pyzdrach był pod wezwaniem Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela⁵³⁴, a po odbudowie w połowie XIV wieku⁵³⁵ miał bezwieżową fasadę, zgodnie z wymogami reguł zakonów żebraczych⁵³⁶. W 1395 roku gwardian klasztoru franciszkanów Roman, dostał od władz miasta pozwolenie na budowę cegielni. Miała ona stanąć na gruncie miejskim, który wcześniej konwent uzyskał drogą zamiany z mieszczaninem Janem Sparerem⁵³⁷. Odbudowa zespołu franciszkańskiego zakończyła się najprawdopodobniej jeszcze za czasów panowania króla Kazimierza Wielkiego.

Źródła nie podają czy w miejscu pierwszej lokacji odbudowano drewniany ratusz i kramy, jatki miejskie. Z końca XIV wieku pochodzą informacje o bramach miejskich, a także o ratuszu. Ukończono wówczas odbudowę zrujnowanych domostw mieszczańskich, a także najważniejszych budynków m.in. kościołów wraz kościołami szpitalnymi. Król ustanowił w Pyzdrach komorę celną. W XV wieku nastąpiła zapewne gruntowna przebudowa fary, gdyż tak datowane są zachowane dziś mury i wieża kościoła.

⁵³³ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.

⁵³⁴ Patronem kościoła franciszkańskiego w Pyzdrach był św. Jan od roku 1450, a od 1497 roku św. Jan Chrzciciel i Jan Ewangelista – Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Krakowie, sygn. E-I-12, s.76 i 82.

⁵³⁵ Krzyżacy zniszczyli w roku 1331 świątynię wczesnogotycką (najprawdopodobniej murowaną) i zespół klasztorny.

⁵³⁶ Wędzki A., *Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne*. Wydawnictwo Poznańskie PTPN. Poznań 2007, s.70.

⁵³⁷ Łojko J., M., *CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793*. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.208.



Pyzdry nad Wartą.

Ryc.VIII.16. Pyzdry nad Wartą. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30, z 1848 roku, s.245.

Widok na panoramę Pyzdr.⁵³⁸

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Z pewnością wznoszenie murów obronnych zostało zakończone przed **1383** rokiem, gdyż Janko z Czarnkowa wymienił w swej kronice bramę miejską ("*porta civitatis*" i "*valva civitatis*"), której dwa zamknięcia zostały uszkodzone podczas walk Grzymalitów z Nałęczami, w wyniku użycia po raz pierwszy na ziemiach polskich armaty⁵³⁹.

W budownictwie prywatnym XV wieku użycie cegły do budowy budynków mieszkalnych było symbolem zamożności. Dopiero w XVI wieku było w Pyzdrach kilka kamienic murowanych.

W dniu 27 maja **1403** roku król Władysław Jagiełło nadał Pyzdrom prawo magdeburskie⁵⁴⁰ oraz przywilej pozwalający na założenie sukiennic, co świadczy o postępującym rozwoju handlu lokalnego i tranzytowego.

⁵³⁸ od lewej strony fara, a na jej przedpolu kościółek szpitalny św. Ducha; dalej kościół i klasztor franciszkanów; na zamknięciu widoku z prawej strony pozostałości zamku, w którym w 1848 roku mieścił się spichlerz (wcześniej pruskie więzienie).

⁵³⁹ Janko z Czarnkowa, *Kronika Polska 1333-1384.*, w: *Monumenta Poloniae Historica*. T.II, Warszawa 1961, s.625-627; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XV wieku*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Warszawa 1973, s.379.

⁵⁴⁰ KDW VII 468.



Ryc.VIII.17. Widok z nad Warty na kościół farny pw. Narodzenia NMP oraz kościół franciszkanów (z prawej). Na pierwszym planie widoczne drewno splewane rzeką. Pocztaówka z około 1916 roku.

Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

Zamek

Castrum w Pyzdrach należało do grona czterech najważniejszych wówczas miejskich rezydencji położonych w Prowincji Wielkopolskiej *Regnum Poloniae*, obok takich jak w Poznaniu, Kaliszu i Brześciu Kujawskim⁵⁴¹. Król Kazimierz Wielki był w Pyzdrach co najmniej 11 razy w latach od 1340 do 1370 roku, na co wskazują itineraria królewskie⁵⁴². Monumentalna budowla zamku była przykładem architektury gotyckiej o dominacji cech rezydencjonalnych, a nie utylitarne budownictwa obronnego⁵⁴³. Zamek datowany jest nie wcześniej niż na połowę XIV stulecia, gdyż wówczas Pyzdry zostały włączone do stałej trasy królewskich objazdów kraju. Regularne bardzo częste pobyty króla przypadają na ostatnią dekadę jego rządów. Terminem *ante quem* był rok 1383, w którym pyzdrowskie *castrum* bronione było przez ludzi starosty wielkopolskiego Domarata⁵⁴⁴. Na rezydencjonalny charakter zamku wskazują odwiedziny kolejnych władców – dwukrotna wizyta Jadwigi Andegawskiej oraz aż 18 pobytów Władysława Jagiełły (w tym trzech wielodniowych)⁵⁴⁵.

⁵⁴¹ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.206.

⁵⁴² Ibidem, s.206.

⁵⁴³ Ibidem, s.214.

⁵⁴⁴ Ibidem, s.215.

⁵⁴⁵ Ibidem, s.206.

Zamek w Pyzdrach opisano w najstarszej lustracji królewskiej (tj. kontroli i opisie dóbr królewskich) z **1564-1565** roku. Z opisu wynika, że część zabudowań zamku była zrujnowana; zachowały się zniszczone niektóre budynki, w tym m.in.: budynek podpiwniczony, piętrowy z poddaszem, nakryty dachem gontowym, pierwotnie z wieżą oraz piekarnia. Od strony zachodniej doprowadzona była wodociągami woda, a na dziedzińcu znajdował się zbiornik na wodę. Lustracja ta była – obok obserwacji archeologicznych – najważniejszym źródłem do rekonstrukcji obrysu zamku, dokonanej przez zespół archeologów z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. Leszka Kajzera w latach 2007-2008⁵⁴⁶.

Najstarszy zachowany widok na zamek przedstawia zamieszczona poniżej rycina.



Dawniejsze więzienie w Pyzdrach, dziś spichlerz.

Ryc.VIII.18. Dawniejsze więzienie w Pyzdrach dziś spichlerz.
„PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Opublikowane w 2012 roku wyniki dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych na zamku królewskim w Pyzdrach⁵⁴⁷ jednoznacznie wskazują, że:

- zamek pyzdrowski, zbudowany był na rzucie regularnego czworoboku zorientowanego dłuższymi bokami na oś wschód-zachód,
- zamek przylegał do Pyzdr po stronie północnego-wschodniej miasta, będąc z nim sprzężony murem obronnym,
- wejście (wjazd) na dziedziniec zamkowy było usytuowane w zachodniej części muru obwodowego zamku, stanowiącej zarazem mur obronny miasta, a między zamkiem i klasztorem franciszkańskim znajdował się „przygródek”, czyli „podzamcze”,
- regularne, oszkarpowane, ceglane *castrum* zajmowało powierzchnię około 3000 m², z przynajmniej jedną wpisaną w czworoboczny narożnik wieżą, a poza obwód obronny wysadzone były dwa ryzality,

⁵⁴⁶ Ibidem, s.206-207.

⁵⁴⁷ Rozdział IV. Analiza – Historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych.

- wewnątrz murów obronnych znajdował się obszerny dziedziniec i cztery domy zamkowe, zajmujące na poziomie jednej kondygnacji powierzchnię 1900 m²; zachodni dom zamkowy od strony miasta był poprzedzony krużgankiem,
- mury *castrum* zbudowane zostały z cegły gotyckiej z zastosowaniem wątku gotyckiego; partie fundamentowe wymurowane były z cegły, ale odnotowano również w wykopie licowanie muru kamieniami eratycznymi; miąższość muru zewnętrznego sięgała 1,85 m i poszerzona została w partiach bliższych fundamentom,
- do narożników *castrum* od strony zewnętrznej przylegały przewiązane z murem obwodowym przekątniowe przypory, podobne do zachowanej w narożniku południowo-wschodnim,
- od strony zewnętrznej zachodniego muru obwodowego (od strony miasta) przylegały przypory prostopadłe o wymiarach 1,80 m x 3,75 m, a obecność tego rodzaju przypór archeolodzy potwierdzili również przy murze wschodnim i północnym,
- przed mur północny wysunięte ryzalitowo były dwie niewielkie budowle wieżowe,
- w wykopie posadowionym niemal w środku dawnego dziedzińca *castrum* na głębokości 2,40 m poniżej obecnej powierzchni gruntu archeolodzy rozpoznali nawarstwienia kulturowe starsze od zamku murowanego, o miąższości około 0,45 m, które nasyczone były warstwą spalenizny na poziomie wierzchnim tych nawarstwień.

Wyniki przytoczonych badań archeologiczno-architektonicznych zamku królewskiego w Pyzdrach potwierdziły hipotezę o archeologicznej identyfikacji reliktywów dawnego grodu (spalonego w **1331** roku) w miejscu zamku kazimierzowskiego⁵⁴⁸.

Mury zamku zostały rozebrane do poziomu gruntu na początku XIX wieku – ryciny: od ryc.VI.21 do ryc.VI.24⁵⁴⁹.

Obecnie południowo-wschodnią część dawnego *castrum* zajmuje kamienica (dawne pruskie więzienie, później użytkowane jako spichlerz). Są to zachowane relikty zamku, które przedstawia zamieszczona poniżej fotografia.

⁵⁴⁸ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.212.

⁵⁴⁹ Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania reliktywów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku.



Ryc. VIII. 19. Pyzdry. Zachowany fragment murów zamku królewskiego w kamienicy mieszkalnej (dawniej więzienie, spichlerz). Zdjęcie z lat 30-tych XX wieku.
Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

Budynek ten (obecnie mieszkalny, prywatny) to trzykondygnacyjny gmach na rzucie wydłużonego prostokąta, z poddaszem użytkowym, przekryty stromym dachem pokrytym dachówką. Budynek ma osiową kompozycję elewacji; od strony wschodniej usytuowano na osi schody wejściowe do budynku, a od strony zachodniej – piętrowy ganek z widokiem na rzekę Wartę. W narożniku południowo-wschodnim kamienicy znajduje się ceglana przekątniowa przypora, zbudowana na planie czworoboku i przewiązany z nią fragment ściany murowanej z cegieł o wątku gotyckim.

Sytuację obecnego zagospodarowania terenu dawnego *castrum* przedstawia poniżej zamieszczone zdjęcie – ryc.VIII.20. Kamienica mieszkalna z przekątniową przyporą zamkową oznaczona jest numerem "1"; linie czerwone oznaczają hipotetyczny obrys budynków wokół dziedzińca zamkowego.



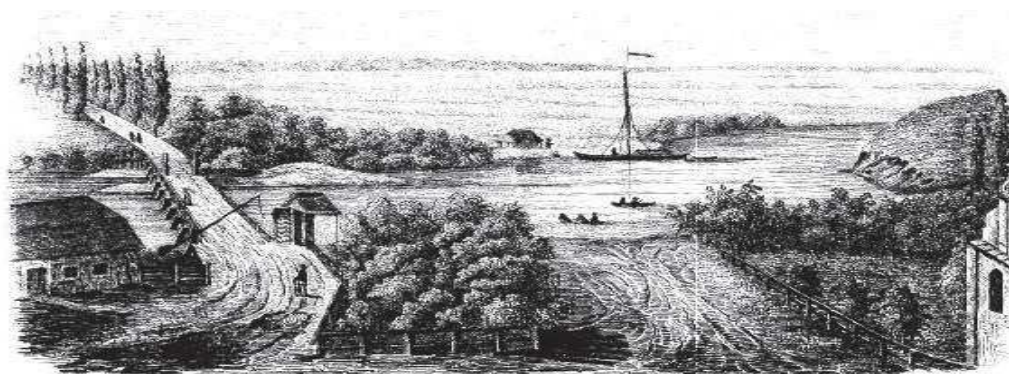
Ryc.VIII.20. Zagospodarowania terenu dawnego zamku królewskiego w Pyzdrach – stan 2009.
Źródło: Olszacki T., Uniwersytet Łódzki (bez opisu numeracji poszczególnych budynków)

VIII.4.2. Królewskie Pyzdry z zapleczem gospodarczym

Późne średniowiecze to okres wspaniałego rozkwitu miasta, o którego pozycji może świadczyć funkcjonowanie po zewnętrznej stronie murów obronnych miasta kościołów:

- kościół szpitalny pw. św. Ducha (w rejonie Bramy Kaliskiej przy przeprawie przez Wartę do Kalisza),
- kościół szpitalny pw. św. Krzyża (w rejonie Bramy Toruńskiej),
- kościół szpitalny pw. Wszystkich Świętych (w rejonie Bramy Poznańskiej)

oraz kościoła pw. św. Piotra i Pawła, usytuowanego po przeciwnej stronie Warty, poza miastem na skraju Puszczy Pyzdrowskiej, przy drodze do Kalisza.



Widok od Fary w Pyzdrach. zdjęty r. 1845.

Ryc. VIII.21. Widok od Fary w Pyzdrach, zdjęty w 1845 roku.
„PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zamieszczona powyżej rycina przedstawia widok w kierunku na Wartę i drogę prowadzącą z Kalisza osiowo na farę; kościół pw. św. Ducha szpitalny znajdował się u podnóża fary, na przedmieściu po prawej stronie. W roku **1394** r. istniejący od **1290** roku kościół miechowitów miechowskich pw. św. Ducha otrzymuje od króla Władysława Jagiełły przywilej na budowę szpitala.

Kolejny drewniany kościół pw. św. Piotra prawdopodobnie był związany z osadą wczesnomiejską, na co wskazywać może jego wezwanie. Miejsce usytuowania kościoła wraz z cmentarzem, po południowej stronie rzeki Warty, zaznaczone jest na tzw. mapie kwatermistrzowskiej, przy drodze do Kalisza – rycina VI.19.

Od strony północno-wschodniej miasta na Warcie funkcjonował młyn. Lokalizację młyna łodnego "pod zamkiem" potwierdzają dokumenty z roku **1341** i **1347**⁵⁵⁰. Kolejny młyn znajdował się na tyłach zamku, przy jego północnym murze⁵⁵¹. W **1347** roku król Kazimierz Wielki potwierdził prawo wyrębu drzew do budowy i naprawy kolejnego młyna, leżącego nad Wartą. Młyn ten

⁵⁵⁰ Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku.

⁵⁵¹ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.207.

zlokalizowany był między młynem na tyłach zamku, w którym mieścił się folusz, a mostem koło wsi królewskiej Dłusk. Prawo to uzyskał wójt pyzdrowski Andrzej⁵⁵². Na północny-zachód od miasta, na prawym brzegu rzeki Flisy położone było Wójtostwo, które stanowiło integralną część miasta i było zabezpieczeniem dochodów wójta, zastępcy prawnego króla. Nazwę Wójtostwo rozszerzono z czasem na przedmieście (o tej samej nazwie).

Na południe od Bramy Kaliskiej (w kierunku przeprawy przez Wartę w Pogorzeliczy) rozwinęło się przedmieście Rybitwy, a między Rybitwami a Wójtostwem – przedmieście Zwierzyniec, z usytuowanym na zachód od miasta kościołem pw. św. Krzyża, wspomnianym w dokumentach już w **1307** roku. Do jego uposażenia należała trzecia część młyna w Cieślach⁵⁵³.

Istotną rolę w gospodarce miasta, podobnie jak w innych ośrodkach miejskich Wielkopolski tego okresu, odgrywała zarówno uprawa roli, jak i hodowla, wykorzystująca łąki położone w dolinach rzek. W rejonie Pyzdr Warta rozdzielała się na kilka ramion, tworząc w obrębie doliny starorzecza, a także stawy, umożliwiając rozwój rybołówstwa⁵⁵⁴. Osadnictwo dolinne utrzymywało się nadal sporadycznie na wysokich wydmach. Nazwa jednego z obszarów rolnych Królewiny pod lasem miejskim (w dolinie Warty, na południowy-wschód od miasta) świadczy o tym, że obszar ten był również własnością królewską (rycina VI.25).

Na lewym brzegu Warty znaczne tereny zajmowały lasy Puszczy Pyzdrowskiej ciągnące się na południe w kierunku Chocza oraz na wschód w kierunku Zagórowa i Rychwała. Gmina miejska Pyzdry starała się wykorzystać swoje możliwości w zakresie zwiększenia dochodów poprzez rozwój własnych obiektów przetwórczych, takich jak: młyny zbożowe i słodowe, tartaki, folusze itp.; zabiegała też o nabycie całych wsi. Już w **1314** roku Pyzdry otrzymały na wieczystą własność (pierwotnie książęce) wsie: Rataje, Pietrzykowo, Tuleje z młynem oraz Cieśle, które w 2. połowie XIV wieku były nadal wsiami miejskimi Pyzdr ponownej lokacji. Bogacące się mieszczaństwo pyzdrowskie zainteresowane było lokowaniem swoich kapitałów w ziemi. Nabywali posiadłości ziemskie lub otrzymywali je z nadań władcy, w efekcie dziedziczenia albo zamian gruntu. W wyniku tych działań często stawali się właścicielami intratnych młynów pod miastem. Znane są przypadki w pobliżu Pyzdr prywatnych lokacji wsi na prawie niemieckim; np. w **1404** roku mieszczanin pyzdrowski Mikołaj Zielonodąbski nabył sołectwa we Wrąbczynie Małym (ob. Wrąbczynek) i Nadamierzu (ob. Adamierz)⁵⁵⁵, położone w dolinie Warty w kierunku Wrąbczyna.

⁵⁵² KDW VI 147.

⁵⁵³ KDW II 909. Meyer E., Peisern in Mittelalter (bis 1400). Ein Betrag zur Geschichte des Städtewesens in Grosspolen (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, zeszyt 34. Poznań 1938, s.173. Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne. Poznań 2007, s.72.

⁵⁵⁴ Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Pyzdry późnośredniowieczne. Poznań 2007, s.48.

⁵⁵⁵ KDW V 50.

VIII.4.3. Kształtowanie się granic powiatu pyzdrskiego w średniowieczu

Nie znamy żadnego aktu normatywnego wprowadzającego podział na powiaty w Wielkopolsce XIV-wiecznej. Zgromadzony materiał źródłowy wskazuje, że poszczególne powiaty na terenie Wielkopolski różniły się znacznie kształtem i wielkością. Badający te zagadnienia szczegółowo historyk Antoni Gąsiorowski zwraca uwagę na 5 czynników, mających wpływ na kształtowanie się granic powiatów Wielkopolski⁵⁵⁶:

- ewentualne akty normatywne,
- wpływ elementów środowiska geograficznego (lasy, rola rzek),
- stare podziały terytorialne (opolne z czasów rozbitcia dzielnicowego),
- ewentualny związek organizacji parafialnej,
- stosunki własnościowe.

Wpływ elementów środowiska geograficznego na rozwój osadnictwa wynikał przede wszystkim ze stosunków hydrograficznych (przebieg rzek, jezior i bagien⁵⁵⁷) i rozmieszczenia wielkich kompleksów leśnych. Rola rzek jako wyznacznika granic jest w podziałach terytorialnych Wielkopolski w wielu przypadkach wyraźnie uchwytna np. w formowaniu powiatu nakielskiego⁵⁵⁸. W przypadku powiatu pyzdrskiego sytuacja jest odmienna. Warta, Proсна, Lutynia, Wrześnica to rzeki, wzdłuż których osadnictwo posuwało się w głąb nowych terenów, dotąd niezasielonych.

Procesy lokacyjne miały doniosłe znaczenie dla kształtowania się powiatów w Wielkopolsce. Większość miast to stare grody, które w połowie XIII wieku podlegały reformie na nowych zasadach organizacji prawa miejskiego. Do rzędu miast będących w średniowieczu czołowymi ośrodkami Wielkopolski zaliczyć należy: Poznań, Kalisz i Gniezno. Do drugiej grupy Antoni Gąsiorowski zalicza ośrodki miejskie, których większy rozwój datuje się od połowy XIII wieku, takie jak: Pyzdry, Konin (przejmujący funkcje Łądu) i Kcynię.

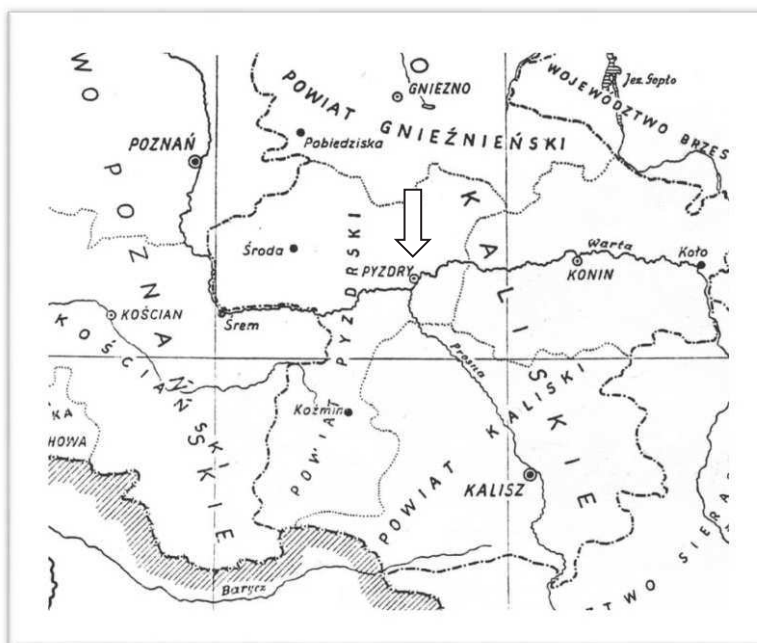
Granice pomiędzy województwami: kaliskim i poznańskim pokrywają się w znacznym stopniu z granicami dawnych dzielnic. Granice te nie różnią się zbyt od linii ustalonej przy podziałach Wielkopolski przez Przemysła II i Bolesława Pobożnego w połowie XIII wieku. Odrębność tych terytoriów pogłębiał fakt powołania starostów generalnych, stojących na czele tych ziem. Powiat pyzdrski przynależał do województwa kaliskiego i jego zachodnia granica była również granicą województw, co obrazuje⁵⁵⁹ zamieszczona poniżej rycina VIII.22.

⁵⁵⁶ Gąsiorowski A., Powiat w Wielkopolsce XIV-XV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Wielkopolski średniowiecznej. Poznań 1965, s.60

⁵⁵⁷ Wododziały istotne są na terenach górskich. Ibidem, s.60.

⁵⁵⁸ Rzeki stanowiące granice: Noteć, Gwda, Dobrzyńka i Kamionka, Brda i pas jezior na zachód od Koronowa. Ibidem, s.63.

⁵⁵⁹ Gąsiorowski A., Powiat w Wielkopolsce XIV-XV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Wielkopolski średniowiecznej. Poznań 1965, mapa.



Ryc.VIII.22. Podziały Wielkopolski w XIV-XVIII wieku.
 Źródło: Fragment mapy opracowanej przez A. Gąsiorowskiego 1965 r.

Północna granica powiatu pyzdrskiego przebiegała w odległości około 20 km na południe od Poznania (przy odległości około 70 km między Poznaniem a Pyzdrami). Całą zachodnią część województwa kaliskiego zajmował powiat pyzdrski. Z Pyzdr do Kalisza – stolicy województwa – było około 60 km. Północna granica powiatu pyzdrskiego najprawdopodobniej nawiązywała do starych podziałów z początków XIII wieku pomiędzy kasztelaniami: poznańską i giecką, a być może i bnińską w wieku XIV. Pyzdry w końcu XIV wieku były jedynym miastem w tym rejonie województwa kaliskiego, mogącym spełniać rolę reprezentacyjnej stolicy powiatu⁵⁶⁰.

Miejsce zlokalizowania Pyzdr wywarło silny wpływ na kształt powiatu pyzdrskiego. Powiat rozciągał się po obu stronach starej drogi toruńskiej (Toruń lub Inowrocław) – Pyzdry – Żerków – Jarocin – Koźmin – Krotoszyn – (Wrocław lub Głogów). Rzeka Warta, przecinająca równoleżnikowo powiat pyzdrski nie była przeszkodą w drodze do Pyzdr, gdyż bezpieczny dojazd poprzez przeprawę w Pogorzeliczy umożliwiał dogodną komunikację i odbywanie zjazdów, sądów. O randze tych zgromadzeń, na których ogółowi zgromadzonych starosta podawał do publicznej wiadomości wszelkie rozporządzenia państwowe, świadczy sam termin „powiat”, wywodzący się od słowa „wiec”⁵⁶¹.

A. Gąsiorowski wskazuje na brak przekazów źródłowych, umożliwiających podjęcie próby odtworzenia pełnych granic opoli poprzez porównanie z granicami powiatu. Powiat u zarania jego powstania, jako powiat sądowy (obecnie jednostka podziału terytorialnego i administracyjnego kraju) nie był pojęciem terytorialnym. Był instytucją, związkiem grupy ludzkiej, wywodzącej się ze wspólnoty

⁵⁶⁰ „(...) Na konkurenta Pyzdr wyrasta dopiero w XV wieku Środa, miejsce sejmiku wielkopolskiego(...)” – Ibidem, s.93.

⁵⁶¹ Ibidem, s.87 – na poparcie tej tezy powołuje dokument z 1414 roku (KDW V 247).

sąsiedzkiej opolnej i ludności napływowej. Granica powiatu (zdaniem cytowanego badacza) wydaje się możliwa do dokładniejszego sprecyzowania w okresie późniejszym i tylko wówczas, gdy przebiega między dobrami szlacheckimi. Natomiast gdy pomiędzy tymi dobrami są królewszczyzny lub posiadłości kościelne, *de facto* początkowo stanowiące enklawy wyjęte spod jurysdykcji powiatu, trudno jest wyznaczyć te granice. Przypisanie stosunkom własnościowym znacznego wpływu na wytworzenie się granic powiatowych, wiąże się więc z najstarszą funkcją powiatu tj. funkcją sądową. Właściciel dóbr dążył do tego, aby sprawy trafiały na wokandę jednego sądu. W późniejszym okresie szlachta, utożsamiana z narodem, decydowała o wszystkich sprawach państwowych, przyczyniając się do uterytorialnienia powiatu. Wyraz temu daje słynna konstytucja radomska *Nihil novi* z roku 1505.

VIII.4.4. Podsumowanie badań nad ponowną lokacją przestrzenną Królewskich Pyzdr

Korzystne położenie geopolityczne Pyzdr w centrum państwa piastowskiego na skrzyżowaniu dróg wodnych i lądowych, potencjał szerokiego zaplecza gospodarczego miasta, a przede wszystkim zachowane budowle, świadczące o "tożsamości" Królewskich Pyzdr miały znaczący wpływ na podjęcie decyzji o odbudowie miasta w miejscu pierwszej lokacji. Przeprowadzone badania wskazują, że powtórna lokacja przestrzenna Pyzdr nastąpiła poprzez poszerzenie obszaru obwarowanego miasta, zespolonego z obronnym zamkiem (*castrum*).

Warunki przyrodnicze

1. Usytuowanie Pyzdr na wysokiej nadwarciańskiej skarpie przy ujściu Proсны do Warty było podstawową przesłanką podjęcia decyzji o odbudowie, z wykorzystaniem walorów przyrodniczych pierwszej lokacji i zachowanych na wyniosłej nadwarciańskiej skarpie budowli, w tym protogotyckiej murowanej fary, spalonego murowanego kościoła i klasztoru franciszkanów, dawnego grodu (zamku).
2. Wszechstronny rozwój gospodarczy miasta z zapleczem wsi służebnych możliwy był ze względu na usytuowanie na pograniczu różnych środowisk przyrodniczych:
 - rozległa dolina rzeki Warty – rozlewiska wykorzystywane na stawy hodowlane, warunki do lokalizowania młynów wodnych, hodowla bydła na łąkach, polowania na ptactwo, pozyskiwanie soli ze źródeł termalnych, możliwość przeładunku towarów na nadbrzeżach ;
 - płaskowyż na północ od miasta – rozwój rolnictwa na polach uprawnych, winnice na stokach południowych, lokalizacja wiatraków do przemiału zboża na wyniesieniu terenowym tzw. Szyba, a młynów na dopływach Warty (np. Flisa i nieistniejący ciek pod zamkiem); złoża gliny umożliwiały lokalizację cegielni i budowę monumentalnych murowanych budowli (np. obwarowań miejskich z bramami i basztami zespolonych z królewskim zamkiem, murowanego kościoła i klasztoru o.o. franciszkanów),

- na południe od doliny Warty – Puszcza Pyzdrska, stanowiąca miejsce polowań i pozyskiwania drewna do budowy: budynków publicznych (3 kościołów szpitalnych na przedmieściach: pw. św. Krzyża, pw. Wszystkich Świętych i pw. św. Ducha ze szpitalem; kościoła pw. św. Piotra i Pawła w dolinie Warty, przy groblach prowadzących na Przedmieście Kaliskie), domów mieszkalnych, młynów, wiatraków, łodzi i tratw.

Warunki gospodarcze (w tym osadnictwo)

1. Otoczone murami obronnymi Pyzdry stanowiły bezpieczny skład produktów rolnych i leśnych, a rozwój usług i instytucji opartych na wymianie towarowo-pieniężnej (cła) powodował, że jako komora celna, stawały się etapem zatrzymania dla przemierzających się po szlakach handlowych kupców (miara Pyzdrska, denar pyzdrski).
2. Układ przestrzenny miasta (z prostokątnym rynkiem z ratuszem, wagą i kramami) oraz zachodzące zmiany w charakterze zagospodarowania miasta (typach zabudowy) są odbiciem przemian zachodzących w społeczeństwie. Powstanie monopolistycznych korporacji średniowiecznych – cechów, targi oraz wzrost liczby jarmarków, jako instytucji lokalnej wymiany towarowej i regionalnego kupiectwa, powodował rozwój Pyzdr oraz poprawę stanu życia mieszkańców.
3. Brak jest dostępnych dla Pyzdr informacji (statystyk) w formie zachowanych przekazów, co utrudnia ocenę liczebności mieszkańców miasta i poziomu stopy życiowej w średniowieczu, a ułamkowe dane nie pozwalają na sformułowanie wiarygodnych hipotez w tej dziedzinie.
4. Najważniejszą budowlą miejską był ratusz z wieżą – siedziba władz miejskich z urzędem celnym (wzorce miar i wag) oraz kramy (sukiennice), a także waga miejska. Wzdłuż pierzei rynku znajdowały się domy najznakomitszych mieszkańców, a ze względów praktycznych wyposażone były w handlowe podcienia. Zabudowa była drewniana, co niestety skutkowało pożarami.
5. Coraz większe znaczenie w życiu mieszkańców miasta zaczynają odgrywać przedmieścia. Przedmieście Kaliskie w sąsiedztwie osady rybackiej Rybitwy odgrywało tradycyjną rolę w lokalnym handlu. Na nadwarciańskim wydłużonym nadbrzeżu portowym, u podnóża murów miejskich i zamku (również na wyspach) odbywał się dalekosiężny handel wielkimi ilościami zboża, drewna i bydła (mięsa), ryb, ptactwa oraz funkcjonowały młyny.
6. Funkcjonowanie w Pyzdrach kościoła i klasztoru franciszkanów (zakon żebraczy) oraz kościołów szpitalnych świadczy o znacznym potencjale demograficznym oraz ekonomicznym Pyzdr.

Obronność miejsca

1. Powtórna lokacja przestrzenna Pyzdr i skryształowanie się układu przestrzennego miasta, otoczonego murami obronnymi i zespolonego z obronnym *castrum*, nastąpiło w wyniku odbudowy miasta po zniszczeniach, dokonanych przez Krzyżaków w roku 1331.

2. Odbudowa miasta nastąpiła z wykorzystaniem rozmieszczenia dawnych budowli (fara, zespół franciszkański); na miejscu dawnego grodu wybudowano zamek, na co wskazują zachowane źródła m.in. z procesu Krzyżaków z roku 1339 oraz badania archeologiczne na zamku.
3. Zamek murowany z wieżami powstawał po 1333 roku przy wsparciu finansowym i logistycznym króla Kazimierza Wielkiego. Rezydencjonalny zamek otoczony był niezależnymi od miasta murami obronnymi, został jednak z miastem przestrzennie zespolony. *Castrum* królewskie w Pyzdrach stanowiło element w "łańcuchu obronnym" systemu zamków państwa piastowskiego.
4. Rezydencjonalny królewski zamek, górujący w panoramie miasta oraz widoczny z odległości wielu kilometrów od strony płaskowyżu pyzdrowskiego i doliny Warty, wskazywał na rangę Królewskich Pyzdr.
5. Świadoma koncepcja urbanistyczna ponownej lokacji przestrzennej Pyzdr i rozplanowanie miasta z prostokątnym rynkiem miało na celu zapewnienie stabilizacji oraz bezpieczeństwa mieszkańcom na określonym terenie, zbliżonym do owalu o powierzchni około 11,0 ha. Murowane fortyfikacje miejskie (baszty, mury z trzema bramami) zespolone z murami rezydencjonalnego *castrum* królewskiego (0,3 ha) potęgowały poczucie bezpieczeństwa, związane z określoną przestrzenią (kraj, powiat, znane szlaki komunikacyjne, teren miasta, diecezja, wsie miejskie i gruntowe posiadłości miasta w nieodległej okolicy).

Łatwość komunikacji (lądowej, wodnej)

1. W okresie powtórnej lokacji przestrzennej Pyzdr sytuacja polityczna i gospodarcza w Polsce była stabilna. Stałą i znaczącą rolę w transporcie odgrywała rzeka Warta, nazywana "*Piastowską drogą wodną*".
2. O przebiegu dróg decydowały w przypadku wielkich rzek umiejscowienia mostów lub brodów, z reguły w bogatych miastach, takich jak Pyzdry z uprawnieniami celnymi. Koszt budowy i utrzymania mostów spoczywał na gminie miejskiej.
3. Otoczone murem Pyzdry zespolone z *castrum* miały trzy bramy, z których były wprowadzone główne trakty poprzez przedmieścia:
 - trakt do Wrocławia z Bramy Kaliskiej przez Żerków, Jarocin, Koźmin i Krotoszyn oraz trakt do Kalisza – Przedmieście Kaliskie,
 - trakt do Torunia z Bramy Słupeckiej przez Słupcę, Gniezno – Przedmieście Toruńskie,
 - trakt do Poznania z Bramy Poznańskiej przez Biechowo, Środę (Wielkopolską), Miłosław – Przedmieście Poznańskie.

Sytuacja polityczna

Stabilną sytuację polityczną w czasach panowania króla Kazimierza Wielkiego, a w tym położenie Pyzdr, obrazuje poniżej zamieszcza rycina – ryc.VIII.23.

Polska w czasach Kazimierza Wielkiego (1333-1370)



Ryc.VIII.23. Polska w czasach Kazimierza Wielkiego (1333-1370).
Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski.
T.2. 1202-1340. Kraków, 2015.

Postępujący rozwój całego kraju za rządów Kazimierza Wielkiego oraz prorozwojowa polityka miejska (miasta obrotowe zespolone z zamkami) spowodowały gwałtowny rozwój Królewskich Pyzdr.

Sytuacja prawno-obyczajowa

1. Wizyty podróżującego króla z dworem oraz ich dłuższe pobyty potęgowały poczucie jedności terytorialno-narodowej i podnosiły rangę Królewskich Pyzdr jako ośrodka administracyjno-sądowego. Były też okazją do bogacenia się mieszkańców miasta oraz okolicznych wsi służebnych, obsługujących miasto i rezydencjonalne królewskie *castrum*.
2. Następował stały rozwój osadnictwa na terenach wiejskich, zarówno na pyzdrym płaskowyżu, jak i w kierunku południowo-zachodnim od Pyzdr, przy szlaku prowadzącym do Wrocławia (Żerków, Jarocin, Krotoszyn), co miało wpływ na ukształtowanie się powiatu pyzdryckiego (dawna *Terra Pisdrensis*). Królewskie Pyzdrzy jako siedziba powiatu były miejscem funkcjonowania sądów.
3. Ocalała z pożaru wystawna fara, górująca nad miastem wieżą o charakterze obronnym, była wizytówką gminy miejskiej i prezentowała stan zasobności kasy miejskiej oraz pozycję kleru. Wezwanie kościoła farnego Narodzenia Najświętszej Marii Panny, z którego Krzyżacy zrabowali słynący wotami obraz NMP (pielgrzymki), dyskutowano zapewne w polityce i gospodarce. Spora

grupa duchownych (np. franciszkanie) posiadała księgi liturgiczne, udostępniała biblioteki, kształciła młodzież w szkołach.

4. U schyłku XIV wieku w mieście odnotowano duży odsetek ludności niemieckiej, a wynikało to najprawdopodobniej z kontaktów mieszczan pyzdryckich z cystersami z Łądu, którzy wywodzili się z Altenbergu koło Koloni w Niemczech oraz z położenia Pyzdr na międzynarodowym trakcie Wrocław – Toruń, w bezpośrednim sąsiedztwie skrzyżowania szlaków wodnych.
5. Znaczącą rolę odgrywały przedmieścia, na których usytuowane były 3 kościoły szpitalne przy 3 bramach miejskich oraz kościół św. Piotra i Pawła na skraju Puszczy Pyzdryckiej przy drodze do Kalisza. W rejonie tych kościołów funkcjonowały zgrupowania osadnictwa, w których podróżni (kupcy) oczekiwali na otwarciu bram miejskich do Królewskich Pyzdr.

IX. SYNTETYCZNE ZESTAWIENIE WYNIKÓW BADAŃ

Celem pracy było zbadanie jakie uwarunkowania przestrzenne były determinantami lokalizowania Pызdr, to jest lokacji miejskiej Pызdr i czy miasto zlokalizowane zostało na tzw. "surowym korzeniu"? Po zebraniu i przeanalizowaniu materiałów piśmienniczych oraz kartograficznych (wyszczególnione w rozdziałach: XIII. Bibliografia i XIV. Aneksy) określono zakres pracy. Były nim analizy w makro- i mikroskali obejmujące Pызdry i ich otoczenie, w okresie od początku XIII wieku do końca XIV wieku. Badania oparto na źródłach pierwotnych i prowadzono, z uwzględnieniem chronologii zmian dla określonych uwarunkowań przestrzennych, mających wpływ na lokalizację Pызdr (rozdział V. Kalendarium rozwoju Pызdr do końca XIV wieku).

Na podstawie wyników analiz i badań stwierdzono, że lokacja miasta w 1257 roku miała miejsce na prawie średzkim. Nastąpiła ona przy wykorzystaniu osadnictwa południowo-wschodniego czoła opolnego kasztelanii gieckiej, z grodem w Pызdrach. Ustalono, że miasto zostało lokowane w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego grodu w Pызdrach z podgrodzem oraz osady rybackiej Rybitwy, w związku z przeniesieniem w roku 1253 dworu wiejskiego książąt wielkopolskich do Dłuska. Jako zaplecze gospodarcze dla pierwszej lokacji miasta książę Bolesław Pobożny wykorzystał istniejące rozproszone osadnictwo pызdrskie w dolinie rzeki Warty i na płaskowyżu. Ustalono, że kolejna lokacja przestrzenna Pызdr, po spaleni miasta w 1331 roku przez Krzyżaków, nastąpiła z wykorzystaniem elementów przestrzennych pierwszej lokacji (fara, kościół i klasztor franciszkanów, gród). Przeprowadzone badania wskazują na poszerzenie miasta w kierunku północno-zachodnim i powiększenie Rynku. Stało się tak w wyniku podjęcia decyzji o nieodbudowywaniu kwartałów zabudowy rynkowej wzdłuż pierzei zachodniej i północnej oraz przesunięciu nowej linii zabudowy Rynku za tyły starych kwartałów. Ocalałe po pożodze domy, służyły zapewne jako tymczasowe schronienie do czasu budowy nowych siedzib, bezpośrednio na wałem drewniano-ziemnym i fosą miasta pierwszej lokacji (od strony północno-zachodniej). Wyniki analiz wskazują, że prostopadle do dłuższej nowej pierzei Rynku wytyczono 9 działek (z przejściem do rynku po działce węższej środkowej), a do krótszej – 7 działek (z analogicznym przejściem po środku kwartału); w przeciwległych pierzejach Rynku podziały były tożsame. Rynek uzyskał dzięki temu rozplanowaniu wymiary: 2 sznury na 1,5 sznura, to jest 100 x 75 m (rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pызdr). W trakcie prac budowlanych, od strony zachodniej i północnej Rynku, zapewne zostały splantowane spalone kwartały zabudowy i stare wały, w wyniku czego uzyskano znaczne poszerzenie powierzchni Rynku. Najprawdopodobniej pozostawiono spłyconą fosę przed domami podcieniowymi – jako źródło wody do pojenia koni oraz bydła w okresie targów i jarmarków, prowadzenia w przyrynkowych domach podcieniowych różnych form gospodarowania (m.in. warsztaty rzemieślnicze, a na zapleczach działek –

hodowli). Na podstawie badania "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" ustalono, że w wyniku poszerzonej lokacji przestrzennej miasto uzyskało kształt owalu o wymiarach około 350 m x 400 m (powierzchnia około 11 ha). Pyzdry zostały zespolone murami obronnymi miasta z potężnym obronnym *castrum* królewskim o wymiarach 50 m x 60 m (powierzchnia zabudowy 3 000 m²), usytuowanym w miejscu dawnego grodu (niewielkiego zamku) z okresu pierwszej lokacji. Rezydencjonalne *castrum* w Pyzdrach, którego fundatorem był król Kazimierz Wielki, było miejscem wielokrotnie odwiedzanym przez królów; stanowiło wiano lenne królowych, co świadczy o jego randze w okresie późnego średniowiecza. Ponowna lokacja przestrzenna miasta Pyzdry została potwierdzona w dokumencie o poszerzeniu przywileju lokacyjnego na prawie magdeburskim w roku 1403 przez króla Władysława Jagiełłę.

Wyniki prowadzonych analiz i badań zapisano w tabelach. Natomiast zagadnienia urbanistycznego rozplanowania Pyzdr na tle przestrzennego zagospodarowania rejonu oddziaływania miasta zobrazowano na rysunkach.

Tabele

Tabele (IX.1-IX.6) przedstawiają w formie syntetycznej uwarunkowania lokalizacji Pyzdr, takie jak: warunki przyrodnicze, warunki gospodarcze (w tym osadnictwo), warunki obronne, łatwość komunikacji (lądowej, wodnej), sytuacja polityczna, sytuacja prawno-obyczajowa. Uwarunkowania te odnoszą się odpowiednio do:

- 1) trzech okresów lokalizowania miasta (tab.IX.1-IX.3):
 - okres przedlokacyjny przed 1257 rokiem,
 - miasto pierwszej lokacji na prawie średzkim do 1331 roku,
 - powtórna poszerzona lokacja przestrzenna Pyzdr do czasu nadania prawa magdeburskiego w roku 1403,
- 2) trzech zasięgów oddziaływania Pyzdr (tab.IX.4-IX.6), w zależności od ich znaczenia w domenie Piastów, w powołanych powyżej okresach czasowych.

Rysunki

Rysunki są przestrzennym zobrazowaniem uwarunkowań lokalizacji Pyzdr odpowiednio dla zdefiniowanych wyżej w tabelach:

- 1) trzech okresów lokalizowania miasta (ryc.IX.1-IX.3),
- 2) trzech zasięgów oddziaływania Pyzdr (ryc.IX.4-IX.6).

Podstawę do określenia warunków rozplanowania urbanistycznego średniowiecznych Pyzdr poszerzonej lokacji przestrzennej stanowiła zdigitalizowana najstarsza mapa kartometryczna miasta z 1829 roku (rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych., podrozdział VI.5. Analiza zachowania relikwów miasta średniowiecznego na planie spalonych Pyzdr z 1829 roku). Analizy uzupełniono informacjami, dotyczącymi pojedynczych nadzorów archeologicznych na omawianym obszarze. Natomiast w zakresie rozplanowania królewskiego *castrum* w Pyzdrach oparto się na publikacji naukowej, dotyczącej kompleksowego omówienia wyników badań archeologicznych (rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych).

Tabela IX.1. Uwarunkowania przestrzenne poprzedzające wybór miejsca pod lokalizowanie Pызdr na prawie średzkim

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

- Rozdział III. Obecna sytuacja Pызdr efekt wynik zmian środowiska
- Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pызdr i regionu w świetle zachowanych źródeł
- Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pызdr do końca XIV wieku
- Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych
- Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pызdry
- Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pызdr

TEREN MIASTA PYZDRY W OKRESIE POPRZEDZAJĄCYM PIERWSZĄ LOKACJĘ (w obecnych granicach administracyjnych)					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (LĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.1-VIII.2
<ul style="list-style-type: none"> • zróżnicowane ukształtowanie terenu; • płaskowyż na prawym brzegu Warty, przecięty dolinami rzek: m.in. Flisy i Żyłki (lasy); • o wielkich powodziach w 1. połowie XIII wieku zabagniona dolina Warty (łąki torfowe, grądy); • słone źródła w dolinie Warty (saliny); • puszcza na południe od doliny Warty. 	<ul style="list-style-type: none"> • pogranicze obszarów o różnym potencjale gospodarczym; • obfitość żywności: - lasy - polowania na grubego zwierzka - doliny - ryby, ptactwo wodne; • dostęp do wody pitnej dla ludzi i zwierząt w dolinie i na płaskowyżu (liczne ciekі spływające do Warty, w tym Flisa); • łatwość konserwacji żywności – pozyskiwanie soli z salin w dolinie Warty; • gospodarka wymienna (dystrybucja dóbr na zasadzie wzajemności). 	<ul style="list-style-type: none"> • płaskowyż nad zabagnioną doliną Warty: - korzystny dla usytuowania grodu pызdrskiego i osady Rybitwy, - w głębi porośnięty lasami; • rozproszone osadnictwo na wyniesionych wydmach w zabagnionej dolinie Warty; • anastomoza rzeczna Warty, utrudniająca penetrację obcym. 	<ul style="list-style-type: none"> • komunikacja rzekami: Warty i rzeki przecinające płaskowyż m.in.: Flisa, Żyłka; • ujście Flisy do Warty. 	<ul style="list-style-type: none"> • niestabilna sytuacja polityczna – okres rozbitcia dzielnicowego; • odbudowywanie państwowości poprzez wzrost roli księcia i duchowieństwa oraz działania integracyjne (wspieranie rozwoju ośrodków osadniczych, wsi służebnych, parafii). 	<ul style="list-style-type: none"> • stopniowe zanikanie organizacji opolnej; • rozproszone osadnictwo (dworzyszczka, osady targowe) i kultura rolnicza; • rola religii chrześcijańskiej dla integracji osadniczej.
Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne lokalizacji Pызdr w okresie bezpośrednio poprzedzającym lokację miejską (poł. XIII wieku) – ryc.IX.1					

Tabela IX.2. Charakterystyka przestrzeni miejskiej Pyzdr w okresie lokacji na prawie średzkim (od 1257 do 1331 roku)

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

Rozdział III. Obecna sytuacja Pyzdr jako efekt zmian środowiska

Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł

Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku

Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych

Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdr

Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr

TEREN MIASTA PYZDRY PIERWSZEJ LOKACJI (w obecnych granicach administracyjnych)					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (LĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2- VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2- VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2- VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.3	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.3
<ul style="list-style-type: none"> • płaskowyż na prawym brzegu Warty, przy ujściu Flisy korzystny dla rozwoju wczesnej osady nadrzecznej Rybitwy, a na wzgórzu dla usytuowania obronnego kościoła farnego i miasta; • skarpa o południowym nachyleniu w kierunku rzeki Warty korzystna dla lokalizacji winnicy (Winnica na północ od miasta); • północny, częściowo odlesiony płaskowyż, korzystny dla rozwoju rolnictwa (trójpolówka) i wypasu bydła (wówczas w lasach); • zabagniona dolina ujścia rzeki Proсны do Warty (anastomoza rzeczna). 	<ul style="list-style-type: none"> • rynek miasta - miejsce ratusza, kramów i odbywania targów i jarmarków (utrzymanie więzi ekonomicznej miasta z okolicznymi miasteczkami i wsiami, w tym służebnymi); • stosowanie tzw. miary pyzdrskiej (1291 r.); • ludność żydowska może osiedlać się w Pyzdrach (1264 r.); • podgrodzie – osada rybacko-portowa Rybitwy nad Wartą (rybołówstwo, przeładunek drewna i płodów rolnych); • dochody miasta ze wsi służebnych: Rataje, Cieśle, Pietrzyków, Tuleje; • zwolnienia mieszczan od opłaty myta i zezwolenia na wolny handel solą, zwolnienia z opłat celnych pieszych przekraczających most w Pogorzeliczy; • nadania dla mieszczan pyzdrskich gruntów poza miastem (1291 r. – nadanie saliny Henrykowi z Soli we wsi Sól, a potem rozszerzenie o nadanie sołectwa we wsi Wrąbczyn na prawie niemieckim); • nadanie przez Przemysła II przywileju mennicznego dla Pyzdr w 1293 roku; • prawo do odbywania w Pyzdrach jarmarków od 1296 roku; • dokument handlowy dla miasta od Władysława Łokietka (1297 r.) – prawo do budowy dowolnej ilości kramów sukienicznych i straganów, zwolnionych od opłat dla księcia, co szósty kram i stragan miał posiadać wójt i jego następcy do swego użytku, a wójt i mieszczanie mieli korzystać z analogicznych zwolnień z jatek mięsnych itp.; tkacze sukna i obcy przybysze z innych miast mogli trudnić się sprzedażą sukna na łokcie wyłącznie na podstawie zwolnienia mieszczan; • z 1312 roku pochodzi wzmianka o budowniczym mostów; • gmina miejska w Pyzdrach otrzymuje od Władysława Łokietka na wieczystą własność trzy wsie: Rataje, Pietrzykowo, Gałężewo z młynem w Tulejach oraz czwartą wieś Cieśle (1314 r.); • funkcjonowanie młyna łodnego na Warcie (młyn dla cystersów łódzkich, darowany przez króla Władysława Łokietka) – 1324 r. 	<p>obwarowane miasto na wyniosłej skarpie nad Wartą i Flisą, otoczone wałami drewniano-ziemnymi z palisadą i fosą (Flisa), gwarantowało obronność dla rozwiniętych funkcji miejskich, wynikających z prawa średzkiego:</p> <ul style="list-style-type: none"> • funkcja reprezentacyjna i sądownicza (rynek z ratuszem); • funkcje gospodarcze – gromadzenie i przechowywanie żywności, handel na rynku; • funkcje sakralne: <ul style="list-style-type: none"> - lokalizacja obronnej protogotyckiej fary (z cmentarzem), - kościół i klasztor franciszkanów na skarpie przy wale drewniano-ziemnym, oddzielony od grodu tzw. przedgródkiem; • funkcje mieszkalne na wydzielonych działkach w obrębie wałów drewniano-ziemnych (na tyłach działek: gospodarcze, rzemieślnicze i hodowlane); • funkcje ostrzegawcze dla mikroregionu pyzdrskiego m.in. dla wsi służebnych z dominant przestrzennych w mieście (np. znaki dymne z wieży fary, z grodu). 	<ul style="list-style-type: none"> • rynek miasta przecięty główną ulicą prowadzącą do dwóch bram w wale drewniano-ziemnym (północnej i południowej); • przeprawa przez Wartę po moście w Pogorzeliczy (1283 r.); • wzmianka o budowniczym mostów Mikołaju (1312 r.). 	<ul style="list-style-type: none"> • miasto książęce – lokacja na prawie średzkim przez księcia Bolesława Pobożnego w 1257 roku; sąsiedztwo dworu książąt wielkopolskich w Dłusku; • miasto królewskie od 1295 roku – koronacji Przemysła II w Gnieźnie; w sąsiedztwie dwór wiejski królewski w Dłusku; • po tragicznej śmierci króla Przemysła II w 1296 roku Pyzdrzy poparły kandydaturę Władysława Łokietka na króla Polski; • zjazd w Pyzdrach w 1318 roku poprzedzający starania Władysława Łokietka o godność królewską. 	<ul style="list-style-type: none"> • miasto lokowane przez Bolesława Pobożnego na prawie średzkim w 1257 roku; • wójt Andrzej zasadzca (1257 r.) – Wójtostwo nad Flisą; • wydawanie dokumentów książęcych w dworze książęcym w Dłusku oraz od 1294 roku naprzemiennie w Dłusku i Pyzdrach; • rynek miasta – miejsce odbywania zjazdów, ogłaszania treści dokumentów książęcych (potem królewskich) i wyroków sądowych; • ratusz na rynku jako siedziba władz miejskich; • reprezentacyjna fara jako miejsce kultu NMP, a w 1265 roku – konsekracja biskupa Falenty; • ufundowanie zabudowań klasztoru franciszkanów przez Przemysła II w 1292 roku (rola religii dla integracji społeczeństwa i edukacji); • powołanie mincerza pyzdrskiego w 1293 roku; • założenie w 1290 roku przez księcia Przemysła II, na przedmieściu Rybitwy przy ujściu Flisy, szpitala z kościołem pw. św. Ducha, powierzonego bożogrobcom miechowskim; • nadanie przez Władysława Łokietka mieszczanom prawa do karania śmiercią przestępców w 1298 roku; • miasto posługuje się pieczęcią od 1302 r.; • ławnicy pełnią funkcje w ratuszu od 1303 r.; • 1306 roku Pyzdrzy otrzymały sołectwo w trzech wsiach książęcych przeznaczonych do lokacji, leżących na północny-wschód od miasta: opuszczonych Rataj, Pietrzykowa i nieistniejącej dziś wsi Tuleja; • z 1306 roku pochodzi wzmianka o medyku w Pyzdrach; • z 1307 roku pochodzi wzmianka o kościele św. Krzyża, który jako szpitalny funkcjonował przy bramie północnej na przedmieściu w rejonie Wójtostwa; • w 1314 roku Pyzdrzy otrzymują na wieczystą własność gminy miejskiej trzy wsie Rataje, Pietrzykowo i Gałężewo z młynem w Tulejach oraz czwartą wieś Cieśle; odtąd są to wsie miejskie.
Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne Pyzdr pierwszej lokacji na prawie średzkim (po 1257 do 1331 roku) – ryc.IX.2					

Tabela IX.3. Charakterystyka uwarunkowań powtórnej lokacji przestrzennej Królewskich Pyzdr z rezydencjonalnym zamkiem (przełom XIV/XV wieku)

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

Rozdział III. Obecna sytuacja Pyzdr jako efekt zmian środowiska

Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł

Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku

Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych

Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry

Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr

UWARUNKOWANIA DLA TERENU MIASTA PYZDRY POWTÓRNEJ LOKACJI PRZESTRZENNEJ (w obecnych granicach administracyjnych)					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (LĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.3 V VI.2-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.3 V VI.2-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.3 V VI.2-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.3 V VI.2-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: - IV.3 V VI.2-VI.9 - VIII.4	Podrozdziały: - IV.3 V VI.2-VI.9 - VIII.4
<ul style="list-style-type: none"> rozległa dolina rzeki Warty i Proсны, świadomie przekształcana dla potrzeb gospodarczych i osadniczych: <ul style="list-style-type: none"> nadbrzeże przeładunkowe w Pyzdrach, młyn pod zamkiem łodny, młyny wodne na północ przy zamku na Flisie w rejonie Rybitwy, stawy na Flisie w sąsiedztwie Wójtostwa (Zwierzyniec), osada rybacka Rybitwy z portem przy zatoce; płaskowyż na prawym brzegu Warty korzystny dla rozwoju pyzdrowskiego budownictwa i rolnictwa; postępująca wycinka lasów na płaskowyżu. 	<ul style="list-style-type: none"> płaskowyż na prawym brzegu Warty korzystny dla wznoszenia ciężkich murowanych budowli; miasto lokacyjne obwiedzione murami obronnymi z basztami zespolone z obronnym reprezentacyjnym <i>castrum</i>; w obrębie murów obronnych miasta murowana fara, kościół i klasztor franciszkanów oraz zamek (budynki murowane np. kościoły, zamek stanowiły miejsca bezpiecznego składowania żywności oraz różnorodnych towarów); płaskowyż północny w kierunku kasztelanii biechowskiej (częściowo odlesiony) korzystny dla: <ul style="list-style-type: none"> rozwoju rolnictwa trójpolowego, wypasu bydła w lasach, lokalizacji młynów na Flisie, wiatraków (Szyba) hodowli ryb i zwierząt (stawy w rejonie Wójtostwa, Zwierzyniec); osada rybacka Rybitwy, położona na zachód od Bramy Kaliskiej, rozciągnięta jest wzdłuż 0.5 km zatoki, rozciągającej się od wsi Tarnowa (port rybacki w zatoce); rozległa dolina rzeki Warty (starorzecza i wydmy), stanowiąca miejsce: <ul style="list-style-type: none"> pozyskiwania ryb oraz ptactwa wodnego przez okres całego roku, rozproszonego osadnictwa na wydmach, uzyskiwania soli z salin, funkcjonowania młyna łodnego, prowadzenia gospodarki leśnej (na południe od Pyzdr lasy gminy miejskie, aż do XIX wieku). 	<ul style="list-style-type: none"> miasto otoczone murem obronnym z basztami i trzema bramami oraz otoczone fosą; przylegający do miasta okolony murami murowany zamek z czterema basztami góruje na skarpie nad rozległą doliną Warty; zamek wyposażony w nowoczesne środki techniczne obrony (udokumentowane pierwsze użycie armaty na ziemiach polskich w 1383 roku przez atakujących); w strefie przymurnej na terenie miasta: murowana obronna fara oraz kościół i klasztor franciszkanów – oddzielony od zamku tzw. przedgródkiem. 	<ul style="list-style-type: none"> funkcjonują wcześniejsze szlaki międzynarodowe: <ul style="list-style-type: none"> Toruń-Pyzdzy-Wrocław lub Głogów, Szczecin-Poznań-Pyzdzy-Konin-Kraków, Wieluń (Ruda)-Kalisz-Pyzdzy-Gniezno-Toruń lub Gdańsk; rzeka Warta jest rzeką spławną – "Piastowska droga wodna", z portem przeładunkowym na nadzalewowej terasie Przedmieścia Rybitwy, usytuowanym w rejonie Bramy Kaliskiej i u podnóża zamku; stabilizacja szlaków komunikacyjnych, w związku z istnieniem obwarowanego miasta z zamkiem i stałymi przeprawami przez Wartę (3 mosty w Pyzdrach na groblach w kierunku Kalisza). 	<ul style="list-style-type: none"> stabilizacja sytuacji politycznej w okresie rządów króla Kazimierza Wielkiego i króla Władysława Jagiełły w XIV wieku; miasto Pyzdry, położone z dala od granic zewnętrznych kraju funkcjonowało jako miasto królewskie z reprezentacyjnym królewskim <i>castrum</i> i było stolicą <i>districtum</i> (powiatu), a więc siedzibą powiatowych władz administracyjnych i sądowych. 	<ul style="list-style-type: none"> powtarzające się wizyty monarchy na reprezentacyjnym <i>castrum</i> w Pyzdrach, podnoszą rangę miasta; bicie własnej monety – denara pyzdrowskiego; na rynku reprezentacyjny ratusz (w podziemiu ratusza więzienie), waga miejska, kramy; ogłaszanie na rynku komunikatów monarchy, władz miejskich, wyroków sądów grodzkiego i powiatowego oraz wykonywanie kar; funkcjonowanie na przedmieściach kościołów szpitalnych (żebracze): <ul style="list-style-type: none"> pw. św. Ducha (bożogrobców miechowskich), pw. św. Krzyża; przywilej organizowania przez Pyzdry cotygodniowych targów i jarmarków 4 razy do roku, integrujących miejscową społeczność i przybywających kupców; ustanowienie w Pyzdrach komory celnej przez króla Władysława Jagiełłę; 1395 r. – gwardian franciszkanów uzyskuje od władz miasta pozwolenie na budowę cegielni (glinianki w lasach miejskich na obrzeżu Puszczy Pyzdrowskiej); 1403 r. – król Władysław Jagiełło nadał Pyzdom prawo magdeburskie i w tym samym roku prawo na założenie sukienic.
Rozplanowanie Królewskich Pyzdr jako miasta zespolonego z rezydencjonalnym zamkiem (przełom XIV/XV wieku) – ryc.IX.3					

Tabela IX.4. Rejon pyzdrskiego osadnictwa w okresie poprzedzającym wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr na prawie średzkim

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

- Rozdział III. Obecna sytuacja Pyzdr jako efekt zmian środowiska
- Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł
- Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku
- Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych
- Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry
- Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr

REJON PYZDRSKIEGO OSADNICTWA W OKRESIE POPRZEDZAJĄCYM LOKACJĘ MIEJSKĄ PYZDR w 1. poł. XIII w. – w promieniu około 20 km od Pyzdr					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (LĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 - VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.9 VII VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.1-VIII.2	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.1-VIII.2
<ul style="list-style-type: none"> • zróżnicowane warunki przyrodnicze, wynikające z ukształtowania terenu: <ul style="list-style-type: none"> - rozległa dolina rzeki Warty przy zabagnionych ujściach rzek: Proсны, Lutyni, Wrześnicy i Moskawy (lasy grądowe, wierzba, wiklina), - płaskowyż północny porośnięty lasami (lasy grabowo-dębowe), - południe – Puszcza Pyzdrska (lasy sosnowe); • zmiany klimatyczne (ochłodzenie klimatu); • wielkie powodzie (anastomoza rzeczna), osadnictwo w dolinach narażone na ryzyko zniszczenia; • okno hydrogeologiczne na odcinku doliny Warty od Łądu do Pyzdr, mniejsze przepływy powierzchniowe wód powodziowych, umożliwiające przetrwanie osadnictwa na wydmach. 	<ul style="list-style-type: none"> • życie gospodarcze skupiało się wokół wspólnot wiejskich, osad targowych, na podgrodziach, w rejonie grodów, wokół kształtujących się ośrodków polityczno-religijnych; • gospodarka wymienna, której podstawę stanowiło: rolnictwo, pasterstwo i rybołówstwo; • zróżnicowane możliwości wykorzystania obszarów w zakresie pozyskania żywności: <ul style="list-style-type: none"> - w lasach – łowiectwo traperskie (polowania na grubego zwierza), zbieractwo runa leśnego (jagody, grzyby, zioła), wypas bydła, - w dolinach rzek (ryby, ptactwo wodne), - na płaskowyżu – rolnictwo; • dostęp do wody pitnej dla ludzi i zwierząt; • sól z salin w dolinie Warty jako środek płacniczy, medyczny i do konserwowania żywności. 	<ul style="list-style-type: none"> • trudna dostępność terenów osadnictwa – zabagnione ujście rzeki Proсны i Lutyni do Warty; • grody w Gieczu, Splawiu-Wodzisku, Ostrowiu, Wilkowyi, Pyzdrach, Rydlowej Górze w miejscach trudnodostępnych; • osadnictwo rozproszone na wyniesionych wydmach w dolinie zabagnionej Warty oraz na płaskowyżu; • na południe od terenów osadnictwa niezasielona Puszcza Pyzdrska; • po powodziach w 1. połowie XIII wieku przenoszenie osadnictwa na tereny terasy nadzalewowej – Rybitwy oraz na wysoką skarpe nadwarciańską Dłusk, Rataje, Pietrzyków. 	<p>Rzeki stanowiły drogi, którymi osadnictwo posuwało się w głąb terenów niezalesionych; szlaki handlowe biegnęły wzdłuż rzek:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rzeka Warta: <ul style="list-style-type: none"> - gród łądzki - Rydlowa Góra, - gród w Pyzdrach w rejonie ujścia dopływu Warty (Flisy), - gród Splawie-Wodzisko (rejon ujścia Proсны do Warty); • rzeka Lutynia (gród wilkowyjski, kasztelania ostrowska); • rzeka Wrześnica (Samarzewo); • rzeka Moskawa (gród giecki). <p>Brody przez Wartę w zależności od poziomu wód; najstarszy stały bród w Pogorzeliczy.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • okres rozbitcia dzielnicowego - ziemia pyzdrska (<i>Terra Pisdrensis</i>); • Gniezno w dzielnicy senioralnej jako siedziba arcybiskupstwa (miejsce koronacji królów); • religia chrześcijańska integruje ośrodki osadnicze, przyczyniając się do powstawania większych ośrodków polityczno-religijnych; • dążenie do scentralizowania władzy poprzez tworzenie mniejszych okręgów administracyjnych w formie nadań książęcych jako formy pozyskiwania sojuszników. 	<ul style="list-style-type: none"> • ciągle podróżowanie i wizyty księcia oraz ogłaszanie komunikatów na wiecach (kontrola zachowań poddanych); • dwór wiejski książąt wielkopolskich w Modrzu i Pobiedziskach, przeniesiony w 1253 roku do Dłuska; • rozwój ośrodków polityczno-religijnych (osadnictwo zakonne); od 1175 roku cystersi w Łądzie, sprowadzeni z Niemiec (z Altenbergu) osuszają obszary wodno-błotne doliny Warty w rejonie Rydlowej Góry i Łądu; • organizacja opolna – produkcja i dystrybucja dóbr na zasadzie handlu wymiennego.
Lokalizacja Pyzdr na tle osadnictwa południowo-wschodniego czoła opolnego kasztelanii gieckiej (poł. XIII wieku) – ryc.IX.4					

Tabela IX.5. Charakterystyka Pyzdr na tle *Terra Pisdrensis* w okresie lokacji miasta na prawie średzkim (od 1257 do 1331 roku)

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

Rozdział III. Obecna sytuacja Pyzdr jako efekt zmian środowiska

Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł

Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku

Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych

Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry

Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr

TERRA PISDRENSIS PO LOKACJI PYZDR NA PRAWIE ŚREDZKIM (OD 1257 DO 1331 ROKU) - w promieniu do około 30 km od Pyzdr					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (ŁĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.3	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 - VIII.3	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - - VIII.3
<ul style="list-style-type: none"> postępujące zmiany środowiska przyrodniczego: <ul style="list-style-type: none"> ochłodzenie klimatu, odlesienia płaskowyżu na północ od Pyzdr; działania w zakresie zmian w gospodarce wodnej m.in. stabilizowanie nadzalewowego nadbrzeża rzeki Warty u podnóża Pyzdr na cele portu przeładunkowego (lokalizacja młyna łodnego pod zamkiem). 	<ul style="list-style-type: none"> rzeki jako siatka geomorfologiczna dla podróżujących drogami wodnymi (transport ludzi, zwierząt i produktów rolnych) i wzdłuż rzek: Warta, Proсна, Lutynia, Wrześnica, Goplenica (Gopło); funkcjonowanie mostu w Pogorzeliczy od 1283 roku; wody termalne w dolinie Warty – pozyskiwanie soli w salinach w: Białobrzegu, Wrąbczynku i Dłusku w celach konserwacji żywności, leczniczych i handlowych. 	<ul style="list-style-type: none"> położenie z dala od granic zewnętrznych domeny Piastów; alternatywne drogi dla przerzutu wojska i żywności na duże odległości (drogi wodne i lądowe); kasztelania biechowska od północnego-zachodu, kasztelania wilkowyjska od południowego-zachodu; przywilej dla mieszkańców czterech miast wielkopolskich: Poznania, Kalisza, Gniezna i Pyzdr do karania śmiercią przestępców za rozboje na drogach, niezależnie od stanu do którego należą (1298 r.). 	<ul style="list-style-type: none"> zróżnicowana komunikacja (wodna i drogowa) – alternatywne możliwości transportu wojska i żywności; rzeki: <ul style="list-style-type: none"> rzeka Warta (Sieradz-Spicymierz-Uniejów-Konin-Łąd-Pyzdry -Środa-Nowe Miasto n/Wartą- Poznań-grody nadnoteckie-Wolin), rzeka Proсна (powiązania Wieluń-Kalisz-Chocz-Pyzdry), rzeka Lutynia (Żerków), rzeka Wrześnica (Samarzewo, Września), rzeka Moskawa (Giecz), rzeka Meszna (Słupca, Powidz), rzeka Goplenica (powiązanie poprzez jezioro Gopło z Notecią i Wisłą –Toruń, Gdańsk); drogi: <ul style="list-style-type: none"> międzynarodowy Trakt Toruński przez Gniezno, Pyzdry do Wrocławia (Głogowa) z mostem w Pogorzeliczy, droga z Poznania do Kalisza przez Pyzdry; powstanie stałych traktów lokalnych, w związku z funkcjonowaniem wsi miejskich (Rataje, Cieśle, Pietrzyków, Gałężewo z Tuleją) oraz innych osad, związanych z rzekami (Rybitwy-Tarnowa-Pogorzelica wzdłuż Warty; Września-Samarzewo-Pietrzyków wzdłuż Wrześnicy; Cieśle-Biechowo wzdłuż Flisy). 	<ul style="list-style-type: none"> do 1261 roku okres trwania wojny o Łąd; niestabilna sytuacja polityczna po zamordowaniu króla Przemysła II w Rogoźnie w roku 1296; w 1300 roku koronacja Wacława III (czeskiego) na króla Polski; w 1312 roku podział dziedzictwa śląsko-wielkopolskiego na dystrykty między pięciu synów Henryka Głogowskiego z siedzibami w: Pyzdrach, Słupcy, Nowym Mieście nad Wartą, Środzie i Gnieźnie; nieustająca walka księcia Władysława Łokietka na rzecz zjednoczenia ziem polskich i koronacja na króla w 1320 r.; dzielnica senioralna Małopolska z Krakowem; <i>Terra Pisdrensis</i> (ziemia pyzdrska) w województwie kaliskim; niespodziewany najazd Krzyżaków na Wielkopolskę w roku 1331 i spalenie wielu miast i osad, w tym miasta Pyzdry. 	<ul style="list-style-type: none"> ciągłe podróżowanie księcia (króla) i ogłaszanie komunikatów na wiecu jako wyraz wszechobecnej władzy i forma kontrolowania zachowań ludzkich; związki małżeńskie jako forma sojuszy polityczno-gospodarczych; seniorat (pierwszeństwo w rodzie); przeniesienie dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku k/Pyzdr (powołanie kupca - dostawcy dworu Ubelina); w 1296 roku lokacja Słupcy na prawie średzkim (podobnie jak lokowane były Pyzdry); Rataje, Cieśle, Pietrzyków i Tuleje lokowane jako wsie służebne miasta Pyzdry.
Lokalizacja Pyzdr na tle osadnictwa północnej części <i>Terra Pisdrensis</i> (przełom XIII/XIV wieku) – ryc.IX.5					

Tabela IX.6

Charakterystyka powiatu pyzdrskiego po powtórnej lokacji przestrzennej Pyzdr (do roku 1403)

Sporządzone na podstawie rozdziałów:

Rozdział III. Obecna sytuacja Pyzdr jako efekt zmian środowiska

Rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł

Rozdział V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku

Rozdział VI. Analiza materiałów kartograficznych

Rozdział VII. Badania etymologii i chronologii stosowania nazwy miejscowej Pyzdry

Rozdział VIII. Badania procesu lokalizowania i kolejnych lokacji Pyzdr

POWIAT PYZDRSKI PO POWTÓRNEJ LOKACJI PRZESTRZENNEJ PYZDR (do roku 1403)					
1. WARUNKI PRZYRODNICZE	2. WARUNKI GOSPODARCZE (W TYM OSADNICTWO)	3. OBRONNOŚĆ MIEJSCA	4. ŁATWOŚĆ KOMUNIKACJI (LĄDOWEJ, WODNEJ)	5. SYTUACJA POLITYCZNA	6. SYTUACJA PRAWNO-OBYCZAJOWA
Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: III.1-III.3 IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V VI.2-VI.4, VI.6-VI.9 VII VIII.4	Podrozdziały: - IV.2-IV.3 V - VII VIII.4
<ul style="list-style-type: none"> postępujące zmiany środowiska przyrodniczego: <ul style="list-style-type: none"> ochłodzenie klimatu, odlesienia płaskowyżu na północ od Pyzdr; prace ziemne związane ze zmianami w gospodarce wodnej: <ul style="list-style-type: none"> wprowadzenie wód powierzchniowych do fos okalających mury miast lokacyjnych, stabilizowanie nadzalewowych nadbrzeży rzeki Warty u podnóża miast na cele portów przeladunkowych. 	<ul style="list-style-type: none"> stabilizacja stosunków towarowo-pieniężnych (w użyciu m.in. denar pyzdrski); prowadzenie działalności przez kupców zgodnie z cyklem produkcji na wsi: na przednówku (np. futra), po żniwach (np. zboża, mąka); umiejętność przechowywania towarów i spekulacja nimi w okresach deficytu np. jarmarków, świąt patrona w miastach, itp.; Warta, Proсна, Lutynia, Wrześnica, Goplenica (Gopło) jako drogi wodne (transport wojska, towarów m.in. żywności); stałe funkcjonowanie mostów w Pyzdrach, Dłusku i Pogorzeliczy ułatwiające dostęp komunikacyjny do siedziby powiatu, co poprawiło koniunkturę gospodarczą i handlową w powiecie. 	<ul style="list-style-type: none"> położenie z dala od granic zewnętrznych Królestwa Polskiego; system miast obronnych z zamkami, w tym miasto Pyzdry, gwarantem bezpiecznego państwa; murowany zamek obronny z basztami, przylegający do murów miasta jest elementem łańcucha obronnego linii zamków, mających dać odpór ewentualnym najazdom krzyżackim od północy; zróznicowana komunikacja: wodna i drogowa daje bezpieczne, alternatywne możliwości transportu wojska i towarów np. żywności, broni, drewna. 	<p>Zróznicowane możliwości komunikacji: wodnej i drogowej – alternatywne możliwości transportu wojska i towarów:</p> <ul style="list-style-type: none"> rzeka Warta jako "Piastowska droga wodna": <ul style="list-style-type: none"> powiązania z ziemią rudzką – Sieradz, Spicymierz, Uniejów, Konin, powiązania z grodami nadnoteckimi i wyspą Wolin (Środa, Nowe Miasto n/Wartą, Poznań, grody nadnoteckie, Wolin), rzeką Goplenicą powiązanie poprzez jezioro Gopło z Notecią i Wisłą (Toruń, Gdańsk); rzeka Proсна – powiązania Kalisz i Ziemia Wieluńska; inne rzeki: <ul style="list-style-type: none"> Lutynia (Żerków), Wrześnica (Września) Meszna (Słupca, Powidz, Jezioro Ślesieńskie); drogi lądowe: <ul style="list-style-type: none"> międzynarodowy Trakt Toruński przez powiat pyzdrski do Wrocławia (ew. Głogowa) – Września, Pyzdry, Żerków, Jarocin, Koźmin, Krotoszyn. 	<ul style="list-style-type: none"> nieustanne dążenie Władysława Łokietka do zjednoczenia ziem polskich; dzielnica senioralna Małopolska z Krakowem; koronacja Władysława Łokietka na króla Polski w Krakowie; stabilizacja sytuacji politycznej za czasów króla Kazimierza Wielkiego i króla Władysława Jagiełły w Wielkopolsce; powiat pyzdrski w województwie kaliskim. 	<ul style="list-style-type: none"> seniorat (pierwszeństwo w rodzie); ciągłe podróżowanie króla po kraju w celu budowy autorytetu władzy i kontroli polityczno-gospodarczej stanu państwa; ogłaszanie komunikatów monarchy na rynkach miast królewskich; publiczne ogłaszanie i wykonywanie wyroków jako wyraz wszechobecnej władzy i forma kontrolowania zachowań ludzkich; związki małżeńskie jako forma sojuszy polityczno-gospodarczych; potwierdzenie przez króla nadania Pyzdom wsi służebnych: Rataje, Cieśle, Pietrzyków i Tuleje; Pyzdry mają prawo do organizacji targów i 4 jarmarków w roku; 1403 r. – nadanie Pyzdom prawa magdeburskiego.

Lokalizacja Królewskich Pyzdr jako stolicy powiatu pyzdrskiego (przełom XIV/XV wieku) – ryc.IX.6



OZNACZENIA
 1 – gród pyzdry
 2 – przedgródek
 3 – kościół na podgrodziu
 4 – obronny kościół pw. NNMP
 5 – plac targowy przykościelny osady targowej

Opracowanie graficzne
 Kacper Głazaczow
 (rysunek na "Planie Siedzib Miasta Pzdr" z 1829 roku J. Gaszyńskiego, kopiowanym przez Roberta Czerniaka – czerwiec 1987 roku)

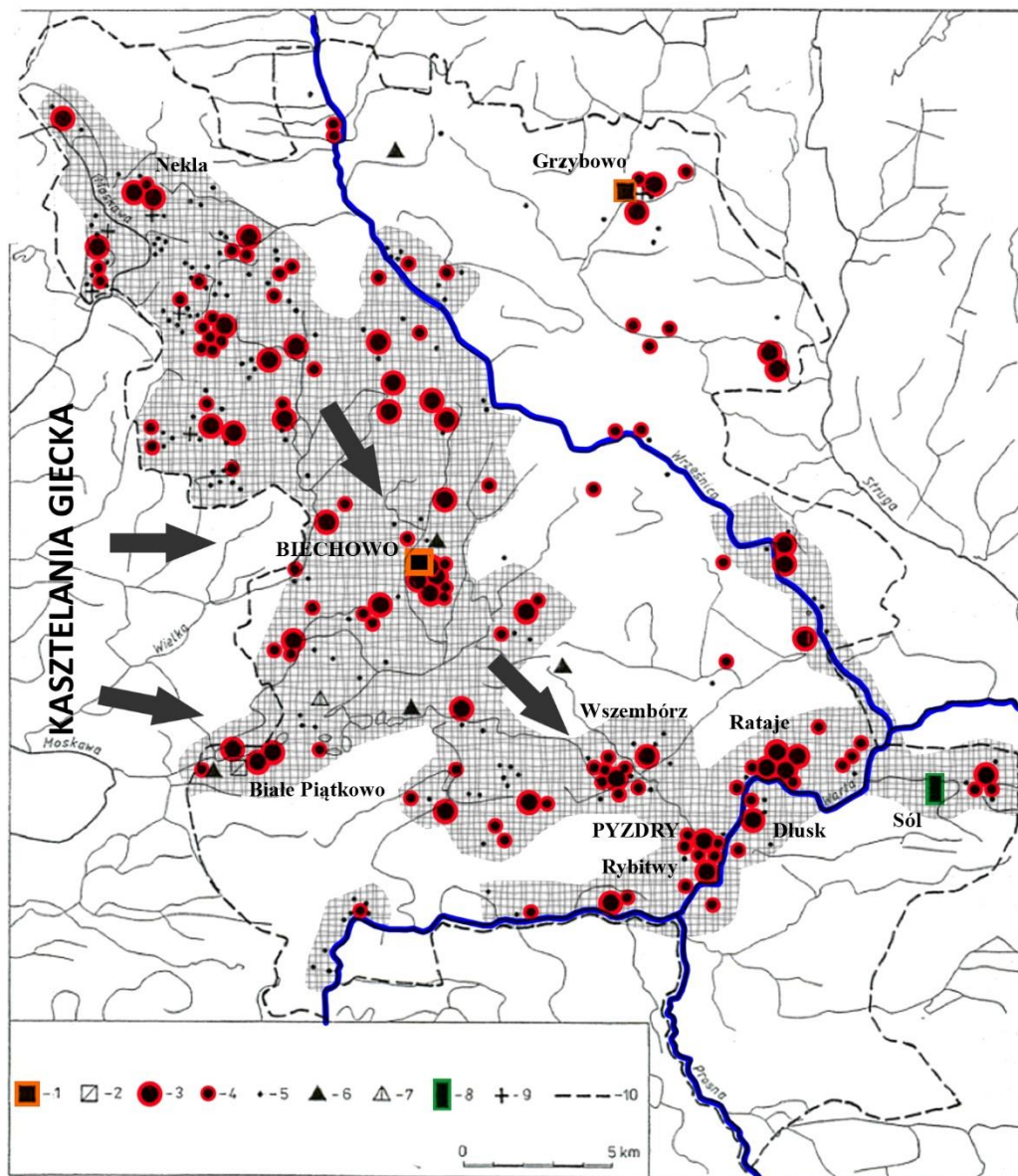
Ryc.IX.1. Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne lokalizacji Pzdr w okresie bezpośrednio poprzedzającym lokację miejską (poł. XIII wieku)



Ryc.IX.2. Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne Pyzdr pierwszej lokacji na prawie średzkim (po 1257 do 1331 roku)



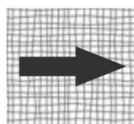
Ryc.IX.3 Rozplanowanie Królewskich Pyzdry jako miasta zespolonego z rezydencjonalnym zamkiem (przełom XIV /XV wieku)



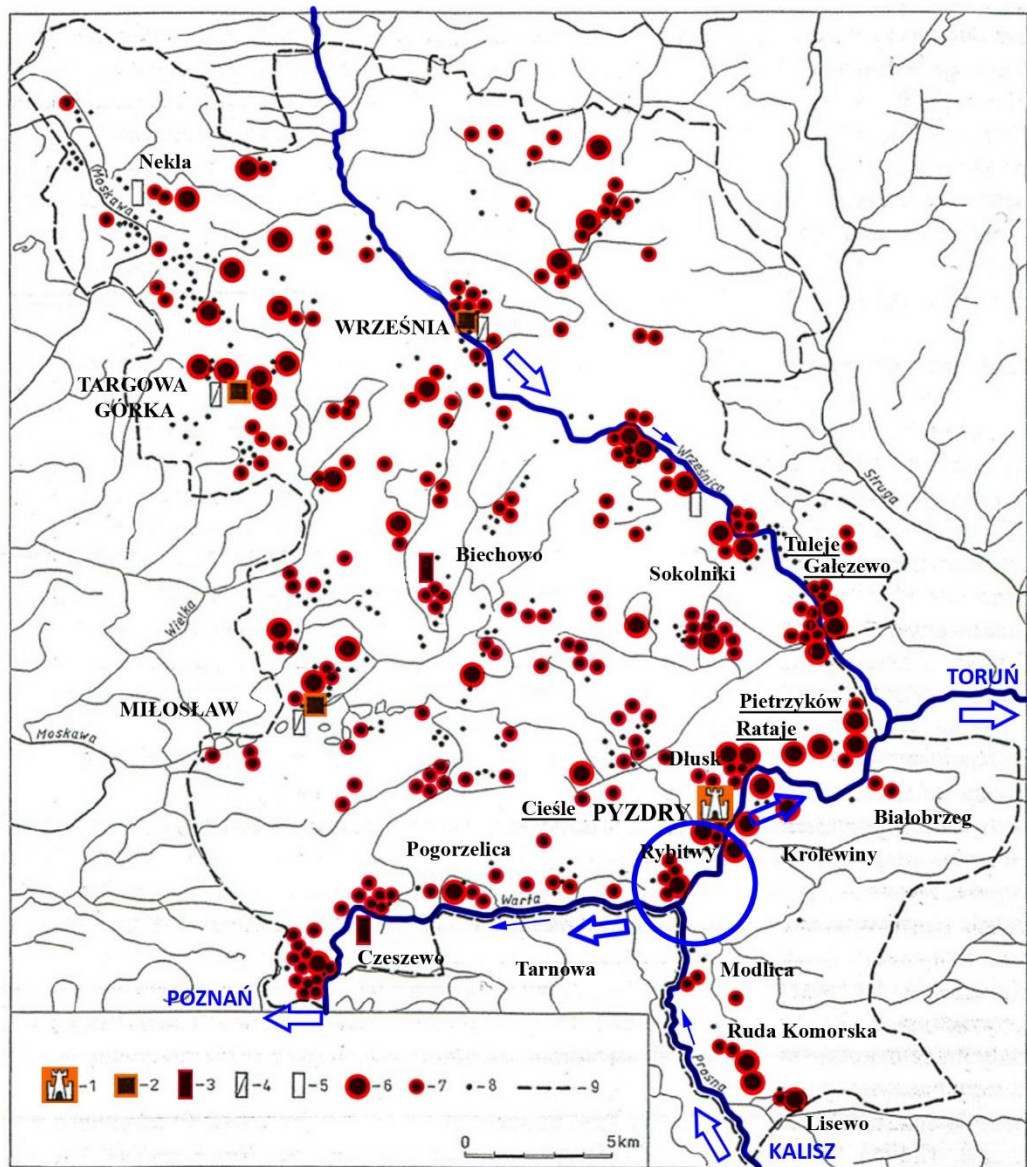
Ryc.IX.4. Lokalizacja Puzdr na tle osadnictwa południowo-wschodniego czoła opolnego kasztelanii gieckiej (poł. XIII wieku)

Legenda : 1 - grodziska; 2 - grodziska domniemane; 3 - osady; 4 - punkty osadnicze; 5 - ślady osadnicze; 6 - cmentarzyska; 7 - cmentarzyska domniemane; 8 - warzelnia soli; 10 - granice powiatu wrzesińskiego

opracowano na podstawie "Mapy rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z młodszych faz wczesnego średniowiecza (pierwsza połowa X - połowa XIII w.) na terenie powiatu wrzesińskiego - Michał Brzostowicz. Część 1 : Ziemia wrzesińska w pradziejach i średniowieczu. Września 2003 r.



Kierunek rozwoju osadnictwa opolnego kasztelanii gieckiej



Ryc.IX.5. Lokalizacja Pzdrz na tle osadnictwa północnej części *Terra Pisdrensis* (przełom XIII/XIV wieku)

Legenda : 1 - miasto królewskie; 2 - miasta prywatne; 3 - grodziska stożkowe; 4 - domniemane grodziska stożkowe funkcjonujące w pobliżu miast prywatnych; 5 - domniemane grodziska stożkowe wymagające weryfikacji; 6 - osady; 7 - punkty osadnicze; 8 - ślady osadnicze; 9 - granice powiatu wrzesińskiego

opracowano na podstawie "Mapy rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza (druga połowa XIII - XV w.) na terenie powiatu wrzesińskiego - Michał Brzostowicz. Rozwój osadnictwa średniowiecznego na Ziemi Wrzesińskiej. Września 2003 r.



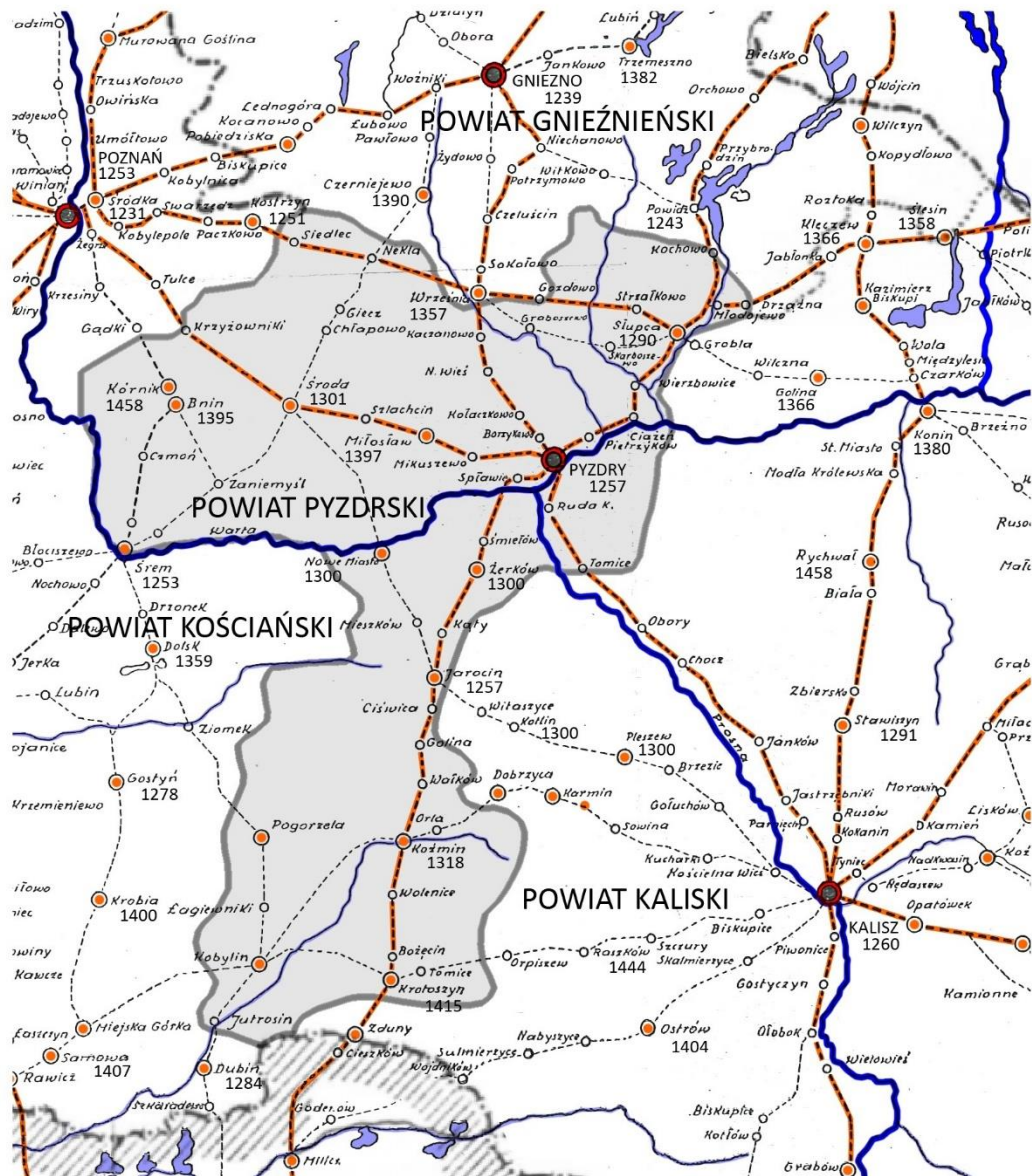
Kierunki rozwoju osadnictwa wzdłuż rzek











Pzdrz jako węzeł krajowej komunikacji wodnej

Rataje

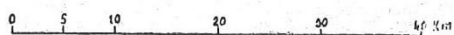
Nazwy wsi gminy miejskiej Pzdrz - podkreślono nadania króla



Ryc.IX.6. Lokalizacja Królewskich Pyzdr jako stolicy powiatu pyzdrskiego (przełom XIV/XV wieku)

-  Ważniejsze miasta (data lokacji)
-  Miasta (data lokacji)
-  Miasteczka i wsie
-  Główne drogi
-  Inne ważniejsze drogi
-  Główne szlaki komunikacji wodnej (Warta, Proсна)
-  Rzeki
-  Granice powiatu pyzdrskiego

(na podstawie mapy "Podział Wielkopolski w XIV - XVIII wieku" - Gąsiorowska A., Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Wielkopolski średniowiecznej. Poznań 1965.)



oprac. graficzne arch. Mateusz Urbański

X. WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH

Przeprowadzone badania, związane z uwarunkowaniami przestrzennymi lokalizacji Pyzdr miały na celu uzupełnienie luki poznawczej, w związku z dotychczasowym brakiem analiz map dawnych, historycznych i kartograficznych w aspekcie osadnictwa pyzdrskiego i Pyzdr. Wykorzystanie w prowadzonych badaniach narzędzi digitalizowania i nakładania map kartometrycznych pozwoliło na hipotetyczne odtworzenie uwarunkowań przestrzennych, poprzedzających lokację miejską Pyzdr w 1257 roku na prawie średzkim, a także powtórna lokację przestrzenną po spaleniu miasta w 1331 roku, na podstawie analizy "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" z 1829 roku. Nowe informacje do przeprowadzanych analiz wniosły opublikowane wyniki prac archeologicznych na terenie powiatu wrzesińskiego i na zamku pyzdrskim. Efektem scalania informacji z różnych dziedzin nauki było odtworzenie uwarunkowań przestrzennych dla rozplanowania i zagospodarowania królewskiego miasta Pyzdry, okolonego murowanymi fortyfikacjami i zespolonego murem obronnym z rezydencjonalnym zamkiem (*castrum*) z czasów Kazimierza Wielkiego. Ranga Pyzdr w Królestwie Polskim została potwierdzona przez króla Władysława Jagiełłę w dniu 27 maja 1403 roku poprzez poszerzenie przywileju lokacji na prawie magdeburskim.

Przeprowadzone badania pozwoliły na udowodnienie hipotez badawczych.

Hipoteza 1 – Wczesne osadnictwo pyzdrskie stanowiło czoło opolne kasztelanii gieckiej (gród w Pyzdrach).

Terra Pisdrensis, wymieniana w dokumencie z 1234 roku, odgrywała znaczącą rolę w funkcjach opolnych kasztelanii gieckiej, jako czoło opolne jej południowo-wschodniej części. Przeprowadzone badania wskazują na postępujący rozwój osadnictwa opolnego w okresie wczesnopiastowskim z kierunku od grodu gieckiego w stronę płaskowyżu pyzdrskiego. Konsekwencją wzrostu populacji opola gieckiego było wydzielenie z kasztelanii gieckiej kasztelanii biechowskiej (odległej od Giecza o około 15 km). Kasztelania ta położona była również około 15 km na północny-zachód od pyzdrskiego grodu. Brak wzmiankowania w źródłach, aby gród pyzdrski był siedzibą kasztelanii. Przeprowadzone badania jednoznacznie wskazują na to, że w jego rejonie rozwijało się rozproszone osadnictwo ziemi pyzdrskiej (*Terra Pisdrensis*), zarówno na płaskowyżu w kierunku Biechowa, jak i na wydmach rozległej, zalewowej doliny Warty.

Hipoteza 2 – Pierwsza lokacja Pyzdr na prawie średzkim w 1257 roku, związana była z przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z linii Piastów z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku.

Książę Przemysław I w roku 1253 przeniósł dwór wiejski książąt wielkopolskich z Pobiedzisk do Dłuska. Za niezwykle korzystne warunki dla zlokalizowania dworu w Dłusku uznał bezpieczne, strategiczne położenie wsi Dłusk w sąsiedztwie grodów w Biechowie i Pyzdrach, w okresie prowadzenia wojny

o Łąd z księciem kujawskim Kazimierzem. Pyzdry i Dłusk leżały mniej więcej w geometrycznym środku w stosunku do najważniejszych w tym okresie grodów (miast) piastowskich: Poznania, Gniezna i Kalisza (od około 40 do 70 km od każdego z nich). Przeprowadzone badania wskazują, że relokacja dworu książęcego nastąpiła ze względów strategicznych oraz z uwagi na korzystne uwarunkowania przestrzenne, wynikające z położenia Dłuska na granicy dwóch środowisk przyrodniczych: doliny rzecznej Warty i zabagnionego ujścia Proсны oraz płaskowyżu na wysokiej skarpie, w rejonie grodu pyzdrskiego. Badania potwierdzają możliwości wykorzystania istniejących form pyzdrskiego zaplecza osadniczego i gospodarczego dla funkcjonowania dworu książęcego w Dłusku (m.in. wsie: Rybitwy, Winnica, Rataje, Cieśle, Pietrzyków, Walga, Zapowiednia, Wrąbczynek).

Cztery lata po przeniesieniu dworu książąt wielkopolskich do Dłuska, kolejny książę, Bolesław Pobożny uznał te uwarunkowania przestrzenne za bardzo korzystne i przeprowadził lokację miejską Pyzdr. Lokacja miała miejsce na wysokiej nadwarciańskiej skarpie, w bezpośrednim sąsiedztwie grodu pyzdrskiego. Lokacja ta była jedną z wcześniejszych w Wielkopolsce na prawie średzkim, a książę wykorzystał tu doświadczenia lokacji śląskich i dochody z miasta przeznaczał na utrzymanie dworu wiejskiego w Dłusku.

Hipoteza 3 – Ponowna lokacja Pyzdr, po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, nastąpiła z wykorzystaniem uwarunkowań przestrzennych pierwszej lokacji.

Podstawową przesłanką odbudowy miasta i powtórnej poszerzonej lokacji przestrzennej było jego strategiczne położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych i ocalałe z pożaru budowle murowane, identyfikujące Królewskie Pyzdry.

Te korzystne uwarunkowania przestrzenne potwierdzają przeprowadzone badania zgromadzonych materiałów kartograficznych, a przede wszystkim analizy "*Planu Siedzib Miasta Pyzdr*" z 1829 roku. Synchronizacja wyników tych badań z analizami materiałów źródłowych, w tym wynikami badań archeologicznych pozwoliła na sformułowanie uwarunkowań przestrzennych, mających wpływ na rozplanowanie i zagospodarowanie miasta powtórnej lokacji.

Odbudowa miasta nastąpiła z wykorzystaniem najważniejszych obiektów, które przetrwały pożar, a usytuowane były na wysokiej nadwarciańskiej skarpie: fary oraz kościoła i klasztoru franciszkanów. W miejscu grodu wzniesiono warowny zamek, a leżący bezpośrednio na północ od fary Rynek poszerzono, wybudowano na nim ratusz i kramy. Na pyzdrskim Rynku nadal odbywano targi i jarmarki, obwieszczano komunikaty oraz wykonywano kary. Fara pozostała siedzibą parafii (pielgrzymki). Te tradycyjne funkcje integrowały miejską i lokalne wiejskie społeczności. Niezwykle istotny był walor zlokalizowania Pyzdr w odległości około dwóch kilometrów na wschód od obecnego ujścia Proсны do Warty, w rejonie osadnictwa występującego od czasów wczesnohistorycznych w dolinach rzek. Stanowiło to w średniowieczu szansę dalszego rozwoju miasta.

Wymiana towarów i usług mogła odbywać się drogami wodnymi oraz nieumocnionymi traktami, przebiegającymi wzdłuż nich. Rzeki: Warta, Proсна i Lutynia funkcjonowały jako spławne w okresie średniowiecza. Rola transportu wodnego i „*piastowskiego węzła wodnego*” w Pyzdrach rosła z upływem czasu na tranzytowych szlakach z południa na północ, a mianowicie z Ziemi Rudzkiej (później Wieluńskiej) i Kaliskiej rzeką Proszą (Lutynią) do Warty, i dalej rzeką Wartą – na zachód lub „*pod prąd*” na wschód – do Bałtyku (odpowiednio przez: Poznań, Szczecin na wyspę Wolin lub przez Konin, rzekę Goplenicę, Jezioro Gopło do Torunia i Gdańska). Wskazują na to wyniki badań materiałów kartograficznych, które uzupełniają lukę poznawczą w zakresie lokalizacji Pyzdr na tle kształtującego się powiatu pyzdrowskiego (dawna *Terra Pisdrensis*). Miasto obwarowane murami i zespolone z murowanym rezydencjonalnym zamkiem (*castrum*), wzniesionym przez króla Kazimierza Wielkiego stanowiło ważny ośrodek administracyjny i element obronny państwa piastowskiego.

Królewskie Pyzdry, położone na skrzyżowaniu dróg międzynarodowych Praga – Wrocław – Toruń – Gdańsk, Szczecin – Poznań – Konin – Kraków – Buda(peszt), były w późnym średniowieczu jednym z sześciu największych miast Polski.

XI. KIERUNKI PROWADZENIA DALSZYCH BADAŃ

Region Pyzdrowski w granicach średniowiecznego powiatu pyzdrowskiego

Prowadzone analizy i badania wykazały brak kompleksowych opracowań w zakresie:

- 1) planowych prac archeologicznych i opublikowania ich wyników np. dla dawnej *Terra Pisdrensis*, czy średniowiecznego powiatu pyzdrowskiego (na obszarze kilku obecnych powiatów – od wrzesińskiego, jarocińskiego, koźmińskiego po krotoszyński),
- 2) Planu Ochrony Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego i Planu Ochrony Żerkowskiego Parku Krajobrazowego, co skutkuje między innymi brakiem danych dotyczących środowiska przyrodniczego i kształtowania krajobrazu kulturowego na tych niezwykle cennych obszarach.

Przeprowadzone badania wskazują, że brak jest publikacji wyników badań archeologicznych dla odpowiednio zdelimitowanych historycznych obszarów funkcjonalnych w określonych przedziałach czasowych dla osadnictwa średniowiecznego w środkowej Wielkopolsce.

Podjęcie dalszych badań przez odpowiednie zespoły specjalistów, pozwoliłoby na skuteczniejszą ochronę historycznego krajobrazu Królewskich Pyzdr i regionu pyzdrowskiego, przy wykorzystaniu obecnych regulacji prawnych w tym zakresie.

Rejon Pyzdrowski w granicach obecnej gminy Pyzdry

Wymaga poszukiwań i analiz nielicznych dla zaboru rosyjskiego map kartometrycznych np. lasów pyzdrowskich, łąk należących do gminy miejskiej, pyzdrowskiego osadnictwa olenderskiego. Badania archeologiczne w poszukiwaniu relikwów kościółka pod wczesnośredniowiecznym wezwaniem św. Piotra i Pawła (usytuowanego w dolinie Warty przy średniowiecznej drodze prowadzącej z Kalisza na oś pyzdrowskiej fary) mogłyby wnieść nowe informacje, dotyczące początków Pyzdr. W rejonie tego kościółka oczekiwali zapewne okoliczni mieszkańcy i kupcy na otwarcie południowej Bramy Kaliskiej ufortyfikowanego średniowiecznego miasta i przeprawę po 3 groblach oraz moście na Przedmieście Kaliskie (Rybitwy).

W dolinie Warty badań wymagają wsie, wymieniane w źródłach z okresu średniowiecza: Walga, Zapowiednia, Adamierz, Wrąbczynek, Solnia itp. Nie ustalono gdzie zlokalizowana była np. salina dłuska, a przede wszystkim dwór książąt wielkopolskich w Dłusku – w dolinie przy ujściu ciek dłuskiego do Warty, czy na wysoczyźnie, w rejonie skarpy tego ciek. Odrębnymi badaniami należałoby objąć wsie nadane miastu Pyzdry: Cieśle, Rataje, Pietrzyków, Gałęzewo i zaginioną wieś Tuleje.

Pyzdry poszerzonej lokacji przestrzennej z rezydencjonalnym zamkiem królewskim (*castrum*) – w obecnych granicach administracyjnych

1) Miasto

Na terenie Pyzdr postuluje się prowadzenie kompleksowych badań archeologicznych. W pierwszej kolejności na Rynku, w związku z pracami związanymi z wymianą nawierzchni jezdni i chodników. Na chodnikach można

by odtworzyć przebieg dawnych granic parcelacji średniowiecznych domów, w związku z likwidacją podcieni od strony Rynku (skutki pruskiej regulacji). Ciekawe wyniki mogłoby wnieść odkrycie reliktyw ratusza, kramów, sukienic, wagi miejskiej. Najprawdopodobniej zachowały się gotyckie piwnice i fragmenty murów parterów tych budowli, wobec nadsypania poziomu Rynku około 1,4 metra w stosunku do poziomu rynku średniowiecznego. Badaniom powinny podlegać zachowane relikty murów obronnych, bram wjazdowych do miasta, wież itp., w przebiegu obrysu miasta średniowiecznego. Elementy te jako chronione, wpisane do gminnej ewidencji zabytków, mogłyby być odpowiednio eksponowane w przestrzeni historycznego krajobrazu Pyzdr. Kompleksowymi badaniami archeologicznymi należy również objąć najstarszą świątynię pyzdorską – farę, oraz zespół klasztoru franciszkanów z kościołem, również w rejonie tzw. przygródka. Nieprzebadane przez archeologów są przedmieścia w sąsiedztwie trzech bram, prowadzących do ufortyfikowanego miasta oraz historyczne dzielnice obecnych Pyzdr, których nazwy zachowały się do dzisiaj: Rybitwy, Winnica, Wójtostwo, Zwierzyniec i Szyba.

Odrębnych badań wymagają średniowieczne kościółki szpitalne na przedmieściach: pw. św. Ducha, pw. św. Krzyża, pw. Bożego Ciała, osadnictwo pierwszej osady rybackiej Rybitwy, w tym średniowieczne osadnictwo na nadwarciańskiej skarpie w kierunku Tarnowa, lokalizacje historycznych młynów.

2) Zamek

Postulowane są interdyscyplinarne badania osadnicze, które mogą dać interesujące wyniki badawcze, dzięki niezbyt dużej skali zurbanizowania terenu w rejonie dawnego gotyckiego, rezydencjonalnego *castrum*. Dotyczy to również obszaru na północ od zamku, a mianowicie rejonu wjazdu po moście zwodzonem do jedynej bramy zamkowej, usytuowanej na osi *castrum*; był to rejon przedpoła Bramy Słupeckiej miasta, powiązanej murem obronnym z zamkiem (rejon przedmieścia słupeckiego). Teren na południe od zamku wymaga również dalszych badań archeologicznych, w związku z odkryciem śladów fragmentu wału spalonego grodu na skraju dziedzińca zamkowego (od strony tzw. przygródka). Szczegółowe interdyscyplinarne studia porównawcze, prowadzone m.in. w oparciu o dalsze prace archeologiczne na relikwach pyzdorskiego zamku i w jego bezpośrednim otoczeniu np. powiązania z fortyfikacjami miejskimi, kryją wielkie możliwości poznawcze. Już obecne wyniki badań stawiają zamek pośród najciekawszych polskich siedzib obronnych z okresu panowania króla Kazimierza Wielkiego. Rezydencjonalne *castrum* w zakresie jego rozplanowania i kształtowania architektury wymaga poszerzenia studiów, zgodnie z sugestiami naukowców z Uniwersytetu Łódzkiego.

Szeroki zakres prac archeologicznych wymaga zastosowania najnowszych technik bezinwazyjnych badań np. analiza teledetekcyjna, prospekcja geofizyczna (zdjęcia lotnicze, Lidar itp.). Ich wyniki mogły być pomocne dla uzyskania niezbędnej, dodatkowej, interdyscyplinarnej wiedzy, dotyczącej pradziejów osadnictwa pyzdorskiego i Królewskich Pyzdr.

XII. WNIOSEK KOŃCOWY

Pozytywna weryfikacja hipotez badawczych, omówiona w rozdziale X, pozwala stwierdzić, że lokalizacja i rozwój miasta, mimo burzliwej historii regionu, nastąpiły za sprawą sprzyjających przestrzennych uwarunkowań. Skłaniały one średniowiecznych władców do korzystania ze znakomitej sytuacji topograficznej, zapewniającej możliwość obrony oraz wygodną komunikację lądową i wodną, a także wsparcie gospodarczego zaplecza licznych sąsiednich wsi i osad. Cele pracy, przedstawione w rozdziale II, zostały osiągnięte – sprecyzowane zostały dyslokacje i przekształcenia osady, pyzdrskiego grodu (*castrum*) i miasta Pyzdry, lokalizowanego w sąsiedztwie dworu książąt wielkopolskich w Dłusku. Zmieniające się uwarunkowania lokalizowania Pyzdr jako miasta książęcego, a później królewskiego zespolonego z rezydencjonalnym zamkiem, wymagały omówienia roli Pyzdr jako stolicy *Terra Pisdrensis*, późniejszego powiatu pyzdrskiego.

XIII. BIBLIOGRAFIA

XIII.1. Źródła publikowane

- [1] Długosz J., *Historiae Poloniae Libri XII. Tom III jako tom VII Jana Długosza Opera Omnia.* Kraków 1876.
- [2] Janko z Czarnkowa, *Kronika Polska 1333-1384*, w: *Monumenta Poloniae Historica. T.II*, Warszawa 1961.
- [3] *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga siódma i ósma.*, red. J. Dąbrowski. Warszawa 1974.
- [4] *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski. Tom I-IV*, wyd. Zakrzewski I. Poznań 1878-1881.
- [5] *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski. Tom VI*, red. Gąsiorowski A., Kowalewicz H., Poznań-Warszawa 1962.
- [6] *Kronika Polska.*, oprac. Ćwiklińska L., *Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova. Tom III.* Warszawa 1961 (reprint wydania z 1878 r.).
- [7] *Kronika Wielkopolska. Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova. Tom VIII.* Warszawa 1970.

XIII.2. Literatura

- [1] Anders P., Czerniak R. M., Kowalski P., Winięcki A., *Pyzdry miasto nad Wartą. Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza. Wydawnictwo ABOS.* Poznań 1993.
- [2] Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012.* Poznań 2012, s.205-216.
- [3] Bardzińska-Bonenberg T., *Tendencje kształtowania zabudowy śródmiejskiej w procesie rewitalizacji. Ośrodek Wydawnictw Naukowych.* Poznań 1999.
- [4] Barek R., *Puszcza Pyzdrska – występowanie tradycyjnej zabudowy – z badań nad miejscowymi formami architektonicznymi. Terra Pisdrensis dawniej i dziś. Tom 1. Pyzdry 2014*, s.59-68.
- [5] Barek R., *Fizjonomia miasteczek wielkopolskich w aspekcie tożsamości miejsca. Wydanie Politechniki Poznańskiej.* Poznań 1999.
- [6] Bieniak J., *Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwa w latach 1300-1306. Templum Wydawnictwo. Wodzisław Śląski 2011.*
- [7] Biskupski P., *Przekształcenia i rozwój przestrzenny Poznania oraz wybranych miast. Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej. Rozprawy nr 485.* Poznań 2013.
- [8] Brzostowicz M., *Rozwój osadnictwa średniowiecznego na ziemi wrzesińskiej w świetle źródeł archeologicznych. Brzostowicz M. (red.). Archeologia powiatu wrzesińskiego. Września 2003.*
- [9] Brzostowicz M., *Gród przedpiastowski w Sławiu-Wodzisku. Poznań-Września 2003.*

- [10] Brzostowicz M., Mizerska H., Przybył M., Ziemia nadwarciańska. Przeszłość i współczesność. Słupca-Poznań 2007.
- [11] Brzostowicz M., Machajewski H., Nowacki M., Problematyka osady przedlokacyjnej we Wrześni. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Tom IV/2010. Poznań 2010, s.197-208.
- [12] Buczek K., Problem prawa miejskiego w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim. Sprawozdanie z posiedzenia Komisji Oddziału PAN w Krakowie, styczeń-czerwiec 1959.
- [13] Buczek K., Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny). Wrocław 1964.
- [14] Buczek K., Ziemie polskie przed tysiącem lat. PWN. Kraków 1967.
- [15] Buczek K., Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej. Studia historyczne. Tom XIII. Kraków 1970, s.205-250.
- [16] Buczek K., Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich. Kwartalnik historyczny. R.77, z.1. Kraków 1970, s.3-29.
- [17] Buczek K., Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk im. Tadeusza Manteuffla. Tom 1-3. Kraków 2006/2010.
- [18] Buko A., Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. Wydawnictwo TRIO. Warszawa 2011.
- [19] Callier E., Powiat pyzdrowski w XVI stuleciu. Szkic geograficzno-historyczny. W Poznaniu czcionkami i w komisie W. Simona, 1888 (reprint)
- [20] Chlebowski B., Pyzdry w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego”. Tom IV. Warszawa 1988, s.332-333.
- [21] Czerniak R. M., Jagielska I., Miasto lokacyjne w Pyzdrach w świetle badań archeologicznych. Archeologia powiatu wrzesińskiego. Poznań-Września 2003, s. 199-213.
- [22] Czerniak R. M., Łojko J., Wojtyniak P. CIVITAS PYZDRY. Archiwalia XIII-XX stulecia. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2005.
- [23] Czerniak R. M. (red.), CIVITAS PYZDRY. 750 lat lokacji miasta. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007.
- [24] Czerniak R.M. (red.), Terra Pisdrensis dawniej i dziś. Tom1. Poznań-Pyzdzy 2014.
- [25] Dzieje Wielkopolski. Do roku 1793. Wydawnictwo Poznańskie. Tom1. 1083 s. tabl. il. mapy. tab., Poznań 1969.
- [26] Dzieje Wielkopolski. Lata 1793-1918. Wydawnictwo Poznańskie. Tom2. 998 s. tabl. il. tab., Poznań 1973.
- [27] Gąsiorowski A., Powiat w Wielkopolsce XIV-XIV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Wielkopolski średniowiecznej. Poznań 1965.
- [28] Gąsiorowski A., „*Districtus*” w Wielkopolsce początków XIV wieku. Roczniki Historyczne. R.32. Poznań 1966, s.173-193.
- [29] Gąsiorowski A., Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XII-XV wieku. Czasopismo prawnohistoryczne. Tom XIX. Zeszyt 1-1967, s.95.
- [30] Górczak Z., Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.). Poznań 2002.
- [31] Górska-Gołaska., Katalog planów miast i wsi wielkopolskich. Zeszyt 2, powiat wrzesiński. Poznań 1961, s.135-148.

- [32] Grygorowicz A., Zastosowanie metod planowania przestrzennego do badań dawnych układów osadniczych (na przykładzie Krakowa z 1. połowy XIII wieku). Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Nr 418/1974.
- [33] Grygorowicz A. Tobolski K. – red. Podstawy rekonstrukcji wczesno-dziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim. Bydgoszcz 1998.
- [34] Grygorowicz A., Milecka K., Tobolski K. – red. Architektoniczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesno-średniowiecznych założeń obronnych Giecz. Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego Wydziału Architektury Politechniki Poznańskiej. Poznań 2007.
- [35] Hensel W., Polska przed tysiącem lat., 223 s. tabl. il. mapa. Wrocław 1960.
- [36] Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej. Tom 4, 348 s. tabl. rys. pl. tab., Wrocław 1972, (Pyzdry s.11-113).
- [37] Historia Dyplomacji Polskiej. Tom1. Warszawa 1980.
- [38] Hładyłowicz K. J., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX. Lwów 1932, mapa.
- [39] Jasienica P., Polska Piastów. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1985, s.201-206.
- [40] Jasiński K., Problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku. Zapiski historyczne. Tom 21, z.1-2. 1955, s.213 i n.
- [41] Jasiński K., Ubelin – mincerz pyzdrowski z końca XIII wieku, Wiadomości Numizmatyczne. R. XII, z.1(43). 1968, s.190-192.
- [42] Jodłowski A., Badania archeologiczne nad początkami eksploatacji soli w Polsce środkowej. Sprawozdania archeologiczne. Nr 19. 1977, s.179-187.
- [43] Józwiak B., Zasielenie ziemi wrzesińskiej w epoce kamienia i wczesnej epoce brązu. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu. Poznań – Wrzesnia 2003.
- [44] Jurek T., Horyzont kościelnej wieży. Lokalne wspólnoty w średniowiecznej Polsce. w. Wioski i parafie w średniowieczu. Poznań-Ląd 2013, s.19-35.
- [45] Kajzer L. Olszacki T., Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Fontes Archaeologici Posnanienses. Nr 46. Poznań 2010.
- [46] Kantak K., Franciszkanie polscy. Tom1. Kraków 1937.
- [47] Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Poznań 1993.
- [48] Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 2004.
- [49] Karczewski D., Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów. Wydawnictwo AVALON. Kraków 2012.
- [50] Karłowicz J., Opis ziem zamieszkałych przez Polaków. Tom II. (s.65 fot. Pyzdr, s.68 okop szwedzki). Biblioteka Kosufara. Warszawa 1904.
- [51] Kostrzewski J., Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Wyd.2. Poznań 1923, s.133-134.
- [52] Kowalenko W., Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesno-historycznej (od VII do XII wieku). Polskie Towarzystwo Prehistoryczne. Poznań 1938, s. 358, tabl. mapa.
- [53] Kozacki L., Ucieczka wody z rzeki Warty na odcinku między Koninem a Pyzdrami. Instytut Geograficzny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza

- w Poznaniu. Badania Fizjograficzne Nad Polską Zachodnią. Tom XVII. Poznań 1966, s.159-163.
- [54] Kozierowski S., Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej. Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. R.42. Poznań 1915, s.34.
- [55] Kozierowski S., Badania nazw topograficznych dzisiejszej na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski. Cz.2, uzupełnienie. Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 1928, s. 422.
- [56] Kozierowski S., Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego. Poznań 1939, s.126.
- [57] Kozierowski S., Pierwsze osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych. Slavia Accidentalalis. Tom 5. Poznań 1926.
- [58] Kronika Polska Janka z Czarnkowa, wyd. Szlachetkowski J., Monumenta Poloniae Historica. Tom 2. Warszawa 1961 (reprint wydania z 1872 r.).
- [59] Krzepakowski M., Moeglich M., Wroniecki P., Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto., Muzeum Regionalne w Wągrowcu., Wągrowiec 2017.
- [60] Krzyżanowska-Walaszczyk E., Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Kalisza. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. Poznań 2008 (archiwum WWKZ w Poznaniu).
- [61] Krzyżanowska-Walaszczyk E. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Pyzdry. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. Poznań 2009 (archiwum WWKZ w Poznaniu).
- [62] Krzyżanowska-Walaszczyk E. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne miasta Kłecko. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. Poznań 2012 (archiwum WWKZ w Poznaniu).
- [63] Krzyżanowska-Walaszczyk E., Dawne mapy jako źródła historyczne., (red. Beata Konopska). Pyzdry – dawne mapy w planowaniu przestrzennym. Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Tom 3. Warszawa 2012, s.120-136.
- [64] Krzyżanowska-Walaszczyk E., Dawne mapy jako źródło informacji o historycznym krajobrazie doliny Warty w rejonie Pyzdr. Terra Pisidensis dawniej i dziś. Tom 1. Poznań-Pyzdzy 2014, s.9-21.
- [65] Krzyżanowska-Walaszczyk E., Skoki. Tożsamość miejsca. Zagadnienia ochrony zabytkowego układu urbanistycznego miasta i architektury., w: Skoki. Historia – Mieszkańcy – Przyroda. Praca zbiorowa (zbiór wykładów z okazji 650. rocznicy nadania Skokom praw miejskich) – red. Iwona Migasiewicz. Urząd Miasta i Gminy Skoki. Skoki 2019, s.75-83.
- [66] Kurnatowska Z., Zeszyty Lubińskie. Numer Specjalny. Lubiń 1997.
- [67] Kurnatowski Z. i S., O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich., [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów.*, red. Jasiński T., Jurek T., Piskorski J.M., Poznań 1997, s.160.
- [68] Kusta M., Pobiedziska wraz z okolicą w średniowieczu i u progu nowożytności. STUDIA HISTORICA. Poznań 2013, s.106-107.
- [69] Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007.
- [70] Łukaszewicz J., Krótki Opis Historyczny Kościołów Parochialnych kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej Dyecezyi Poznańskiej. T.1. Poznań.

Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego. 1858 r. VI. Dekanat Pyzdrski.

- [71] Łukaszewicz M. W., Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej. Czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego. Poznań 1891.
- [72] Maleczyński K. Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim. Studya nad historią prawa polskiego wydawane po redakcją Oswalda Balzera. Tom X, zeszyt 1. Lwów 1926.
- [73] Meyer E., Peisern in Mittelalter (bis 1400). Ein Beitrag zur Geschichte des Städtewesens in Grosspolen (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen. Zeszyt 34. Poznań 1938, s.127-174.
- [74] Mielewczyk W., Mapy wsi powiatu pyzdrskiego w zbiorach Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Terra Pisdrensis dawniej i dziś. Tom 1. Poznań-Pyzdry 2014, s.22-29.
- [75] Miśkiewicz B., Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku. Poznań 1964, s.61-64, 97-98, 104, 106-107 i 207.
- [76] Modzelewski K., Organizacja opolna w Polsce piastowskiej. Przegląd Historyczny nr 77, z.2, 1986.
- [77] Modzelewski K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Ossolineum. Wrocław 1987.
- [78] Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego w X-XIII wieku. Poznań. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 2000.
- [79] Modzelewski K., Czy opole istniało? Przegląd Historyczny nr 92, z.2, 2001.
- [80] Modzelewski K., Barbarzyńska Europa. Warszawa 2004.
- [81] Modzelewski K., Studia wybrane z dziejów społeczeństwa, prawa i ustroju Europy wczesnośredniowiecznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa 2018.
- [82] Münch H., Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w., s.250, pl. (Pyzdry s.173, plan z 1820 r.). Kraków 1946.
- [83] Piasecki J., Opisanie klasztorów i kościołów księży franciszkanów prowincji polskiej. Kościół i klasztor w Pyzdrach. Pamiętnik Religijno-Moralny. Tom 5, z.2, 1843.
- [84] Podwińska Z. Niektóre problemy użytkowania terenu w osadnictwie wiejskim wczesnego średniowiecza. Kwartalnik Historii Architektury Materialnej. R. IV, nr 2. Warszawa 1966.
- [85] Rojecki A., redakcja, wstęp i uzupełnienia. Wyjątki ze źródeł historycznych o nadzwyczajnych zjawiskach hydrologiczno-meteorologicznych na ziemiach polskich w wiekach od X do XVI. Wyboru dokonali i na język polski przełożyli Ryszard Girgus i Witold Strupczewski. Państwowy Instytut Hydrologiczno-Meteorologiczny. Wydawnictwa Komunikacji i Łączności. Warszawa 1965.
- [86] Rospond S., Słownik Etymologiczny miast i gmin PRL. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław 1984, s.317
- [87] Rymut K., Nazwy miast polskich. Warszawa 1987, s.198.
- [88] Rymut K., i Czopek-Kopciuch B., (red.), Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany., Polska Akademia Nauk. Tom. IX. Kraków 2013, s.413-414.

- [89] Samsonowicz H., *Życie miasta średniowiecznego*. Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o. Poznań 2017.
- [90] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Litwy*. Tom VI. Warszawa 1885.
- [91] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich*. Tom IX, (Pyzdry s.332-333). Warszawa 1888.
- [92] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Litwy*. Tom XIV. Warszawa 1895.
- [93] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. 1880-1897. Tom IX. (Pyzdry s.332). Warszawa 1898.
- [94] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. 1880-1897. Tom XV. (Pyzdry s. 217, 253), Warszawa 1900.
- [95] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. 1880-1897. Tom XV. Suplement (Pyzdry s.531). Warszawa 1900.
- [96] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. Chlebowskiego B., 1880-1902. Tom IX (P-R), (Pyzdry s. 960). Warszawa 1888.
- [97] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. Chlebowskiego B., 1880-1902. Tom XV, cz.2 (J-W), (Pyzdry s. 744). Warszawa 1902.
- [98] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich*. Tom XV, cz.2 (Pyzdry s. 503-531). Warszawa 1902.
- [99] *Słownik języka polskiego*. Redaktor Naczelny Włodzimierz Kryszewski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Tom II i III. Warszawa 1979.
- [100] Sobieszcański F. M., *Miasto Pyzdry*. Tygodnik Ilustrowany. Tom VII. Nr 183 (rys. s.121, tekst s.122), 1863.
- [101] Surowiecki W., *O rzekach y spławach Kraiów Xięstwa Warszawskiego*. Cz. I, s. 205, mapa, (Pyzdry s. 59). Warszawa 1811.
- [102] Świechowski Z., *Budownictwo romańskie w Polsce*. Katalog zabytków. Ossolineum. Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.
- [103] Świerzawski A., *Przemysł król Polski*. Warszawa 2006, s.176-177 i s.232-233.
- [104] Tłoczek I. F., *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*. Instytut Urbanistyki i Architektury. Budownictwo i Architektura. 239 s. il tab. pl. mapy. Warszawa 1955.
- [105] Tłoczek I. F., *Kościóły w Pyzdrach*. Słowo Powszechne. Nr 255. 1975, s.5.
- [106] Tłoczek I. F., *Osadnictwo rolnicze w dolinach rzek nizinnych*. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Seria Historyczna. Warszawa 1978, s.15.
- [107] Tołwiński T., *Urbanistyka*. Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy. Warszawa 1947.
- [108] Urbańczyk P., *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Toruń 2012.
- [109] Urbańczyk P., " ... myśli o średniowieczu". Templum Wydawnictwo. Wodzisław Śląski 2013.
- [110] Wąsowiczówna T., *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*. (red. Aleksander Gieysztor). *Osiemnaście wieków Kalisza*. Studia i materiały do dziejów miasta i regionu kaliskiego. Tom 1. Wydawnictwo Poznańskie. Kalisz 1960, s.69-101, rys.
- [111] Winiecki A. (kier. tematu), Brzeg A., *Dokumentacja przyrodnicza projektowanego Pyzdrowskiego Parku Krajobrazowego w dolinie środkowej*

- Warty (woj. konińskie). Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków., zdjęcia (niepublikowane – archiwum Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego). Poznań-Gdańsk 1995, s.1-90.
- [112] Weymann S., Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 1938.
- [113] Weymann S., Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku. Przegląd Zachodni nr 6-8, 1953.
- [114] Wędzki A., Gród w Łądzie w świetle dotychczasowych badań. Z otchłani wieków. R. 23, z. 6, 1957.
- [115] Wędzki A., Rozwój i upadek grodu Gieckiego. Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza., Tom IV, zeszyt 2, 1958.
- [116] Wędzki A., Dzieje ziemi słupeckiej. (Pyzdry s. 79 i nast.). Słupca 1960.
- [117] Wędzki A., Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku. Slavia Antiqua. Tom 13, 1966.
- [118] Wędzki A., Kalisz w państwie piastowskim w okresie rozbitcia dzielnicowego. Dzieje Kalisza. Rusiński W. (red.), Wydawnictwo Poznańskie. Poznań 1977, s. 49 i n.
- [119] Wędzki A., Pyzdry. Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego (1331 r.). Rocznika Koniński. Tom 10. Konin 1982, s.9-47. rys.
- [120] Wędzki A., Pyzdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński nr 12. Konin 1998, s.32-74.
- [121] Wędzki A., Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie. PTPN. Poznań 2007.
- [122] Wędzki A. (red.). Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu. Tom 1. Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy. Warszawa 2008.
- [123] Widawski J., Miejskie mury obronne w państwie polskim do początków XV wieku. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Warszawa 1973, s.377-382.
- [124] Wielowiejski J., Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego. Wrocław 1980.
- [125] Winiecki A. (kier. tematu), Brzeg A., Dokumentacja przyrodnicza projektowanego Pyzdrskiego Parku Krajobrazowego w dolinie środkowej Warty (woj. konińskie). Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków. Poznań-Gdańsk 1995, s.1-90, zdjęcia (niepublikowane – archiwum Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego).
- [126] Winiecki A., Nadwarciański Park Krajobrazowy – przewodnik krajoznawczy. Poznań – Konin 1996.
- [127] Wyszowski M., Ustrój polityczny w Wielkopolsce w latach 1138-1296. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009.
- [128] Zaniewska H., praca zbiorowa. Pyzdry – przemiany przestrzenne i funkcjonalne. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa., 180 s., tabl., rys., mapy, zdj., Warszawa 1987.

XIII.3. Literatura dotycząca kartograficznych i geodezyjnych metod badania zmian środowiska

- [1] Buczek K., Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z.3, Kraków 1935, s. 115-305.
- [2] Faleński P., Objąsnienia do szczególowej mapy geologicznej Polski 1:50 000. Arkusz Września (510) (z 1 tab. i 2 tabl.). Państwowy Instytut Geologiczny. Warszawa 2001.
- [3] Gołaski J., Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII wieku. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej. Ossolineum. Wrocław 1969.
- [4] Gołaski J., Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790 – 1960. Cz.1. Śródkowa Warta, Proсна i Barycz. Wydawnictwo Akademii Rolniczej. Poznań 1980.
- [5] Gołaski J., Metoda przenoszenia treści mapy 1:25 000 z 1890 r. na mapę 1:100 000 z 1975 roku (na przykładzie użytków gruntowych wsi Świerczyna). Kartograficzny opis rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Red. E. Krzywicka-Blum. Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich. Akademia Rolnicza. Wrocław 1990 (a), s.77-84.
- [6] Gołaski J. Wprowadzenie do kartograficznej metodyki i terminologii badania zmian środowiska rolniczego. Kartograficzny opis rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Red. E. Krzywicka-Blum. Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich. Akademia Rolnicza. Wrocław 1990 (b), s.69-75.
- [7] Graf R., Kaniecki A., Medyńska-Gulij B., Dawne mapy jako źródło informacji o wodach śródlądowych i stopniu ich antropogenicznych przeobrażeń. Badania fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A – Geografia Fizyczna. Tom 59. 2008, s.11- 27.
- [8] Jankowska M., Ocena i wykorzystanie dawnych map topograficznych do badań zmian krajobrazu (na przykładzie okolic Poznania). Rozprawa. doktorska. Politechnika Warszawska 1984.
- [9] Jankowska M., Okoliczności powstania i sposób opracowania pruskiej mapy topograficznej z 1. połowy XIX wieku w skali 1:25 000. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Melior. Inż. Środ. 70 lat Katedry Geodezji (1993a), s. 37-45.
- [10] Jankowska M., Opisy topograficzne jako źródła informacji o krajobrazie w końcu XVIII i 1 połowie XIX wieku. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Melior. Inż. Środ. 70 lat Katedry Geodezji. Poznań 1993, s.55-63.
- [11] Jankowska M., Wybrane problemy oceny wartości użytkowej mapy zmian stosunków wodnych w czasie. Kartograficzne metody badań zmian środowiska. Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu. Poznań 1993, s. 81-94.
- [12] Jankowska M., Lisiewicz S., Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska. Poznań 1998.
- [13] Kaniecki A., Problem odwodnienia Niziny Wielkopolskiej w ciągu ostatnich 200 lat i zmiany stosunków wodnych. Ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych na obszarach rolniczych w regionie

Wielkopolski. KOŚ Oddz. Pozn. PAN. KMIŚR. PAN, Zakł. B ŚRiL PAN, UW. Poznań 1991, s.73-80.

- [14] Kaniecki A., Medyńska-Gulij B, Kaczmarek L., Atrakcyjność starych przekazów kartograficznych dla współczesnych badań środowiskowych. Informacja geograficzna w kształtowaniu i ochronie środowiska przyrodniczego. Bogucki Wydawnictwo Naukowe. Poznań, s.11-22. 2007.
- [15] Kondracki J., Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne. PWN. Warszawa 1964.
- [16] Krygowski B., Geografia fizyczna Niziny Wielkopolski. Cz.1. Geomorfologia. PWN. Warszawa 1994.
- [17] Krygowski B., Nizina Wielkopolska. Geomorfologia Polski. PWN. Warszawa 1972.
- [18] Kwiatkowska-Gadomska G., Pietkiewicz S., Mapa Palatinatus Posnaniensis Jerzego Freudenhammera. Stud. Mater. Dziej. Nauki Pol. Ser. C.24: 1980, s.79-116.
- [19] Medyńska-Gulij B., Kartografia i geowizualizacja. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2011.
- [20] Medyńska-Gulij B., Lorek D., Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku. Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A – Geografia fizyczna. Tom 58. Poznań 2008, s.29-43.
- [21] Piasecka J. B., Dzieje hydrografii polskiej do 1850 r. Ossolineum. Wrocław 1968.
- [22] Piasecka J. B., Niektóre zmiany hydrograficzne w świetle materiałów historycznych. Monogr. Dziej. Nauki Tech. Poznań 1968.
- [23] Piasecka J. B., Zmiany hydrograficzne doliny Warty w okresie ostatnich 200 lat. Czas. Geogr. Tom XLV, z.4. Poznań 1974, s.229-238.
- [24] Przewłocki S., Geomatyka. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa 2008.
- [25] Rutkowski H., Kartografia wschodniej Wielkopolski do początku XIX wieku. Województwo kaliskie w XVI wieku. Konferencja Naukowa IHPAN i UM w Kaliszu. Kalisz 20-30.09.2011.

XIV. ANEKSY

XIV.1. Zabytki nieruchome

XIV.1.1. Wykaz zespołów i obiektów zabytkowych w Pызdrach wpisanych do gminnej ewidencji

Wykaz obejmuje obiekty wpisane do rejestru Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu i do gminnej ewidencji zabytków. Historyczny układ urbanistyczny Pызdr został wpisany przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego decyzją nr rejestru 795/Wlkp/A z dnia 28 maja 2010 roku.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego⁵⁶²:

Obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków⁵⁶³:

UKŁAD URBANISTYCZNY, poł. XIII w.-XIX w.

ZESPÓŁ KOŚCIOŁA PAR. pw. Narodzenia NMP.:

a. kościół, mur., 2 poł. XV w., zniszczony pożarami 1768 i 1897, odrestaurowany 1865 - 1870,

b. mur ogrodzeniowy.

ZESPÓŁ KLASZTORNY POFRANCIŃSZKAŃSKI:

a. kościół par. pw. Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela, mur., ok. 1339, XVII w. (kaplica MB), 2. poł. XVIII w.,

b. klasztor, mur. ok. 1339, wielokrotnie przebudowany,

c. plebania, ul. Kaliska, mur. ok. 1870.

SYNAGOGA, ob. budynek przemysłowy, ul. Kościuszki 10, mur., 1793, XIX w., gruntownie przebud. ok. 1960.

POZOSTAŁOŚCI ZESPOŁU ZAMKOWEGO:

a. budynek zamku, ob. dom, ul. Zamkowa nr 11, mur., 1. poł. XIV w., XIX w.,

b. spichlerz, późn. młyn, ob. zakład przemysłowy, ul. Zamkowa, mur. k. XVIII wieku, pocz. XX w., 1975.

POZOSTAŁOŚCI ZESPOŁU ZAMKOWEGO wpis do rejestru:

a. budynek zamku, ob. dom, ul. Zamkowa nr 11, mur., 1. poł. XIV w., XIX w.,

b. spichlerz, późn. młyn, ob. zakład przemysłowy, ul. Zamkowa, mur. k. XVIII wieku, pocz. XX w., 1975.

POZOSTAŁOŚĆ MURÓW MIEJSKICH, ul. Kaliska 49, ok. 1339.

REMIZA STRAŻACKA Z BUDYNKIEM GOSPODARCZYM, ul. Kaliska, Pl. Sikorskiego, mur., pocz. XX w.

SZKOŁA PODSTAWOWA, mur., l. 50 XX w.

WÓJTOSTWO, ob. dom, ul. Zwierzyniec 6.

⁵⁶² Wykaz sporządzono na podstawie strony BIP Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu (patrz: rozdziale III. Obecna sytuacja Pызdr jako efekt zmian środowiska., podrozdział III.2. Środowisko antropogeniczne).

⁵⁶³ Zgodnie z Zarządzeniem nr 24/2013 Burmistrza Pызdr z dnia 9 grudnia 2013 roku w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków dla gminy i miasta Pызdry.

ul. Daszyńskiego

DOM NR 7, mur., k. XIX.

ul. Dworcowa

DOM NR 4, mur., l. 30 XX.

ul. Farna

DOM NR 4, mur., k. XIX.

DOM NR 14, szach, 1. poł. XIX.

DOM NR 19, mur. – szach, pocz. XIX.

DOM NR 26, mur., 1. poł. XX.

DOM NR 24 a, szach., 1. poł. XIX.

DOM NR 27, mur., k. XIX.

DOM b.n., mur., pocz, XX.

BUDYNEK GOSP., mur., drewn., pocz. XX.

STODOŁA, drewn., pocz. XX.

ul. Głowackiego

DOM nr 11a, mur, szach., k. XIX.

ul. Kaliska

DOM NR 2, mur, pocz. XX.

DOM NR 3 ?, mur., pocz. XX.

DOM NR 7, mur., ok. 1900.

DOM NR 11, mur., ok.1900.

DOM NR 14, mur., k. XIX.

DOM NR 27 a, mur., k. XIX, wpis do rejestru.

DOM NR 29, mur., szach., k. XVIII., XIX, wpis do rejestru.

DOM NR 30, mur., pocz. XX.

DOM NR 31/31A, szach., drewn., ok. poł. XIX.

DOM NR 32, mur., pocz. XX.

DOM NR 33, mur., szach., ok. poł. XIX w., 1911-13.

DOM NR 34, mur., k. XIX.

DOM NR 35, mur., 1. poł. XIX., k. XIX.

DOM NR 37, mur. ok. 1830 (d.27).

DOM b.n., mur., ok. 1900.

ul. Kilińskiego

DOM NR 17, szach., 2. poł. XIX.

DOM NR 24, mur., k. XIX.

DOM NR 43, mur., pocz. XX.

DOM NR 45, szach., mur., k. XIX.

ul. Kościuszki

DOM NR 7, mur., 2. poł. XIX.

DOM NR 8, szach., 2. poł. XIX.

DOM NR 15, szach., 1. poł. XIX.

DOM NR 20 / 20A, szach., poł. XIX.

DOM NR 27, mur., k. XIX.

ul. Krótka

DOM NR 3, szach., poł. XIX.

ul. 11 - go Listopada

DOM NR 4, mur., pocz. XX.

DOM NR 9, 9a, szach., ok. poł. XIX.

DOM NR 11, mur., pocz. XX.

ul. Magistracka

DOM b.n., mur., pocz. XX.

ul. 3 - go Maja

DOM NR 7, szach., k. XVIII.

DOM NR 14, szach., k. XVIII. (połowa)

DOM b.n. (obok nr 19), mur., XIX/XX.

DOM NR 24, mur., 2. poł. XIX.

DOM NR 33, mur., l. 30 XX.

DOM NR 35, mur., XIX/XX.

DOM NR 37, mur., poł. XIX.

DOM NR 41, mur., 2. poł. XIX.

ul. Miłosławska

DOM NR 13, mur., 2. poł. XIX.

DOM NR 20, mur., 2. poł. XIX.

DOM NR 22, mur., szach., 1. poł. XIX.

DOM b.n. (obok 22), mur., szach., 2. poł. XIX.

DOM NR 34, mur., k. XIX.

DOM b.n. mur., k. XIX.

ul. Nadrzeczna

DOM NR 2, szach., 2. poł. XIX.

DOM NR 3, mur., pocz. XX.

DOM b.n. mur., pocz. XX.

BUDYNEK D. ELEKTROWNI, mur., pocz. XX.

MAGAZYN tzw. bunkier, mur., kam., 1940-1944.

ul. Niecała

DOM NR 8, szach., 1. poł. XIX.

ul. Niepodległości

DOM NR 3, mur., ok. 1870.

DOM NR 4, mur., l. 30 XX.

DOM NR 5, mur., 4 ćw. XIX.

DOM NR 12, mur., l. 30 XX.

DOM NR 23, mur., XIX/XX.

DOM NR 28, mur., k. XIX.

DOM NR 30, mur., k. XIX.

DOM NR 31, szach., k. XIX.

DOM NR 33, mur., pocz. XX.

DOM NR 35, mur., k. XIX.

DOM NR 40, szach., k. XIX.

ZESPÓŁ DOMU NR 41:

a. dom, mur., pocz. XX,

b. budynek gosp., mur., ok. 1910.

DOM NR 44, szach., ok. poł. XIX.

DOM NR 45, mur., 2. poł. XIX.

DOM NR 47, 47a, mur., 2. ćw. XIX.

DOM NR 48, mur., pocz. XX.

DOM NR 50, mur., 1. ćw. XX.

DOM NR 51, mur., k. XIX.

DOM NR 52, mur., pocz. XX.

DOM NR 54, mur., 1. poł. XX.

ul. Poznańska

- DOM NR 2, mur., ok. 1860.
- DOM NR 3, szach., 2. poł. XIX.
- DOM NR 5 a, mur., pocz. XX.
- DOM b.n., mur., pocz. XX.

Rynek

- DOM NR 1, mur., k. XIX.
- DOM NR 2, szach., poł. XIX.
- DOM NR 9, mur., 2. poł. XIX., 1903
- DOM NR 10, mur., 2. poł. XIX.
- DOM Nr 11, mur. 2. poł. XIX., przebud.
- DOM NR 17, szach., 1768.
- DOM NR 19, szach., XVIII / XIX.
- DOM NR 20, mur., 2. poł. XIX.
- DOM NR 22, mur., glin., poł. XIX.
- DOM NR 23, mur. – glin., 1. poł. XIX.

ul. Sienkiewicza

- DOM NR 7, mur., pocz. XX.
- DOM NR 9, mur., pocz. XX.
- DOM NR 10, szach., poł. XIX.

pl. Sikorskiego

- DOM NR 1, mur., l. 30 XX.
- DOM NR 7, szach., ok. poł. XIX.
- DOM NR 10, mur., k. XIX.
- DOM NR 11, mur., l. 30 XX.
- DOM NR 18, mur., l. 30 XX

ul. Staszica

- DOM NR 6, mur., 1935.
- DOM NR 13, szach., 1. poł. XIX.
- DOM NR 15, mur., l. 30 XX.

ul. Szkolna

- BUDYNEK GOSP. nr 8 (?).

ul. Szybska

- DOM b.n., mur., l. 30 XX.

ul. Taczanowskiego

- DOM NR 1, mur., przed 1863.
- DOM NR 3, mur., poł. XIX.
- DOM NR 4, mur., ok. poł. XIX.
- DOM NR 6, mur., pocz. XX.

ul. Targowa

- DOM NR 15, mur., szach., l. 40 XX.
- DOM NR 11, 12, mur., szach., l. 40 XX.

ul. Wąska

- DOM NR 5, szach., 2. poł. XIX.

ul. Wrocławska

- DOM NR 1 (?), mur., ok. 1910.
- DOM NR 2, szach., k. XIX.
- DOM b.n. (3?), mur., l. 30 XX.
- DOM NR 6, mur., ok. 1900.

ul. Wrzesińska

DOM NR 23, mur., pocz. XX.

DOM b.n. mur., l. 30 XX.

ul. Zamkowa

DOM b.n., l. 20, 30 XX.

WIATRAK HOLENDER, mur., 1903, ul. Wrocławska 27.

WIATRAK KOŹLAK, drewn., XIX, ul. Szybska – ruina.

WIATRAK KOŹLAK, drewn., XIX, ul. Szybska.

WIATRAK KOŹLAK, drewn., XIX, ul. Szybska.

CMENTARZ RZYM-KAT, ul. Niepodległości, pocz. XIX w.

CMENTARZ ŻYDOWSKI, na zachód od szosy Pyzdry-Kalisz, w lesie, XIX w.

XIV.1.2. Wykaz stanowisk archeologicznych w mieście i gminie Pyzdry

Wyzkaz stanowisk archeologicznych w mieście Pyzdry⁵⁶⁴:

Zamek

Planowe badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone były przez zespół archeologów z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem prof. Leszka Kajzera i opublikowane w Wielkopolskim Biuletynie Konserwatorskim w 2012 roku⁵⁶⁵. Efekty tych badań w zakresie problematyki pracy omówione zostały w rozdziale VIII.

Wyzkaz stanowisk archeologicznych w gminie Pyzdry (opracowanie autorki)

Zbiór Wojewódzkich Kart Zespołu Stanowisk Archeologicznych dla Pyzdr, udostępniony został wyłącznie do wglądu przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Karty ponumerowane od nr 1-30 opracowane zostały przez archeologa Pana B. Walkiewicza noszą datę opracowania na dzień 10.05.2013 roku. Ilustrację graficzną rozmieszczenia tych stanowisk stanowiła mapa topograficzna w skali 1:25 000 (również udostępniona wyłącznie do wglądu).

Stanowisko 1 Ksawerów, Pietrzyków Kolonia

wczesne średniowiecze⁵⁶⁶

późne średniowiecze

Stanowisko 2 Pietrzyków Kolonia

kultura łużycka

Stanowisko 3 Rataje, Pietrzyków

brak danych

Stanowisko 4 Rataje

⁵⁶⁴ Opracowanie autorki na podstawie danych udostępnionych wyłącznie do wglądu w Urzędzie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu – wrzesień 2014 (rozdział IV. Analiza – historia przekształceń Pyzdr i regionu w świetle zachowanych źródeł., podrozdział IV.3. Analiza opracowań archeologicznych).

⁵⁶⁵ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., Zamek królewski w Pyzdrach w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych. Wstęp do problematyki badawczej. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski. Wielkopolski Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich w Poznaniu. Tom V/2012. Poznań 2012, s.205-216.

⁵⁶⁶ Podkreślenia autorskie dodano jako wynik przeprowadzenia analizy rozproszonego osadnictwa pyzdrowskiego dla okresu bezpośrednio poprzedzającego lokalizowanie i lokację miasta.

kultura przeworska

średniowiecze

Stanowisko 5 Pietrzyków, Pietrzyków Kolonia, Rataje

epoka kamienna

mezolit

kultura pucharów lejkowatych

kultura ceramiki sznurowej

kultura ceramiki grzebykowo dołkowej

kultura trzciniecka

kultura przedłużycka

kultura łużycka

kultura przeworska

średniowiecze

Stanowisko 6 Dłusk, Pyzdry, Rataje

kultura łużycka

kultura przeworska

późne średniowiecze

Stanowisko 7 Pyzdry (Zwierzyniec, Wójtostwo)

kultura łużycka

kultura przeworska

późne średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 8 Pyzdry, Tarnowa 1

kultura łużycka

kultura przeworska

późne średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 9 Pyzdry, Tarnowa 2

epoka kamienna

mezolit

kultura pucharów lejkowatych

kultura ceramiki sznurowej

kultura łużycka

kultura przeworska

wczesne średniowiecze

późne średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 10 Tarnowa 2

kultura łużycka

kultura przeworska

średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 11 Tarnowa 1

paleolit

mezolit
kultura pucharów lejkowatych
Stanowisko 12 Pyzdry, Walga

mezolit
kultura pieńkowsko-chojnicka
kultura pucharów lejkowatych
kultura łużycka
kultura przeworska

wczesne średniowiecze

późne średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 13 Zapowiednia

kultura pucharów lejkowatych
kultura łużycka
kultura przeworska

późne średniowiecze

Stanowisko 14 Białobrzeg, Zapowiednia

epoka kamienna

mezolit

neolit

kultura pucharów lejkowatych

wczesna epoka brązu

kultura trzciniecka

kultura łużycka

kultura przeworska

średniowiecze

Stanowisko 15 Białobrzeg

mezolit

neolit

kultura pucharów lejkowatych

kultura amfor kulistych

wczesna epoka brązu

kultura trzciniecka

kultura łużycka

kultura przeworska

wczesne średniowiecze

Stanowisko 16 Białobrzeg, Wrąbczynek

epoka kamienna

mezolit

kultura łużycka

kultura przeworska

wczesne średniowiecze

średniowiecze

Stanowisko 17 Wrąbczynkowskie Holendry, Zapowiednia

kultura przeworska

późne średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 18 Baraniec, Pyzdry

kultura łużycka

kultura przeworska

wczesne średniowiecze

Stanowisko 19 Baraniec, Pyzdry, Ruda Komorska, Tarnowa (Szwedzki Okop)

epoka kamienna

mezolit

kultura pucharów lejkowatych

schyłkowy neolit

kultura łużycka

wczesne średniowiecze

Stanowisko 20 Baraniec, Ruda Komorska

kultura łużycka

kultura przeworska

wczesne średniowiecze

Stanowisko 21 Ruda Komorska

mezolit

kultura łużycka

kultura przeworska

Stanowisko 22 Baraniec, Dolne Grądy, Ruda Komorska

kultura amfor kulistych

schyłkowy neolit

kultura łużycka

kultura przeworska

późne średniowiecze

Stanowisko 23 Dolne Grądy

kultura łużycka

kultura przeworska

Stanowisko 24 Ruda Komorska 1

epoka kamienna

kultura przeworska

Stanowisko 25 Ruda Komorska 2

średniowiecze

okres nowożytny

Stanowisko 26 Ciemierów Kolonia, Ruda Komorska, Łupice

epoka kamienna

kultura łużycka

kultura przeworska

późne średniowiecze

Stanowisko 27 Lisewo

kultura łużycka
kultura pomorska
kultura przeworska

średniowiecze

Stanowisko 28 Ciemierów, Lisewo

epoka kamienna
kultura pucharów lejkowatych
schyłkowy okres neolitu
kultura przedłużycka
kultura łużycka

kultura pomorska
kultura przeworska

wczesne średniowiecze

Stanowisko 29 Górne Grądy, Janowskie Holendry

kultura pucharów lejkowatych

Stanowisko 30 historyczny układ urbanistyczny Pyzdr XII-XIX w. (Nr rej. 795/Wlkp/A z dnia 28.05.2010)

kultura łużycka
kultura przeworska

wczesne średniowiecze

późne średniowiecze

UWAGA: brak pełnych danych AZP, część stanowisk oznaczona na mapach obszarów AZP nie posiada dokumentacji w formie kart AZP.

XIV.2. Kalendarium rozwoju Pyzdr od początku XV do końca XX wieku

Na podstawie wcześniej przeprowadzonych badań sporządzone zostało autorskie kalendarium istotnych wydarzeń historycznych, mogących mieć wpływ na rozwój przestrzenny Pyzdr (na podstawie źródeł pierwotnych). Kalendarium to stanowi kontynuację treści zawartych w rozdziale V. Kalendarium rozwoju Pyzdr do końca XIV wieku.

Lata 1401 - 1500

- **27 maja 1403 r.** – król Władysław Jagiełło nadał Pyzdom prawo magdeburskie⁵⁶⁷; w tym samym roku król nadał miastu przywilej, pozwalający na założenie sukiennic (potwierdzony w 1525 r.);
- **1405 r.** – zezwolenie na budowę „...Młyna na rzece Warcie na dolinie ku Kaliszowi, po lewej ręce za Murami Miasta...”;
- **1417 r.** – dokument potwierdzający istnienie w Pyzdrach szkoły parafialnej, której rektorem był Jan, występujący jeszcze w następnym roku⁵⁶⁸;
- **1423 r.** – ustawa cechowa dla rzeźników (przywileje z 1297 i 1369 roku

⁵⁶⁷ KDW VII 468.

⁵⁶⁸ KDW II 806.

- na wolny handel mięsem)⁵⁶⁹;
- **1427 r.** – ustawa cechowa dla krawców, stelmachów, kołodziejów, stolarzy, kowali i ślusarzy "(...) *krawcy, stelmachy i kołodzieje 1427, z tego roku stolarze, kowale i ślusarze.*"⁵⁷⁰;
 - **1447 r.** – przeniesienie dóbr koźmińskich z powiatu kaliskiego do pyzdrowskiego;
 - **21 lipca 1450 r.** – mieszczanie uzyskują prawo do czerpania dochodów z cła, które miało być przeznaczone na reparację mostów⁵⁷¹; nadanie dla wójta Jana Hemerlina w zakresie czerpania dochodów z odbudowanego mostu na Warcie;
 - **1453 r.** – przywilej królewski poboru opłat od wozów, korzystających z przeprawy mostowej na Warcie (likwidacja przewozu koło Pogorzelicy);
 - **1461 r.** – zachowały się najstarsze księgi grodzkie;
 - **1475 r.** – pierwsza wzmianka o plebanie w kościele pw. Wszystkich Świętych; kościół ufundowany przez biskupa poznańskiego Andrzeja z Bnina;
 - **XIV do XV wieku** – okres największego rozwoju miasta, miasto pełni funkcję powiatu sądowego;
 - **z początków XV wieku** pochodzą informacje o bramach miejskich, a także o ratuszu; ukończono wówczas odbudowę zrujnowanych domostw mieszczańskich, a także najważniejszych budynków m.in. kościołów wraz ze szpitalnymi;

Lata 1501 - 1600

- **1508 r.** – pierwsza wzmianka o kościele pw. Bożego Ciała (szpitalny), drewniany z wieżą w konstrukcji szkieletowej, zlokalizowany na północ od miasta (prawo lokacji należało do dziedziców pobliskich wsi Gorazdowa i Żydowa)⁵⁷²;
- **1519 r.** podniesienie kościoła parafialnego pw. Narodzenia NMP do godności kolegiaty przez biskupa Jana Lubrańskiego;
- **1522 r.** – przywilej na jarmarki od króla Zygmunta I;
- **2 czerwca 1539 r.** – miasto otrzymuje przywilej na założenie rur wodociągowych od króla Zygmunta Starego, który to wodociąg w dobrym stanie mają utrzymywać mieszczanie⁵⁷³;
- **22 listopada 1542 r.** – przywilej na założenie rur wodociągowych od króla

⁵⁶⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i sąsiednich krajów słowiańskich. Tom IX. (Pyzdry s.332-333), Warszawa 1888, s.332.

⁵⁷⁰ Ibidem, s.332.

⁵⁷¹ Lustracja 1628-1632, cz.1, s.160.

⁵⁷² prawdopodobnie relikty świątyni uległy zniszczeniu w czasie prac związanych z nową szosą z Wrześni do nowego mostu na Warcie (w kierunku Kalisza), usytuowanego na północ od starego miasta (natrafiono na cmentarz przykościelny) – Wędzki A. Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2007, s.128.

⁵⁷³ Lustracja 1616-1620, cz.1, nr 5 – Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.27.

- Zygmunta Augusta zostaje uzupełniony o klauzulę, o przekazywaniu 1 fl. z opłat za korzystanie z wodociągu na rzecz zamku⁵⁷⁴; przywilej wspomina o prawie do budowy akweduktu doprowadzającego wodę z młyna Dłużek;
- **1557 r.** – przywilej na jarmarki od króla Zygmunta Augusta;
 - **1564-1565 r.** – informacja z lustracji o zamku w Pyzdrach, który został szczegółowo opisany; leżał on na wschód od miasta i był z nim sprzężony murem obronnym, a pomiędzy zamkiem a klasztorem Franciszkanów znajdował się „przygródek”, czyli podzamecze⁵⁷⁵; z opisu wynika, że część zabudowań zamku była zrujnowana, a klasztor przylegał do południowo-wschodniego narożnika zamku; wejście na dziedziniec zamkowy usytuowano w zachodniej części muru obwodowego, zarazem muru obronnego miasta (z tej strony doprowadzono wodę na teren zamku wodociągiem); z lustracji wynika, że spław drewna Wartą od Pyzdr do Poznania odbywał się „...od św. Wojciecha święta (23 IV) aż do festum s. Petri et Pauli Apostolorum (28.VI) i przychodziłoby tych drzew więcej, ale zamyka szlachta łązy, które mają młyny na Warcie ku przejściu wolnemu drwom, co jest przeciwko konstytucyjom sejmu przeszłego piotrkowskiego (18. I - 14. IV. 1565) i warszawskiego (22.XI.1563 - 1.IV. 1564), bo rzeki mają być wolne”⁵⁷⁶;
 - **1576 r.** – przywilej na jarmarki od króla Stefana Batorego;
 - **1578 r.** – „Płacą Pyzdry szosu fl. 67, od 15 ślad. os., 1 aptekarza, 1 złotnika, 27 rzeźników, 21 szewców, 6 kowalów, 10 czapników, 11 kołodziej, 2 garncarzy, 2 rymarzy, 8 piekarzy, 1 tasarza, 1 postrzygacza, 20 kom., 2 prasolów, 1 cyrulika, 8 słodowników, 16 krawców, 13 kuśnierzy, 8 sukienników, 4 bednarzy, 5 płócienników, 2 stelmachów, 1 stolarza, 1 siodlarza, 1 powroźnika, 20 szynkarek, 3 hultajów, 3 szotów nie mających wszów”⁵⁷⁷;
 - **1589 r.** – miasto zostało poważnie zniszczone przez duży pożar⁵⁷⁸;

Lata 1601 - 1700

- **1616-1620 r.** – informacja w protokołach lustracji o wyposażeniu miasta w wodociąg⁵⁷⁹, z których pobierano podatek tzw. „rurne”, odprowadzany do kasy miejskiej⁵⁸⁰; informacja o przeznaczaniu dochodów z kramów sukienniczych i jatek na remont ratusza i umocnienia miejskie⁵⁸¹;
- **w XVI wieku** Pyzdry były stolicą powiatu pyzdrskiego, wchodzącego w skład województwa kaliskiego (wg. A. Pawińskiego szósty co do wielkości powiat Wielkopolski); miasto posiadało wodociąg, co potwierdzają znaleziska archeologiczne;

⁵⁷⁴ Lustracja 1616-1620, cz.2, s.27 nr 278, s.28 nr 283 – Ibidem, s.35.

⁵⁷⁵ KDW II 1204; KDW III 1979 dot. lat 1341, 1379 – Ibidem, s.38.

⁵⁷⁶ Kaniecki A., Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Poznań 1993, s.165.

⁵⁷⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom XV cz.2. Suplement (Pyzdry s.530). Warszawa 1900, s.531.

⁵⁷⁸ Wzmianka o skali zniszczeń w protokołach Lustracji 1616-1620, cz.1, Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.56.

⁵⁷⁹ Lustracja 1616-1620, cz.1, Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach. Pyzdry 2007, s.53.

⁵⁸⁰ Lustracja 1616-1620, cz.1, Ibidem, s.54.

⁵⁸¹ Lustracja 1616-1620, cz.1, Ibidem, s.5.

- **1628-1632 r.** – polustracyjny opis Pyzdr – w mieście było 196 osiadłych domostw, a wznoszących się przy rynku, ulicach i na przedmieściu, w tym 35 domów pustych oraz 11 należących do duchowieństwa kościoła farnego i szpitala św. Ducha. Szlachta zamieszkiwała w 13 domach, zakonnicy w 17, a Żydzi mieli 7 domów; lustracja zawiera opis zamku⁵⁸²; lustracja informuje o przeprowadzeniu kosztownych prac remontowych zamku przez starostę pyzdrowskiego, wojewodę łęczyckiego Adama Sędziwoja Czarnkowskiego;
- **1635 r.** – w czasie pożaru miasta spłonęło 18 domostw⁵⁸³;
- **1656 r.** – kolejny pożar, który zniszczył 3/4 miasta (m.in. zniszczenie archiwum miejskiego);
- XVII wiek upadek miasta - epidemie (**1625, 1630, 1657, 1658**) i najazdy szwedzkie;
- **1655-1660** – wojna polsko-szwedzka, ogromne zniszczenia;
- **1659-1665 r.** – polustracyjny opis Pyzdr⁵⁸⁴ – w mieście były 54 domy osiadłe, 139 pustych placów, do plebana należało 5 pustych placów, do klasztoru franciszkanów 5 domostw osiadłych i 5 opustoszałych, 7 placów określono jako zakonne, 22 jako żydowskie; wzmianka, że 28 kwietnia 1657 r. mieszkańcy skarżyli się, że wojska nieprzyjacielskie zniszczyły archiwum i spaliły ich przywileje⁵⁸⁵;
- **22 lipca 1678 r.** – pożar zamku w Pyzdrach⁵⁸⁶;

Lata 1701 - 1800

- **1702-1709** – drugi najazd szwedzki (w 1704 r. – potyczka pod murami miasta);
- **1704 r.** – wojska Jana Grudzińskiego, zwolennika Stanisława Leszczyńskiego, splądowały miasto i zniszczyły okoliczne wsie; „*Kościan Lustracja z r. 1704 podaje: w mieście Pyzdrach nie zostało mieszkańców jak trzech, a czwarta Anna Siemienska wdowa. Zeznano, że wieś Cieśle do tego miasta należąca, funditus jest zrujnowana, w Dłusku zostało trzech komorników; w Radnicach 2, w Sokolnikach 2, w Nowej Wsi nie został i jeden człowiek, w Lisiewie 3 gospodarzy. M. Pyzdry funditus kościoły i wsie pomienione zrabowane*”⁵⁸⁷;
- **1708 r.** – wielka epidemia;
- **1712 r.** – kolejna potyczka pod murami miasta w czasie III wojny północnej;
- **1707 r. i 1714 r.** – kolejne epidemie, po których zostało zaledwie kilku mieszkańców, całkowity upadek miasta;
- **1745 r.** – wzniesienie kościółka pw. św. Ducha o formach barokowych na miejscu drewnianego⁵⁸⁸ (został rozebrany w 1901 roku; wzniesiony pierwotnie jako drewniany ze szpitalem w 1290 roku należał do bożogrobców);
- **1765 r.** – Lustracja zamku, z której wynika, że *"dawna budowla kazimierzowska popadła w ruinę, a na jej miejscu wzniesiono nowy zamek,*

⁵⁸² Lustracja 1628-1632, cz.1, s.145-157; Ibidem, s.40-44.

⁵⁸³ Ks. grodz. Pyzdry 64, k. 9v, s.18.

⁵⁸⁴ Lustracja 1659-1665, cz.1, s.115.

⁵⁸⁵ Akta m. Pyzdry I 53, k.363-366.

⁵⁸⁶ Biblioteka Kórnicka PAN, rękopis 11398.

⁵⁸⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XV cz.2. Suplement (Pyzdry s.530), Warszawa 1900, s.531.

⁵⁸⁸ Wędzki A., Pyzdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński. Konin 1982, t.10, s.72.

który w pewnym stopniu wykorzystał dawne zabudowania⁵⁸⁹;

- **1777 r.** – informacja o wadze miejskiej, która znajdowała się w rynku, niedaleko ratusza⁵⁹⁰;
- **1777 r.** – informacja o szkole miejskiej, która kierował i nauczał w niej Aleksander Wyrzykowski, który korzystał z domostwa miejskiego, utrzymywanego przez władze miejskie; szkoła podlegała bezpośrednio plebanowi kościoła pw. NNMPanny⁵⁹¹;
- **1779 r.** – istnieją bramy miejskie Dłuska (Słupecka, Toruńska) oraz Poznańska⁵⁹²;
- **9 listopada 1781 r.** – uchwała rady miejskiej w sprawie zakazu rozbierania wypalonych murów⁵⁹³, z inicjatywy Piotra Krajewskiego, gwardiana klasztoru franciszkanów w Pyzdrach, który był ostatni proboszczem fary w okresie przedrozbiorowym (zm. 1802 r.)⁵⁹⁴;
- **1787 r.** – zniszczenie i odbudowa mostów⁵⁹⁵;
- **1787 r.** – dokument króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w sprawie odnowienia i odbudowy miasta;
- **1789 r.** – Lustracja miasta;
- **1790 r.** – wzmianka o bramie Słupeckiej⁵⁹⁶, która usytuowana była na wylocie ul. Słupeckiej, za którą istniało Przedmieście Słupeckie⁵⁹⁷;
- **1791 r.** – opis cegielni w księgach grodzkich⁵⁹⁸;
- przed rozbiorami miasto podejmuje akcję kolonizacyjną na obszarze tzw. borów pyzdryckich (po drugiej stronie Warty, na południowy-wschód od miasta);
- **1793 r.** – po II rozbiorze miasto przeszło pod panowanie pruskie; rząd pruski zniósł starostwo grodzkie; miasto liczyło wówczas 1070 mieszkańców (ankieta pruska); w mieście były 294 budynki, z tego jeden murowany oraz 24 domy nie odbudowane po pożarze; miasto z trzech stron otoczone było murami z dwiema basztami, a przez Wartę prowadziły dwa mosty; ludność trudniła się rolnictwem i rzemiosłem; w mieście były 4 wiatraki, 1 młyn wodny, cegielnia oraz garbarnia;
- **1795 r.** – Plan Lasów Miejskich autorstwa Steinmena i Hügela⁵⁹⁹;
- **1797-1798 r.** przebudowa zamku przez władze pruskie na więzienie;
- **1800 r.** – Plan Wójtostwa Pyzdryckiego (rysowany przez Moriata);

Lata 1801 - 1900

- **1804 r. i 1814 r.** – „Pyzdry ze szczętem spłonęły. Według opisu Niemcewicza

⁵⁸⁹ Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach, Pyzdry 2007, s. 38; APP, Tabela Kalisz 16, k.105.

⁵⁹⁰ Akta m. Pyzdry I 20, Ibidem, s.125.

⁵⁹¹ Akta m. Pyzdry I 20, Ibidem, s.150-151.

⁵⁹² Łojko J., Ibidem, s.37.

⁵⁹³ Akta m. Pyzdry I 23, Ibidem, s.157.

⁵⁹⁴ Ibidem, s.50 – AAP, AV 37, k.35n.

⁵⁹⁵ Ibidem, s.56 – Ks. grodz. Pyzdry 110 k.893-894 v, 943-943v; 112, k.739-741.

⁵⁹⁶ Akta m. Pyzdry I 22, Ibidem, s.57.

⁵⁹⁷ Akta m. Pyzdry I 22, Ibidem, s.133.

⁵⁹⁸ Ks. Grodz. Pyzdry 115, k.408.

⁵⁹⁹ Łojko J., CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793. Muzeum Regionalne w Pyzdrach, Pyzdry 2007, s.19.

zostało w mieście 20 sukienników Niemców, starożytna fara obrócona na magazyn wojskowy, dwa pozostałe murowane kościoły są kryminał i austeria, obadwa postawione przez Prusaków”⁶⁰⁰;

- **1807 r.** – pożar miasta i w roku **1814** kolejny pożar, który według W. Kalinowskiego był bezpośrednią przyczyną sporządzenia planu regulacji i odbudowy miasta, którego autorem był architekt Wilhelm Giersch;
- **1814 r.** – postawienie cegielni miejskiej „(...) pod samym Borem za wsią Cieślami (...)”;
- **1815 r.** – Pызdry znalazły się w Królestwie Polskim jako miasto przygraniczne; główne zajęcie ludności to rolnictwo i rzemiosło oraz handel, szczególnie zbożem i drewnem (rocznie spławiano z miejscowej przystani około 200 tratw); przekazanie miasta władzom Królestwa nastąpiło dopiero w **1818 r.**;
- **1818 r.** - sporządzenie planu regulacji miasta przez architekta Wilhelma Gierscha (ówczesny budowniczy powiatu pyzdrowskiego); wprowadzono znaczne zmiany w przebiegu ulic, starając się nadać miastu plan regularnej szachownicy⁶⁰¹;
- **11.11.1818 r.** – Pызdry stały się przygranicznym miasteczkiem;
- **1819 r.** – miasto liczy 2933 mieszkańców (opis historyczno-statystyczny);
- w latach **1818-1824** wzdłuż nowych linii regulacyjnych powstało kilkadziesiąt nowych budynków, przeważnie drewnianych; nastąpiła całkowita likwidacja średniowiecznego obrysu miasta; rozebrano w większości mury miejskie; wprowadzono regularną prostokątną sieć uliczną (od zachodu i północy) oraz wytyczono Nowy Rynek (ob. Plac gen. Sikorskiego)⁶⁰²;
- **1824 r.** – plan realności miasta i borów miejskich, wykonany przez geometrę J. Gaszyńskiego (opublikowany 1829 r.);
- **1824 r.** – z murów miejskich zachowały się 3 małe fragmenty;
- **1827 r.** – miasto liczy 3416 mieszkańców i 278 domów;
- **około 1830 roku** rozebrany został drewniany ratusz;
- **1846 r.** – Pызdry straciły status stolicy powiatu pyzdrowskiego (zniesiono powiat pyzdrowski);
- **1852 r.** – zaraza morowa;
- **1864 r.** – Pызdry straciły prawa miejskie;
- **1865-1870 r.** – odrestaurowanie kościoła par. pw. NNMP⁶⁰³;
- **1867 r.** – odebranie praw miejskich za udział w powstaniu styczniowym 1863 roku (formalnie w 1867 r., a faktycznie **1869 r.**); po utracie praw miejskich Pызdry wspólnie z częścią wsi Rybitwy tworzą samoistną gminę, czyli tzw. osadę, której obszar rozdzielił terytorium gminy zbiorowej na dwie części, z siedzibą nie w Pызdrach lecz we wsi Dłusk;
- **1897 r.** – kolejny pożar kościoła par. pw. NNMP⁶⁰⁴;

⁶⁰⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XV cz.2. Suplement (Pызdry s.530). Warszawa 1900, s.531.

⁶⁰¹ Wędzki A. Przechadzki po Wielkopolsce. Wydawnictwo Poznańskie. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań 2000, s.121.

⁶⁰² Załącznik do uchwały nr 226/XXXVI/2013 Rady Powiatu we Wrześni w sprawie przyjęcia Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Wrzesińskiego.

⁶⁰³ dane ewidencja gminna zabytków – rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.1. Zabytki nieruchome., XIV.1.1. Wykaz zespołów i obiektów zabytkowych w Pызdrach wpisanych do gminnej ewidencji.

⁶⁰⁴ Ibidem, j.w.

Lata 1901 - 2000

- **1901 r.** – rozbiórka barokowego kościółka pw. św. Ducha⁶⁰⁵;
- **1902 r.** – miasto liczy 4140 mieszkańców;
- **1903 r.** - budowa wiatraka "holendra"⁶⁰⁶;
- **1914-1918 r.** okupacja niemiecka, rekwizycja surowców, zwierząt gospodarskich i żywności doprowadziły mieszkańców Pызdr do ruiny;
- **1916 r.** – budowa elektrowni;
- **1919 r.** – odzyskanie praw miejskich przez Pызdry;
- **1931 r.** – Pызdry liczyły 4494 mieszkańców;
- **1933 r.** tereny miejskie zajmowały powierzchnię 3384 ha, z tego 2948 ha stanowiły lasy komunalne położone po drugiej stronie Warty, będące częścią Puszczy Pызdrskiej. Podmiejskie folwarki, a obecnie przedmieścia, zostały w obrębie gminy zbiorowej (Wójtostwo, Zwierzyniec i Winnica);
- **1939 r.** – 4450 mieszkańców, w tym 60% utrzymujących się z rolnictwa; funkcjonuje tartak i młyn;
- w okresie okupacji hitlerowskiej Pызdry znalazły się w Generalnej Guberni, na obszarze tzw. Warthegau. W czasie okupacji Niemcy wyburzyli dzielnicę żydowską, zakładając w tym miejscu zieleńce; liczba mieszkańców zmniejszyła się z 5100 do ok. 3800;
- **21 stycznia 1945 r.** – wyzwolenie miasta;
- **1946 r.** – Pызdry liczyły 3868 mieszkańców;
- **1947 r.** – ludność zawodowo czynna: w zawodach nierolniczych – 290 osób, w rolnictwie – 700 osób;
- **1950 r.** – 3175 mieszkańców (wielu przeniosło się na tereny Ziemi Zachodnich i do większych miast);
- **1954 r.** – doprowadzono do Pызdr energię elektryczną z sieci ogólnokrajowej;
- **1955 r.** – zlikwidowano lokalną elektrownię wodną nad Wartą, a obiekt wykorzystano dla ulokowania spółdzielni produkcyjnej firankarsko-dziewiarskiej;
- w latach 50-tych i 60-tych XX wieku rozwój przemysłu wikliniarsko-koszykarskiego i dziewiarskiego (firany);
- **1955 r.** – powierzchnia miasteczka zmniejszyła się do 1803 ha (kosztem terenów zalesionych, które niemal w całości znalazły się poza granicami administracyjnymi);
- **1955 r.** – na wysokim brzegu Warty wzniesiono obszerny budynek szkoły (bezpośrednio na północ od zamku);
- **1960 r.** – gruntowna przebudowa synagogi;
- **1961 r.** – do miasta przyłączono pobliską wieś Tarnowa oraz 2 wsie: Wrąbczynkowskie Holendry i Rataje;
- **1964 r.** – budowa żelbetowego mostu na Warcie w północnej części Pызdr w przebiegu drogi wojewódzkiej relacji Kalisz-Września; rozbiórka starego

⁶⁰⁵ Wędzki A., Pызdry późnośredniowieczne. Rocznik Koniński. Tom 10. Konin 1982, s.72.

⁶⁰⁶ dane gminna ewidencja zabytków – rozdział XIV. Aneksy., podrozdział XIV.1. Zabytki nieruchome., XIV.1.1. Wykaz zespołów i obiektów zabytkowych w Pызdrach wpisanych do gminnej ewidencji.

- drewnianego mostu przez Wartę, zlokalizowanego na wprost fary w kierunku Kalisza;
- 1967 r. – budowa budynku Ośrodka Zdrowia;
 - 1968 r. – budowa agronomówki;
 - 1972 r. – likwidacja kolejki wąskotorowej Września – Pyzdry, powiązanie komunikacyjne miasta wyłącznie transportem samochodowym;
 - od 1973 r. – miasto zostało siedzibą gminy;
 - od 1975 r. – Pyzdry znajdują się po reformie administracyjnej państwa w powiecie i województwie konińskim;
 - 1975 r. – budowa budynku biurowego z pawilonami usługowymi Wielobranżowej Spółdzielni Pracy;
 - 1976 r. – budowa Banku Spółdzielczego;
 - 1985 r. – budowa pawilonu handlowego i przedszkola na nowo powstającym osiedlu domków jednorodzinnych im. Władysława Rejmonta;
 - 1985 r. – adaptacja budynków poklasztornych na Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury, bibliotekę i Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej (ob. Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach);
 - 1987 r. – miasto liczy 3124 mieszkańców, a obszar gminy 13 820 km²;
 - koniec lat 90 – tych XX wieku w mieście wybudowano kanalizację sanitarną;
 - 1999 r. – po reformie administracyjnej kraju Pyzdry znalazły się w województwie wielkopolskim.

XIV.3. Źródła – mapy

W rozprawie zamieszczone zostały zebrane mapy z obszaru Polski i Wielkopolski dla Pyzdr w ujęciu źródłowym i chronologicznym. Wybrane mapy, wnoszące najwięcej informacji do uwarunkowań lokalizacji Pyzdr, zaprezentowane zostały (w całości lub we fragmentach) i omówione w rozdziale VI. Analiza materiałów kartograficznych. W poniżej zamieszczonym podrozdziale oznaczone zostały gwiazdką *.

XIV.3.1. Mapy ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pracownia Kartograficzna

- 1) Wacław Grodecki. „*Poloniae...*” /z: A. Ortelius „*Teatrum Orbis Terrarum*” Amsterdam 1573. mdż. kol. sygn. 254 714 V.*
- 2) Gerard Jode. „*Poloniae...*”, z: G.de Jode „*Speculum Orbis Terrarum*”, Amsterdam 1593, mdż. kol. sygn.2009 K99.*
- 3) Hondius Jodocus. „*Nova Poloniae delineatio*” Amsterdam 1638, mdż. sygn.252 869. *
- 4) Jerzy Freudenhammer. „*Palatinatus Posnaniensis...*” Amsterdam (po 1645); mdż. kol. sygn. 254239 V. *
- 5) Antonio Rizzi Zannoni. „*Carte de la Pologne...*” ok 1: 690 000 (Paris) 1772, mdż.kol.pow. ark.9; sygn.150 556V.
- 6) Th.Ph. von Pfau. „*Regni Poloniae...*” ok 1: 525 000 (Berlin 1771-72), mdż.kol.lin. ark.XI. sygn. 150571V.
- 7) Th.Ph. von Pfau. „*Special Carte von Pohlen...*” 1: 87 500 (Berlin 1778), mdż. ark.40 sygn. 253057. *
- 8) D.F.Sotzmann. „*Atlas von dem zu Suedpreussen...*” 1: 200 000. Berlin 1799, mdż. kol. sygn. 150527 III. *

- 9) D. Gilly. „*Special Karte von Suedpreussen...*” 1: 150 000. Berlin 1802-1803, mdź. kol. lin. ark. B2. sygn. M/4041. *
- 10) Jan Nipanicz. „*Mapa Królestwa Polskiego*” 1: 504 000. Warszawa 1863, sygn. KI II 32-52,1.
- 11) E. Peschel. „*Atlas von dem Regierungs Departement Posen...*” 1:160 000 [S.I.] 1821, litogr. sygn. 254216 V.
- 12) Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego. „*Topograficzna karta Królestwa Polskiego*” 1: 126 000. (S.I. ok.1864), litogr. sygn. Uk 1512.
- 13) Generalstab. „*Generalsabskarte*” (Berlin ca 1847-1863) litogr. Koenigl. Preuss. 1: 100 000, ark.111, 127. sygn. Up 2230.
- 14) Carl Flemming Verl. „*Kreis-Karten der Provinz Posen*” 1: 200 000. Głogów (przed 1858), litogr.kol.lin. ark.12. sygn. Up 2195. *
- 15) Koenigl. Preuss. Generalstab. „*Karte des Deutschen Reiches*” (Berlin ca 1858 ca 1879), 1: 100 000. Litogr.kol.lin. ark.193, 206 sygn. Up 2250.
- 16) „*Spezial – Karte des Kreises Wreschen...*” 1: 100 000. Leszno (ok. 1913), litogr. kol. sygn. Up 2446,2.

XIV.3.2. Archiwum Państwowe w Poznaniu

- 1) CARTE TOPOGRAPHIQUE D'ALLEMAGNE CONTENANT UNE PETITE ANGLETT DE LA SILESIE ET LES CONFINS DU GRANDE POLOGNE FAIT PAR I.W. IAEGER A FRANCFORT SUR LA MEIN SE VEND CHES L'AUTER A.P.DE S.M.I. FEIULLE XXVII. Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. M.sw.325.*

XIV.3.3. Mapy ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswil

Mapy dostępne są na stronie internetowej muzeum (<http://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp>):

Polska, Królestwo Polskie

- 1) Grodecki Waclaw, Ortelius Abraham, Platin Christopher. „*POLONIAE...*”, 1:2 600 000, Antwerpia 1579, mdź. czarno- biały., mapa historyczna. Nr katalogu CRP: 00025-03414.
- 2) Hondius Jodocus. „*Nova POLONIAE...*”, 1 : 800 000, Amsterdam 1606, mdź. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00016-0466.
- 3) Grodecki Waclaw, Platin Christopher, Pograbka Andrzej, Ortelius Abraham, „*POLONIAE...*”, 1:2 600 000, Antwerpia 1612, mdź. czarno- biały., mapa historyczna. Nr katalogu CRP: 00029-03418.
- 4) Gryp Dirck, Humble George, Mercator Gerard, Speed John. „*A. NEW. MAPE of POLAND...*”, 1:800 000, Londyn 1626, mdź. kol., mapa polityczna. Nr katalogu CRP: 00017-04662.*
- 5) Hondius Jodocus, Mercator Gerard. „*POLONIA et SILESIA*”, 1:6 000 000, Amsterdam 1607 – 1651, mdź. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00211-11324.
- 6) Hondius Jodocus, Mercator Gerard. „*POLOGNE et SILESIE*”, 1:6 000 000, Amsterdam 1630, mdź. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00155-04994.7) Janssonius Jan, Wit Fryderyk. „*POLONIAE et SILESIAE ...*”, 1:800 000, Amsterdam 1640, mdź. kol. lin., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00040-03429.
- 8) Beauplan le Vasseur, Guillaume, Honneberger Kaspar, Makowski Tomasz, Mariette Pierre (starszy), Mercator Gerard, Sanson Nicolas de Abbeville, Somer Jean, „*ETATS DE LA COURONNE DE POLOGNE...*” 1 :2 900 000,

- Paryż 1655, mdż. czarno- biały, kol. lin., mapa ogólnogeograficzna.
Nr katalogu CRP: 00270-11437.
- 9) Hondius Jodocus, Mercator Gerard. „*POLOGNE et SILESIE*”, 1:6 000 000, Amsterdam 1659, mdż. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna.
Nr katalogu CRP: 00439-36934.
 - 10) Beauplan le Vasseur, Guillaume, Honneberger Kaspar, Janssonius Jan, Makowski Tomasz, Mercator Gerard, Sanson Nicolas de Abbeville, Visscher Nicolai II Janson. „*Tabula nova totius REGNI POLOGNAE...* ” 1 :2 900 000, Amsterdam 1659, mdż. czarno- biały, kol. lin., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00274-11441.
 - 11) Beauplan le Vasseur, Guillaume, Honneberger Kaspar, Makowski Tomasz, Mariette Pierre (młodszy), Mercator Gerard, Sanson Nicolas de Abbeville, Somer Jean. „*ETATS DE LA COURONNE DE POLOGNE...* ” 1 :2 900 000, Paryż 1663, mdż. czarno- biały, kol. lin., mapa ogólnogeograficzna.
Nr katalogu CRP: 00272-11439.
 - 12) Blaeu Joannes, Blaeu William, Grodecki Wacław, Marcator Gerard, Ortelius Abraham. „*POLONIA Regnum et SILESIA Ducatus*”, 1 :1 600 000, Amsterdam 1663, mdż. kol., mapa polityczna. Nr katalogu CRP: 00086-04925.
 - 13) Jaillot Alexis – Hubert, Sanson Guillaume de Abbeville, Sanson Nicolas de Abbeville. „*ETATS DE POLOGNE...* ”, 1 :2 100 000, Paryż 1675, mdż. kol. lin., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00262-11429.
 - 14) Basset Tomas, Chswell Richard, Gryp Dirck, Marcator Gerard, Speed John, „*A. NEW E. MAPE of POLAND...* ”, 1:800 000, Londyn 1676, mdż. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00020-04665.
 - 15) Beauplan le Vasseur, Honneberger Kaspar, Makowski Tomasz, Mercator Gerard, Rossi Giacomo Giovani, Sanson Nicolas de Abbeville, Widmann Giorgio. „*STATI DELLA CORONA DI POLONIA ..* ” 1 :3 000 000, Rzym 1678, mdż. czarno- biały., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00267-11434.
 - 16) Beauplan le Vasseur, Honneberger Kaspar, Makowski Tomasz, Mercator Gerard, Rossi Giacomo Giovani, Sanson Nicolas de Abbeville, Widmann Giorgio. „*STATI DELLA CORONA DI POLONIA ...* ” 1 :3 000 000, Rzym 1680, mdż. czarno- biały, mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00266-11433.
 - 17) Janssonius Jan, Janssonius – Waesberger Heirs Johannes, Pitt Mosis, Swart Steven. „*NOVISSIMA POLONIAE REGNI Discripto.* ”, 1:800 000, Oxford 1680 – 1683, mdż. czarno- biały, mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00038-03427.
 - 18) Cornaro Federico, Coronelli Vincenzo. „*POLONIA PARTE OCCIDENTALE...* ”, 1:2 000 000, Wenecja 1692, mdż. czarno- biały, mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00339-36834.
 - 19) Jaillot Alexis – Hubert, Mortier Pierre, Sanson Guillaume de Abbeville, Sanson Nicolas de Abbeville. „*ETATS DE POLOGNE...* ”, 1 :2 100 000, Amsterdam 1692 - 1696, mdż. kol. lin., mapa ogólnogeograficzna.
Nr katalogu CRP: 00261-11428.
 - 20) Jaillot Alexis – Hubert, Sanson Guillaume de Abbeville, Sanson Nicolas de Abbeville. „*ETATS DE LA COURONNE DE POLOGNE...* ”, 1 :2 100 000, Amsterdam 1695 - 1719, mdż. kol., mapa ogólnogeograficzna.
Nr katalogu CRP: 00276-11443.

- 21) Beauplan le Vasseur, Honneberger Kaspar, Makowski Tomasz, Mercator Gerard, Rossi Giacomo Giovanni, Sanson Nicolas de Abbeville. „*STATI DELLA CORONA DI POLONIA ...* ” 1 :3 000 000, Rzym 1684 - 1714, mdź. kol., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00351-36846.
- 22) Jaillot Alexis – Hubert, Sanson Guillaume de Abbeville, Sanson Nicolas de Abbeville. „*ETATS DE POLOGNE ...* ”, 1 :2 500 000, Amsterdam 1695 - 1719, mdź. kol. lin., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00276-11443.

Mazowsze, Wielkopolska

- 23) Homann Hered, Mayer Johann Tobiasz (starszy). „*POLONIA PROPRIA, tanquam REGNI POLONICI ...* ”, 1 :800 000, Norymberga 1772, mdź. kol., mapa ogólnogeograficzna. Nr katalogu CRP: 00347-36842.
- 24) Blaue Joannes, Freudenhammer Georgius, Pitt Mosis, Swart Steven. „*PALATINATVS POSNANIENSIS IN MAIORI POLONIA per G.F.M. ’* ”, 1:500 000, Oxford 1680 – 1683, mdź. kol., mapa szczegółowa. Nr katalogu CRP: 00566-11899.
- 25) Mariette Pierre, Peyrounin A., Sanson Guillaume de Abbeville, Sanson Nicolas de Abbeville. „*BASSE ou GRANDE POLOGNE ou sont les PALATINA STRAND, LENCICI, RAVA, BREST, et INOWLOCZ ...* ”, 1 :800 000, Paryż 1675, mdź. kol., mapa topograficzna. Nr katalogu CRP: 00562-11895.
- 26) Blaue Joannes, Coeck Gerard, Freudenhammer Georgius. „*PALATINATVS POSNANIENSIS IN MAIORI POLONIA per G.F.M. ’* ”, 1:500 000, Amsterdam 1662 – 1665, mdź. kol., mapa szczegółowa. Nr katalogu CRP: 00567-11900.

XIV.3.4. Zbiory własne

- 1) Le S.^T SANSON d'Abbeville, Geographe ord.^{re} du Roy ;A Paris chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l'Esperance. Avec Privilege du Roy.Pour vingt ans. Paris 1665. „*BASSE ou GRANDE POLOGNE 'ou sont les PALATINATS de POSNA, CALISCH, SIRAD, LENCICI, RAVA, BREST et INOWLOCZ.*” 1 :800 000. Septentrion Eschelle. Mille Pas Geopmetriques. Lieües communes de France.Lieües d'Allemagne et de Pologne, mdż. kol., mapa topograficzna – oryginał.*
- 2) Isaak Tirion. „Mapa Śląska” z 1789 roku, kol., mapa topograficzna – oryginał.*

XIV.3.5. Mapy historyczne

- 1) „*Mapka gleb Wielkopolski i obszarów przyległych*” Wawrzyńca Surowieckiego z 1811 roku. O rzekach y spławach Kraiów Xięstwa Warszawskiego. Cz. I. 205 s. mapa, (Pyzdry s.59), Warszawa 1811.
- 2) „*Rzeki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły*” Wawrzyńca Surowieckiego z 1811 roku. O rzekach y spławach kraiów Xięstwa Warszawskiego. Cz. I. 205 s. mapa, (Pyzdry s. 59), Warszawa 1811.
- 3) „*Carta geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae, et Valachiae.*” Stanisława Staszica z 1815 roku. _Warszawa, Drukarnia Rządowa, 1815, skala 1:182 000, BU KUL, sygn.: Dep. przem. M-2.
- 4) Mapa Hładyłowicza K. J., „*Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX.*” Lwów 1932.

XIV.3.6. Mapy kartometryczne od połowy XIX i do końca XX wieku

Mapy z Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej we Wrześni

Mapy topograficzne z przełomu XIX i XX wieku

- 1) Zygmunt Wieczorkowski. „Plan podziału wspólnego pastwiska wsi MODLICA w gminie Dłusk, powiecie konińskim, województwie Łódzkim”, 1:2 000, pomiar 1934 r. plan 1938 r. nr kat. 182/1. – niepublikowana, 1938.
- 2) Nieznany autor geometra przysięgły klasy II. „*Plan wsi Dłusk, w Kaliskiej Guberni, Powiatu Słupeckiego*” (mapa rosyjska), 1:2 000, pomiar 1891 r. plan 1895 r., kol. pow., nr kat. 168/1 60/7/14/1/64. – niepublikowana, 1895.
- 3) Antoni Nawrotek. „*Plan pozostałej części dóbr Tarnowa w gminie Dłuski Pow. Słupeckim w Województwie Łódzkim położonej*”, 1:5 000, na podstawie planu geom. Stanisława Strzyżewskiego z 1905 r., poświadczonego za zgodność przez geom. przysięgłego Bolesława Bukowińskiego, 1931 r., kol. pow., nr kat. 184/1 60/13/2/1/64. – niepublikowana, 1931.
- 4) Kazimierz Podziemski. „*Plan dóbr TARNOWA w Guberni Kaliskiej Powiecie Słupeckim położonych*”, 1: 5 000, na podstawie planu jeometry A. Słubickiego z 1891 r., kol. pow., nr kat. 184/1 50/13/2/1/64. – niepublikowana, 1894 r.
- 5) Nieznany autor geometra przysięgły klasy II. „*Pierworys parcelacji prywatnej dawniejszych dóbr Tarnowa w Guberni Kaliskiej, w powiecie słupeckim, Gminie Dłusk położonych*”, 1: 5 000, pomiar 1901 r., plan 1902 r., kol. lin., nr kat. 184/1 50/13/2/1/64. – niepublikowana, 1902.

Mapy ewidencyjne

- 1) D. Bajerski. „*Mapa ewidencyjna*”, 1:5 000, arkusz 1 woj. konińskie, gmina Pyzdry, wieś Tarnawa; Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Koninie, Terenowy Oddział w Słupcy, 1992 r.
- 2) M. Pacyniak. „*Mapa ewidencyjna*”, 1:5 000, arkusz 2 woj. konińskie, gmina Pyzdry, wieś Tarnawa; Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Koninie, Terenowy Oddział w Słupcy, 1992 r.
- 3) J. Waszak. „*Mapa ewidencyjna*”, 1:5 000, arkusz 1 woj. konińskie, gmina Pyzdry, wieś Dłusk; Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Koninie, Terenowy Oddział w Słupcy, 1992 r.
- 4) J. Waszak. „*Mapa ewidencyjna*”, 1:5 000, arkusz 1 woj. konińskie, gmina Pyzdry, wieś Rataje; Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Koninie, Terenowy Oddział w Słupcy, 1994 r.
- 5) D. Bajerski. „*Mapa ewidencyjna*”, 1:5 000, arkusz 1 woj. konińskie, gmina Pyzdry, wieś Rataje; Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Koninie, Terenowy Oddział w Słupcy, 1994 r.

Mapy udostępnione przez Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

- 1) Gaszyński J. „*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*” mierzony i kopiowany przez Gaszyńskiego mierniczego Rządowego w Królestwie Polski; kopia wykonana z oryginału z 1829 roku w 1922 roku na zamówienie Burmistrza Pyzdr. (przechowywana w Muzeum Okręgowym w Koninie), 1922 r.
- 2) „*Plan miasta Pyzdr z lat 1935-1938*” (mapa w częściach); oryginał w Muzeum Okręgowym w Koninie; Pyzdry 1938 r.
- 3) „*Plan Pyzdr z lat 1940-44*” (mapa niemiecka); Pyzdry 1944 r.
- 4) Mapa po II wojnie światowej (sprzed 1964 r. z drewnianym starym mostem na Warcie).
- 5) Mapa po 1964 roku (z nowym betonowym mostem na Warcie).

Mapy z Wojewódzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Poznaniu

Mapy topograficzne z 2. połowy XX wieku:

- 1) „*Mapa topograficzna*”, 1:25 000, arkusze: 423.44 PYZDRY, 424.33 ZAGÓRÓW, 433.22 ŻERKÓW, 434.11 TOMICE, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, stan z roku 1977-79, druk 1983.
- 2) „*Mapa topograficzna*”, 1:100 000, arkusze: 83.04.3 WRZEŚNIA, 83.04.4 SŁUPCA, 83.09.1 JAROCIN, 83.09.2 PLESZEW, oprac. w 1983 r. na podstawie map z 1977-79 r., druk OPGK Białystok Sp. z o.o., OPGK Rzeszów. Główny Geodeta Kraju Warszawa, 1992.
- 3) „*Mapa topograficzna*”, 1:50 000, arkusze: N-33-144-A WRZEŚNIA, N-33-144-B SŁUPCA, N-33-144-C JAROCIN, N-33-144-D ZAGÓRÓW, Stan aktual. 1998 r., druk OPGK Białystok Sp. z o.o., Główny Geodeta Kraju Warszawa, 1999.
- 4) „*Mapa topograficzna*”, 1:15 000, arkusze: 423.44 PYZDRY, 424.42 ZAGÓRÓW, 433.22 ŻERKÓW, 434.11 TOMICE, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, prac. topogr. 1987 r., oprac. kartogr. 1991 r., druk OPGK Białystok Sp. z o.o. 1997.

XIV.3.7. Współczesne mapy tematyczne

Mapa sozologiczna

Janusz Rzepecki (red.). „*Mapa sozologiczna*”, 1:50 000, arkusze: N-33-144-A Września, N-33-144-B Słupca, N-33-144-C Żerków, N-33-144-D Zagórow, Główny Geodeta Kraju, Rzeszów 2005.

XV. WYKAZY RYCIN I TABEL

XV.1. Wykaz rycin

Ryc.II.1. Użytkowanie map w procesie komunikacji kartograficznej (według P.C. Muehrecke i in. 2001)	18
Ryc.III.1. Miasto i gmina Pyzdry – zdjęcie satelitarne z wysokości 10 km. Źródło: "Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyzdry", uchwalone w dniu 29.03.2006 r.	26
Ryc.III.2. Mapa topograficzna 1:25 000. Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni.....	27
Ryc.III.3. Mapa sozologiczna. Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni.....	29
Ryc.III.4. Mapa geologiczna 1:300 000 A. Musierowicz. Źródło: Składnica Map Instytut Upraw i Nawożenia w Puławach	32
Ryc.III.5. Widok na środkową dolinę Warty w okolicach Pyzdr. Źródło Echo Pyzdr 2015 rok	33
Ryc.III.6. Widok na środkową dolinę Warty w okolicach Pyzdr. Źródło: Echo Pyzdr 2015 rok	34
Ryc.III.7. Obszary przyrodnicze prawnie chronione w rejonie Pyzdr. Źródło: Wielkopolska. Mapa ochrony przyrody (fragment). Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego. 2010.....	35
Ryc.III.8. Mapa topograficzna Pyzdr 1:25 000. Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni.....	37
Ryc.III.9. Układ drożny z lat 60-tych XX wieku. Źródło: Ośrodek Dokumentacji Kartograficznej we Wrześni.....	39
Ryc.III.10. Pyzdry. Obszary i budynki podlegające ochronie konserwatorskiej. Źródło: Opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk, 2010 r.....	41
Ryc.III.11. Ukształtowanie terenu współczesnych Pyzdr. Źródło: http://kartografia.uam.edu.pl/halik/pyzdry/pyzdry.html (dostęp 21.05.2016)	42
Ryc.III.12. Panorama współczesnych Pyzdr do strony rzeki Warty (w rejonie mostu) – maj 2018. Źródło: zdjęcie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk	42
Ryc.IV.1. Obszar grodowy (kasztelanii) Giecza dla wieku XIV, wg. A. Grygorowicza Źródło: na podkładzie mapy K. Hładyłowicza, 1932	50
Ryc.IV.2. Szkic sieci drogowej Polski w pierwszej połowie XIII wieku (fragment rysunku). Źródło: autor – Teresa Wąsowiczówna 1960	57
Ryc.IV.3. Powiat wrzesiński. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z młodszych faz wczesnego średniowiecza (1. poł.X-poł. XIII wieku). Źródło: autor – M. Brzostowicz 2003	63

Ryc.IV.4. Powiat wrzesiński. Mapa rozmieszczenia stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza (2. poł.XIII-XV wieku). Źródło: autor – M. Brzostowicz 2003	64
Ryc.IV.5. Pызdry: 1 – osada przedlokacyjna (Rybitwy); 2 – podgrodzie i gród; 3 – drewniany trakt w ul. Spółdzielców; 4 – drewniana ulica (?); 5 – kamienny bruk; 6 – mur miejski; 7 – dwór książęcy. Źródło: rys. R. M. Czerniak i I. Jagielska 2003	66
Ryc.IV.6. Zamek w Pызdrach: stan badań i wstępna rekonstrukcja przyziemia. Źródło: oprac. T. Olszacki 2012	69
Ryc.VI.1. Mapa Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 roku. Źródło: Rutkowski H., 2011	88
Ryc.VI.2. Fragment zachowanej części mapy Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 roku z Pызdrami (<i>Pistrin</i>). Źródło: Rutkowski H., 2011	88
Ryc.VI.3. Grodecki Wacław „ <i>Poloniae ...</i> ”/ z: A. Ortelius „ <i>Theatrum Orbis Terrarum</i> ”. Amsterdam 1573, mdż. kolor. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 254 714 V	89
Ryc.VI.4. Gerard de Jode „ <i>Poloniae ...</i> ”/ G. de Jode „ <i>Speculum Orbis Terrarum</i> ”. Amsterdam 1593/mdż. kolor. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 2009 K 99	90
Ryc.VI.5. Dirck Gryp, George Humble, Gerard Mercator, John Speed „ <i>A NEW L. MAPE of POLAND</i> ”. 1585 r. Źródło: www.muzeum.rapperswil	90
Ryc.VI.6. Jodocus Hondius „ <i>Nova Poloniae delineatio</i> ”. Amsterdam 1638 r. mdż.kol. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 252 869	91
Ryc.VI.7. Fragment mapy województwa poznańskiego G. Freudenhammera „ <i>Palatinatus Posnaniensis...</i> ” w skali 1 : 460 000, Amsterdam (po 1645); mdż.kol. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 254239 V.....	92
Ryc.VI.8. Le Sr. SANSON d'Abbeville, Geographe ord.re du Roy; A Paris chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l'Esperance. Avec Privilege du Roy. Pour vingt ans. Paris 1665. „ <i>BASSE ou GRANDE POLOGNE; ou sont les PALATINATS de POSNA, CALISCH, SIRAD, LENCICI, RAVA, BREST et INOWLOCZ</i> ” 1:800 000, mdż. kol. Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk.....	93
Ryc.VI.9. Le Sr. SANSON d'Abbeville, Geographe ord.re du Roy; A Paris chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l'Esperance. Avec Privilege du Roy. Pour vingt ans. Paris 1665. „ <i>BASSE ou GRANDE POLOGNE; ou sont les PALATINATS de POSNA, CALISCH, SIRAD, LENCICI, RAVA, BREST et INOWLOCZ</i> ” 1:800 000, mdż. kol. (fragment mapy z Pызdrami). Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk	94
Ryc.VI.10. Mapa Śląska z 1730 roku, wydana w Amsterdamie. Autor: Isaak Tirion. Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk.....	95

- Ryc.VI.11. Fragment Mapy Śląska z 1730 roku, wydanej w Amsterdamie. Autor: Isaak Tirion. Źródło: zbiory Ewy Krzyżanowskiej-Walaszczyk 95
- Ryc.VI.12. Fragment mapy Rzeczypospolitej „*Carte de la Pologne (...)*”, wydanej w 1772 roku w Paryżu – autor G.B. Antonio Rizzi-Zannoni. mdż. kol.lin., skala 1:692 000. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 150 556 V 96
- Ryc.VI.13. CARTE TOPOGRAPHIQUE D'ALLEMAGNE CONTENANT UNE PETITE ANGLET DE LA SILESIE ET LES CONFINS DU GRANDE POLOGNE FAIT PAR I.W. IAEGER A FRANCFORT SUR LA MEIN SE VEND CHEZ L'AUTEUR A.P. DE S.M.I. FEUILLE XXVII. Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. M. sw.325 97
- Ryc.VI.14. Th. Ph. von Pfau. „*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*” 1: 87 500 (Berlin 1778) mdż. (oryginalna orientacja południowa). Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.40 sygn. 253057..... 99
- Ryc.VI.15. Opracowanie autorskie mapy Th. Ph. von Pfau'a „*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*” w skali 1: 87 500 (Berlin 1778) fragment z zaznaczoną przez autorkę kolorami siecią rzeczną i drogową; orientacja północna. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.40 sygn.253057..... 100
- Ryc.VI.16. Mapa pruska „*Peysersche Kreis*” (Okręg Pyzdrski) z 1799 roku w skali 1:200 000. Źródło: www.amzp.pl..... 103
- Ryc.VI.17. D. F. Sotzmann. „*Atlas von dem zu Suedpreussen*” 1:200 000. Berlin 1799. mdż. kol. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 150527 III..... 104
- Ryc.VI.18. David Gilly, Crone „*Mapa specjalna Prus Południowych*” (Special-Karte von Südpreußen) w skali 1:150 000 (Berlin 1802-1803) mdż. kol. lin. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark. B2 sygn.M/4041 (fragment)..... 104
- Ryc.VI.19. David Gilly, Crone „*Mapa specjalna Prus Południowych*” (Special-Karte von Südpreußen) w skali 1:150 000 (Berlin 1802-1803) mdż. kol. lin. (fragment). Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark. B2 sygn.M/4041 105
- Ryc.VI.20. Carl Flemming Verl. „*Kreis-Kartender Provinz Posen.*” 1:200 000. Głogów (przed 1858) litogr.kol.lin. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ark.12. sygn. Up 2195..... 106
- Ryc.VI.21. „*Plan Siedzib Miasta Pyzdr*” mierzony i kopiowany przez Gaszyńskiego mierniczego rządowego w Królestwie Polskim w 1829 roku w skali 1:5 000. Źródło: Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach 107

- Ryc.VI.22. *"Plan Siedzib Miasta Pызdr"* mierzony i kopiowany przez mierniczego rządowego Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5 000 na tle pomniejszonej współczesnej mapy ewidencyjnej w skali 1:2 000 z 1960 roku. Źródło: opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2012 r. 109
- Ryc.VI.23. *"Plan Siedzib Miasta Pызdr"* mierzony i kopiowany przez mierniczego rządowego Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5000 na tle pomniejszonej współczesnej mapy ewidencyjnej w skali 1:2 000 z 1960 roku – fragment. Źródło: opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2012 r. 110
- Ryc.VI.24. Zachowane ślady przebiegu fortyfikacji miejskich z zamkiem królewskim w Pызdrach na *"Planie Siedzib Miasta Pызdr"*, mierzonym i kopiowanym przez mierniczego rządowego Gaszyńskiego w 1829 roku, w skali 1:5 000 na tle współczesnej mapy ewidencyjnej z 1960 roku. Źródło: opracowanie Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2017 r. 111
- Ryc.VI.25. Województwo kaliskie. Leśnictwo Pызdry. *"Plan gospodarczy lasów pызdrskich"* z roku 1820. Źródło: Biblioteka Klasztoru w Łądzie (zdjęcie: Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk 2014 r.)..... 114
- Ryc.VI.26. *„Mapka gleb Wielkopolski i obszarów przyległych”* Wawrzyniec Surowiecki, 1811. Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu... 116
- Ryc.VI.27. *„Rzeki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły”* Wawrzyniec Surowiecki, 1811. Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu... 117
- Ryc.VI.28. *„Rzeki Xięstwa Warszawskiego Lewego Brzegu Wisły”(fragment)* Wawrzyniec Surowiecki, 1811. Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu..... 117
- Ryc.VI.29. *"Carta geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae, et Valachiae"*, opracowana przez Stanisława Staszica w skali 1:182000 Warszawa. Drukarnia Rządowa, 1815. Źródło: Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn.:Dep przem. M-2..... 118
- Ryc.VIII.1. Pызdry (gród) na tle sieci komunikacyjnej. Źródło: wg. A. Wędzkiego 2010..... 136
- Ryc.VIII.2. Polska w latach 1238-1241. Źródło: Nowak A., *Dzieje Polski. Od rozbicia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340.* Kraków, 2015..... 140
- Ryc.VIII.3. Koło wodne wykorzystywane do napędzania urządzeń – fragment średniowiecznej miniatury. Źródło: Towarzystwo Młynów i Urządzeń Wodnych..... 153
- Ryc.VIII.4. Schemat zabudowy placu targowego (XIII/XIV wiek). Źródło: Münch H., *Geneza rozplanowania miast Wielkopolski XIII i XIV wieku* Kraków 1946, s.180, ryc.57. 160
- Ryc.VIII.5. Pызdry. Widok z mostu na kościół farny. Poczтівka z około 1916 roku. Źródło: Muzeum Ziemi Pызdrskiej w Pызdrach..... 161

- Ryc.VIII.6. Pyzdry. Widok kościoła farnego oraz widok na most i zespół kościoła franciszkańskiego. Poczta z lat 1916-1917. Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach..... 162
- Ryc.VIII.7. Pyzdry. Widok kościoła farnego od strony osady Rybitwy i młyna wodnego zwanego Żyłką. Zdjęcie z końca lat 20-tych XX wieku. Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach 163
- Ryc.VIII.8. Pyzdry. Widok zza rzeki na kościół farny pw. Narodzenia NMP oraz kościół pw. św. Ducha – grafika (staloryt) wg Kozarskiego z około 1863 roku. Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach 164
- Ryc.VIII.9. Ziemia polska pod panowaniem Piastów około 1280 roku. Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340. Kraków, 2015 170
- Ryc.VIII.10. Państwo Henryka IV 1289-1290) i Przemysła II (lata 1295-1296). Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340. Kraków, 2015 170
- Ryc. VIII.11. Królestwo Polskie Wacława II. Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340. Kraków, 2015..... 170
- Ryc.VIII.12. Polska w czasach Władysława Łokietka (1314-1333). Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340. Kraków, 2015 170
- Ryc. VIII.13. Fara – widok na najstarszy kościół w Pyzdrach Farę od fosy oddzielały nasypy wałów drewniano-ziemnych. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu..... 174
- Ryc.VIII.14. Kościół i klasztor franciszkański w Pyzdrach. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu..... 175
- Ryc. VIII.15. Widok na najstarszy kościół w Pyzdrach – farę. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu..... 177
- Ryc.VIII.16. Pyzdry nad Wartą. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30, z 1848 roku, s.245. Widok na panoramę Pyzdr. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu..... 179
- Ryc.VIII.17. Widok z nad Warty na kościół farny pw. Narodzenia NMP oraz kościół franciszkanów (z prawej). Na pierwszym planie widoczne drewno spławiane rzeką. Poczta z około 1916 roku. Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach 180
- Ryc.VIII.18. Dawniejsze więzienie w Pyzdrach dziś spichlerz „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu..... 181
- Ryc. VIII. 19. Pyzdry. Zachowany fragment murów zamku królewskiego w kamienicy mieszkalnej (dawniej więzienie, spichlerz).

Zdjęcie z lat 30-tych XX wieku. Źródło: Muzeum Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach	183
Ryc.VIII.20. Zagospodarowania terenu dawnego zamku królewskiego w Pyzdrach – stan 2009. Źródło: Olszacki T., Uniwersytet Łódzki (bez opisu numeracji poszczególnych budynków)	183
Ryc. VIII.21. Widok od Fary w Pyzdrach, zdjęty w 1845 roku. „PRZYJACIEL LUDU” nr 30 z 1848 roku, s.245. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.....	184
Ryc.VIII.22. Podziały Wielkopolski w XIV-XVIII wieku. Źródło: Fragment mapy opracowanej przez A. Gąsiorowskiego 1965 r.....	187
Ryc.VIII.23. Polska w czasach Kazimierza Wielkiego (1333-1370). Źródło: Nowak A., Dzieje Polski. Od rozbitcia dzielnicowego do nowej Polski. T.2. 1202-1340. Kraków, 2015.	191
Ryc.IX.1. Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne lokalizacji Pyzdr w okresie bezpośrednio poprzedzającym lokację miejską (poł. XIII wieku). 201	
Ryc.IX.2. Hipotetyczne uwarunkowania przestrzenne Pyzdr pierwszej lokacji na prawie średzkim (po 1257 do 1331 roku)	202
Ryc.IX.3. Rozplanowanie Królewskich Pyzdr jako miasta zespolonego z rezydencjonalnym zamkiem (koniec XIV wieku).....	203
Ryc.IX.4. Lokalizacja Pyzdr na tle osadnictwa południowo-wschodniego czoła opolnego kasztelanii gieckiej (poł. XIII wieku).....	204
Ryc.IX.5. Lokalizacja Pyzdr na tle osadnictwa północnej części <i>Terra Pisdrensis</i> (przełom XIII/XIV wieku)	205
Ryc.IX.6. Lokalizacja Królewskich Pyzdr jako stolicy powiatu pyzdrskiego (przełom XIV/XV wieku)	206

XV.2. Wykaz tabel

Tabela II.1. Schemat pracy badawczej	22
Tabela VII.1. Zmiany nazwy miejscowej Pyzdry w pierwszych znanych dokumentach źródłowych z okresu pierwszej lokacji miasta na prawie średzkim i kolejnej na prawie magdeburskim	124
Tabela VII.2. Zmiany nazwy miejscowej Pyzdry na wybranych mapach od początku XVI wieku do pierwszego rozbioru Polski.....	125
Tabela VIII.1. Dokumenty nadań dla Pyzdr wsi służebnych w okresie pierwszej lokacji miasta na prawie średzkim w latach 1306-1314	152
Tabela.VIII.2. Pyzdry – Dłusk: wzmiankowanie w dokumentach. Miasto Pyzdry a rezydencjonalny dwór wiejski książęcy Bolesława Pobożnego w Dłusku (lata 1255-1278).....	154
Tabela VIII.3. Pyzdry – Dłusk: wzmiankowanie w dokumentach. Miasto Pyzdry a rezydencjonalny dwór wiejski książęcy, od 1295 roku królewski Przemysła II w Dłusku (lata 1279-1296)	155
Tabela IX.1. Uwarunkowania przestrzenne poprzedzające wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr na prawie średzkim.....	195

Tabela IX.2. Charakterystyka przestrzeni miejskiej Pyzdr w okresie lokacji na prawie średzkim (od 1257 do 1331 roku)	196
Tabela IX.3. Charakterystyka uwarunkowań powtórnej lokacji przestrzennej Królewskich Pyzdr z rezydencjonalnym zamkiem (przełom XIV/XV wieku).....	197
Tabela IX.4. Rejon pyzdrowskiego osadnictwa w okresie poprzedzającym wybór miejsca pod lokalizowanie Pyzdr na prawie średzkim	198
Tabela IX.5. Charakterystyka Pyzdr na tle <i>Terra Pisdrensis</i> w okresie lokacji miasta na prawie średzkim (od 1257 do 1331 roku).....	199
Tabela IX.6. Charakterystyka powiatu pyzdrowskiego po powtórnej lokacji przestrzennej Pyzdr (do roku 1403)	200

XVI. STRESZCZENIE

Praca przedstawia uwarunkowania przestrzenne lokalizacji Pyzdr w okresie XIII i XIV wieku. To wówczas skryształizowały się korzystne warunki osadnicze dla lokacji i rozwoju miasta, które w okresie późnego średniowiecza było czwartym co do znaczenia w Wielkopolsce po Poznaniu, Kaliszu i Gnieźnie.

Prowadzone wcześniej autorskie studia historyczno-urbanistyczne Pyzdr i innych miast, stanowiły przyczynek do sformułowania następujących hipotez badawczych:

Hipoteza 1 – Wczesne osadnictwo pyzdrowskie stanowiło czoło opolne kasztelanii gieckiej (gród w Pyzdrach).

Hipoteza 2 – Pierwsza lokacja Pyzdr na prawie średzkim w 1257 roku związana była z przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z linii Piastów z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku.

Hipoteza 3 – Ponowna lokacja Pyzdr, po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, nastąpiła z wykorzystaniem uwarunkowań przestrzennych pierwszej lokacji.

Zakresem badań objęto następujące zagadnienia, mające wpływ na lokalizację miasta oraz rozplanowanie i zagospodarowanie przestrzenne: warunki przyrodnicze, warunki gospodarcze (osadnicze), obronność miejsca, łatwość komunikacji, sytuację polityczną oraz sytuację prawno-obyczajową. Badaniem objęte zostały trzy przedziały czasowe: okres poprzedzający lokację miejską Pyzdr, okres pierwszej lokacji miejskiej na prawie średzkim w roku 1257 oraz powtórna lokacja przestrzenną Pyzdr jako miasta królewskiego (po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, aż do czasu potwierdzenia prawa magdeburskiego przez króla w 1403 roku). Zakres obszarowy badań, dla wymienionych przedziałów czasowych, został określony dla trzech zasięgów terytorialnych: obszar miasta, rejon Pyzdr (nadania władców na rzecz gminy miejskiej) i *Terra Pisdrensis* (późniejszy średniowieczny powiat pyzdrowski).

Przeanalizowano stan dotychczasowych badań w zakresie początków Pyzdr. Monografia – *"CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793"*, wydana w 2007 roku z okazji 750-lecia lokacji miasta, zawierała stwierdzenie, że *"(...) Dzieje Pyzdr stanowią jedną z tzw. >>białych plam<< przeszłości Wielkopolski"*. W monografii przedstawiono m.in. nowe źródła archiwalne, dotyczące okresu od połowy XV wieku, kiedy to zachowały się księgi miejskie. Zebrane materiały zostały wykorzystane do opracowania autorskiego kalendarium rozwoju Pyzdr, z odniesieniem do pierwszych źródeł. Dodatkowe informacje wniosły opublikowane w roku 2012 wyniki prac archeologicznych, prowadzonych na zamku pyzdrowskim przez archeologów z Uniwersytetu Łódzkiego.

Do badań, po raz pierwszy w przypadku Pyzdr, zgromadzono i wykorzystano nowe cenne źródła informacji – mapy: dawne, historyczne i kartometryczne. Mapy dawne i historyczne stanowiły podstawę do analiz m.in. etymologii nazwy miejscowej Pызdry, rozwoju osadnictwa, zmienności sieci rzecznej i zasięgu lasów, itp., a wczesne mapy kartometryczne posłużyły do badań rozplanowania

i zagospodarowania miasta średniowiecznego, z przedmieściami oraz osadami służebnymi. Po raz pierwszy zdigitalizowano najstarszy zachowany plan miasta "Plan Siedzib Miasta Pyzdr" Józefa Gaszyńskiego z 1829 roku w skali 1:5000 i nałożono na niego mapę ewidencyjną z 1960 roku. Badanie takie pozwoliło na udokumentowanie przebiegu zachowanych reliktyw murów obronnych średniowiecznych Pyzdr i zespolonego z nim rezydencjonalnego zamku (*castrum*), w odniesieniu do współczesnych granic historycznych budynków oraz nieruchomości gruntowych.

Syntetyczne zestawienie wyników badań, z wyszczególnieniem uwarunkowań przestrzennych lokalizacji Pyzdr, przedstawione zostało w formie tabel i rycin. Przeprowadzone badania pozwoliły na weryfikację hipotez badawczych.

Z badań wynika, że pierwsza lokacja miejska Pyzdr nastąpiła z wykorzystaniem osadnictwa opolnego kasztelanii gieckiej, a poprzedzona była przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich do Dłuska (około 2 km od Pyzdr). Miasto książęce i dwór funkcjonowały w oparciu o rozproszone osadnictwo pyzdryjskie na płaskowyżu i w dolinie Warty. Pomyślny rozwój Pyzdr został niespodziewanie przerwany najazdem krzyżackim, w wyniku którego miasto uległo spaleni. Pyzdry odbudowane zostały z wykorzystaniem zachowanych z pożaru budowli identyfikujących przestrzeń miasta, to jest: pyzdryjskiej fary, kościoła i klasztoru franciszkanów oraz kościołów szpitalnych (na przedmieściach). Obszar miasta powtórnej lokacji przestrzennej poszerzono, okolono murami obronnymi i zespolono z rezydencjonalnym zamkiem królewskim, ufundowanym przez króla Kazimierza Wielkiego, a usytuowanym w miejscu dawnego pyzdryjskiego grodu.

Pozytywna weryfikacja hipotez badawczych pozwala na stwierdzenie, że za sprawą sprzyjających uwarunkowań przestrzennych lokalizacji miasta Pyzdry, ze wsparciem kolejnych władców, korzystając z zaplecza gospodarczego sąsiadujących osad i wsi, rozwijało się pomyślnie. Miasto z rezydencjonalnym zamkiem królewskim, położone nad środkowym odcinkiem rzeki Warty w rejonie ujścia Prozny, stanowiło ważny ośrodek handlowy i obronny państwa piastowskiego.

W końcowym etapie prac sformułowano wnioski, dotyczące potrzeby prowadzenia dalszych interdyscyplinarnych badań naukowych oraz prac z zakresu planowania przestrzennego przez władze samorządowe województwa i gmin, w celu zachowania i ochrony tożsamości Pyzdr – średniowiecznej stolicy *Terra Pisdrensis*.

XVII. SUMMARY

The thesis concerns the spatial conditions of the foundation the city of Pyzdry in the 13th and the 14th centuries. At that time, favourable settlement conditions crystallized for the foundation and development of the city. In the late Middle Ages, it was the fourth most important city in Greater Poland after Poznań, Kalisz and Gniezno.

Previous historical and urban studies of Pyzdry and the other cities, conducted by the author, allowed for the formulation of the following research hypotheses:

Hypothesis 1 – Early settlement in Pyzdry was the head of the castellany in Giecz (borough in Pyzdry).

Hypothesis 2 – The first foundation of Pyzdry under Środa Śląska Law (*ius sredense*) in 1257 was related to the relocation of the rural court of the Greater Poland dukes from the Piast dynasty from Pobiedziska to Dłusk in 1253.

Hypothesis 3 – The secondary establishment of Pyzdry, after the Teutonic Knights burned down the city in 1331, was based on the favourable spatial conditions of the first foundation.

The scope of the research covers the following characteristics that affected the foundation of the city, its spatial layout and development: natural conditions, economic (settlement) conditions, defensive value, ease of communication, political situation and legal conditions.

The study covers three time intervals: the period preceding the urban foundation of Pyzdry, the period of the first urban foundation under Środa Śląska Law in 1257, the secondary foundation of Pyzdry as a royal city until the Magdeburg Law for the city was confirmed by the King in 1403. Area coverage of the research, for these time intervals, was specified for three territorial ranges: city area, Pyzdry region (rulers bestowal to the city commune), *Terra Pisdrensis* (later the medieval Pyzdry county).

The state of research to date in the field of the beginnings of Pyzdry was also analyzed. Monograph - "*CIVITAS PYZDRY. History of the city until 1793*", published in 2007 on the occasion of the 750th anniversary of the foundation of the city, contains the following statement: "(...) *The history of Pyzdry is one of the so-called "white spots" in Greater Poland's past*". The monograph presents new archival sources for the period from mid-15th century, when the municipal registers were preserved. Collected materials were used to form the author's calendar of the development of Pyzdry, with references to the primary sources. An additional information was supplied by the results of archeological work carried out at the Castle of Pyzdry by archeologists from the University of Lodz, and published in 2012. Furthermore, for the first time in case of Pyzdry, new valuable sources of information have been collected and used, namely: old, historical and cartometric maps. Old and historical maps have been used as the basis for the analysis of the etymology of the local name Pyzdry, the settlement's development, the river network

variability, the size of forests, etc. Early cartometric maps have been used to study the layout and development of a medieval city, with suburbs and dependent settlements.

The oldest preserved city map has been digitized for the first time. It is the "*Plan of the Town Headquarters of Pyzdry*" by Józef Gaszyński from 1829 in a scale of 1: 5000. A cadastral map from 1960 was overlaid on it. This allowed for documenting of the preserved relics of the line of defensive walls of medieval Pyzdry and the residential castle (*castrum*) combined with it, with respect to contemporary boundaries of historical buildings and land divisions.

Synthetic summary of the research results, detailing the spatial conditions of the foundation of Pyzdry, is presented in the form of tables and drawings. The research carried out allowed to verify the research hypotheses. Based on this research, the first foundation of Pyzdry benefitted from a settlement of castellany in Giecz, was preceded by a transfer of the rural court of the Greater Poland princes to Dłusk (about 2 km from Pyzdry). The princes' city and the court functioned within a dispersed settlement around Pyzdry on the plateau and in the River Warta valley. The successful development of Pyzdry was unexpectedly interrupted by the Teutonic invasion as a result the city was burned down. Pyzdry was rebuilt based on the buildings preserved from the fire that identified the city space, i.e. the Pyzdry parish church, Franciscan church and monastery, hospital churches (in the suburbs). The city area of the second foundation was expanded, surrounded by defensive walls and merged with the residential royal castle, founded by king Casimir the Great and situated in place of the former Pyzdry borough.

Positive verification of the research hypotheses allowed to state that for a matter of favourable spatial conditions of the city; it has developed changing its location and area. With a support of subsequent rulers, using the economic base of the neighbouring settlements, city Pyzdry developed successfully.

A city with a residential royal castle, located on the central section of the Warta River in proximity of the Prosna River estuary, was an important trade and defense center of the Piast dynasty's state.

In the final stages of the research, conclusions were formulated regarding the need of conducting further interdisciplinary scientific research. Works in the field of spatial planning by local authorities, of the voivodship and communes, will allow to preserve and protect the identity of Pyzdry – the medieval capital of *Terra Pisdrensis*.